АРХЕОЛОГИЯ

год. II 1960 кн. 2

СЪДЪРЖАНИЕ

Статии

Ст. Михайлов — Боянската църква — бележит паметник на средновековното българско изкуство . . 1
Вл. Георгиев — Днешното състояние на проучванията върху тракийския език 13

Материали и съобщения

В. Антонова и Цв. Дремсизова — Аулът на Омуртаг край с. Цар Крум, Коларовградско . . . 28
Т. Иванов — Тракийско могилно погребение при с. Скалица, Ямболско 40
Ел. Бацова — Археологически находки от Сливенско 47
П. Детев — Селища от бронзовата и желязната епоха в Пловдив 49
П. Боев — Тракийски антропологични материали от Севтополис 52

Музейно дело и консервации

Б. Игнатов — Разрушаване и унищожаване на старините от човека 54
Д. Николов — Археологическият отдел в Старозагорския музей 66

Критика и рецензии

Ст. Михайлов — I. Barnea şi Virg. Bilciurescu. Şantierul arheologic Basarabi (Археологически разкопки в Басараби). Materiale şi cercetări arheologice, vol. VI, 1959, стр. 541—566 70

Преглед

Г. Табакова-Цанова — Впечатления от албанските музеи и паметници на културата 72
М. Чичикова — Отчетна конференция за постиженията на българската археология през 1959 г. . . . 76

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Чл.-кор. проф. ДИМИТЪР П. ДИМИТРОВ *(гл. редактор)*, *чл.-кор. проф.* АЛЕКСАНДЪР БУРМОВ,
НИКОЛАЙ ДЖАМБАЗОВ, ТЕОФИЛ ИВАНОВ *(секретар)*, АТАНАС МИЛЧЕВ,
СТАМЕН МИХАЙЛОВ, СТАНЧО СТАНЧЕВ *(зам.-главен редактор)*

АРХЕОЛОГИЯ

Орган на Археологическия институт и музей
при Българската академия на науките

Год. II • 1960 • Кн. 2

Статии

Боянската църква — бележит паметник на средновековното българско изкуство

СТАМЕН МИХАЙЛОВ

През 1959 г. отмина безшумно една славна годишнина на българското строително и изобразително изкуство — навършиха се точно 700 години от преустройството и повторното изписване на Боянската църква.

Разположена в самите поли на Витоша, всред романтична паркова обстановка, Боянската църква ни грабва отведнаж и ни пренася в далечното минало. Може би някога тя е била част от по-сложен архитектурен комплекс. Южно от църквата се търсят следите на резиденцията на мощния феодален владетел севастократор Калоян. Неговата крепост се е издигала върху непристъпната „Момина скала“, която се намира малко по-нагоре по течението на реката. Любознателният посетител и днес може да види там почти заличените от времето следи на отколешни зидове и кули. От предполагаемия дворец обаче дори и това не е запазено. За неговото съществуване в научната литература са правени само догадки, без да е установено нещо по-положително.

Архитектура. Днешния си вид църквата не е добила изведнаж (обр. 1). В изграждането ѝ различаваме три строителни периода, които рязко се отчертават отвън. Най-стара е източната част — от XI—XII в. Тя представлява почти правилен куб, над който се издига висок кръгъл барабан, засводен с купол. Откъм изток се вижда малка полукръгла апсида със самостоятелен покрив. Северната и южната стена са украсени с по три големи плоски ниши, засводени с полукръгли арки. Средната от тези ниши е значително по-висока от останалите две. Подпокривният корниз над нея се извива лъкатушно на това място, та се получава дъга с формата на кобилица. Такава извивка корнизът има и при апсидата. Подобно е устройството и на корниза под покрива на барабана. Горните части на църквата, между които куполът, барабанът, корнизите и част от стените, са от по-късно време. Не сме обаче напълно сигурни дали корнизите са съвременни на тези части, или са от още по-късно време. Ако са съвременни, трябва да считаме, че в Бояна, наред с Велюса в Македония, се намират едни от най-старите образци на кобилицата, станала така характерна за архитектурата ни от Възраждането.

През XIII в. църквата е била вече в развалини. През 1259 г. местният феодален владетел севастократор Калоян я потегнал, като възстановил разрушените ѝ горни части. Тогава навярно били построени корнизите, покривът, барабанът и куполът, както и горните части на околовръстните стени. Така църквата придобила почти своя първоначален вид. На запад от нея обаче сега била построена нова двуетажна църква, която била долепена до старата. Неин ктитор бил севастократор Калоян, на когото тя трябвало да служи, от една страна, за частна църква, а от друга — за гробница. Долният етаж бил оставен без прозорци, а в южната и северната стена били изградени големи полукръгли ниши (аркосолии — по една във всяка стена), в които се предвиждало да бъдат поставени гробниците на севастократор Калоян и жена му Десислава. На горния етаж е била същинската църква — семейният параклис, в който е имал достъп само севастократорът и неговите близки. Първоначално в параклиса се влизало през врата, която се намирала горе високо в южната стена на църквата. Над вратата е имало прозорец. Сега и прозорецът, и вратата са зазидани и съединени в една висока плоска ниша, леко стеснена в горната си част. Вляво от тази ниша виждаме друга ниша, а вдясно — още две, по-ниски от първата. Подобна архитектурна украса има и северната стена, гдето още по-добре е запазено първоначалното разположение. За разлика от южната фасада обаче тук прозорецът е бил в средата. Сега той също е зазидан. В параклиса се е влизало или по дървена стълба, долепена до южната стена, или посредством една галерия, която е съединявала църквата с предполагаемия дворец на феодалния владетел.[1]

Приземният етаж на Калояновата църква напомня устройството на римските гробници — продълговато помещение с надлъжен полуцилиндричен свод. Сега помещението служи за притвор.

Горният етаж има почти същата форма, която виждаме и при по-старата постройка — вписан приблизително в квадрат равнораменен кръст, над пресечката на който се издига купол върху осмостранен барабан. Този план безсъмнено е взет от по-старата църква и приложен тук почти без изменение. По-съществено различие между двете църкви може да се забележи по отношение изграждането във височина и архитектоничното разпределение на масите. Преди всичко майсторът през XIII в. е счел за целесъобразно да промени формата на барабана — вместо кръгъл, както е при старата постройка, той го е проектирал осмостранен.[2] Тази промяна не е случайна. При барабана с осмостранна основа се получават много стени и ръбове, които по-добре се свързват с начупената линия на покривите. Тази линия, както и разположените в различни планове обеми — покриви, стрехи, барабани и др. — създават у зрителя впечатлението, че тези архитектурни елементи и тяхната взаимовръзка са резултат на преднамерено търсене и израз на определено естетическо виждане.

Откъм запад църквата е закрита от новия притвор, строен през 1882 г., та не е възможно посетителят, който се приближава от тая страна, да открие отведнаж прелестния външен вид на целия паметник. Но достатъчно е да го заобиколи и погледне от югоизток или от североизток, за да почувствува колко пленителна и примамлива е тази игра на линии и обемни величини, ту пресичащи се, ту надвисващи едни над други и сливащи се в края на краищата в едно строго уравновесено цяло, израз на добре замислената и още по-добре изпълнена архитектурно-художествена концепция. Именно този замисъл на майстора-архитект е, който най-вече ни вълнува и прави от нашия паметник истински щедьовър на средновековното ни строително изкуство. Осмостранният барабан е нов, но той възпроизвежда старата форма. Гледан от изток, той доминира над шест терасовидно разположени нива на покриви и обединява двете части на църквата в едно хармонично цяло. Заслугата за това сполучливо конструктивно свързване се пада, разбира се, на проектанта на втората църква.

Стенописи от XI—XII в. Но колкото и силно да ни вълнува външният вид на паметника с неговите чисти линии и добре балансирани обеми, с колоритния ефект на червените тухли от градежа и на покритите с патината на вековете камъни, това вълнение е все пак нищо в сравнение с ония сложни чувства, които изпитваме, когато стенописите разкриват пред погледа ни вълшебния си чар.

Влизаме в църквата и преминаваме през новия притвор, слизаме три стъпала по-ниско и се озоваваме в долния етаж (приземието) на Калояновата църква. Оттук няколко крачки на изток и ето ни под купола на източната част на църквата. Да започнем оттук разглеждането на стенописите. Но преди това нека припомним, че старата църква е изписвана цялостно на два пъти: първия път наскоро след изграждането на църквата през XI—XII в. и втория път през време на основното ѝ преустройство от севастократор Калоян в 1259 г., когато била изписана и новата Калоянова църква.[3] Повторното изписване на старата част се наложило поради обстоятелството, че нейните стенописи били по това време напълно обезличени. Така стенописите от XIII в. покрили и малкото запазени тогава стари стенописи. За щастие няколко фрагмента от старата живопис могат да се видят и сега. Ако се обърнем на изток и се приближим към олтара, ще видим, че в долната част на апсидната конха ясно се различават няколко фигури на светци, горната част на които е закрита от по-новия стенописен пласт (1259). Всеки вед-

---

[1] А. Грабар. Боянската църква. София, 1924, стр. 9.

[2] Сегашният барабан на Калояновия параклис е нов.

[3] Според запазения надпис върху северната стена на притвора.

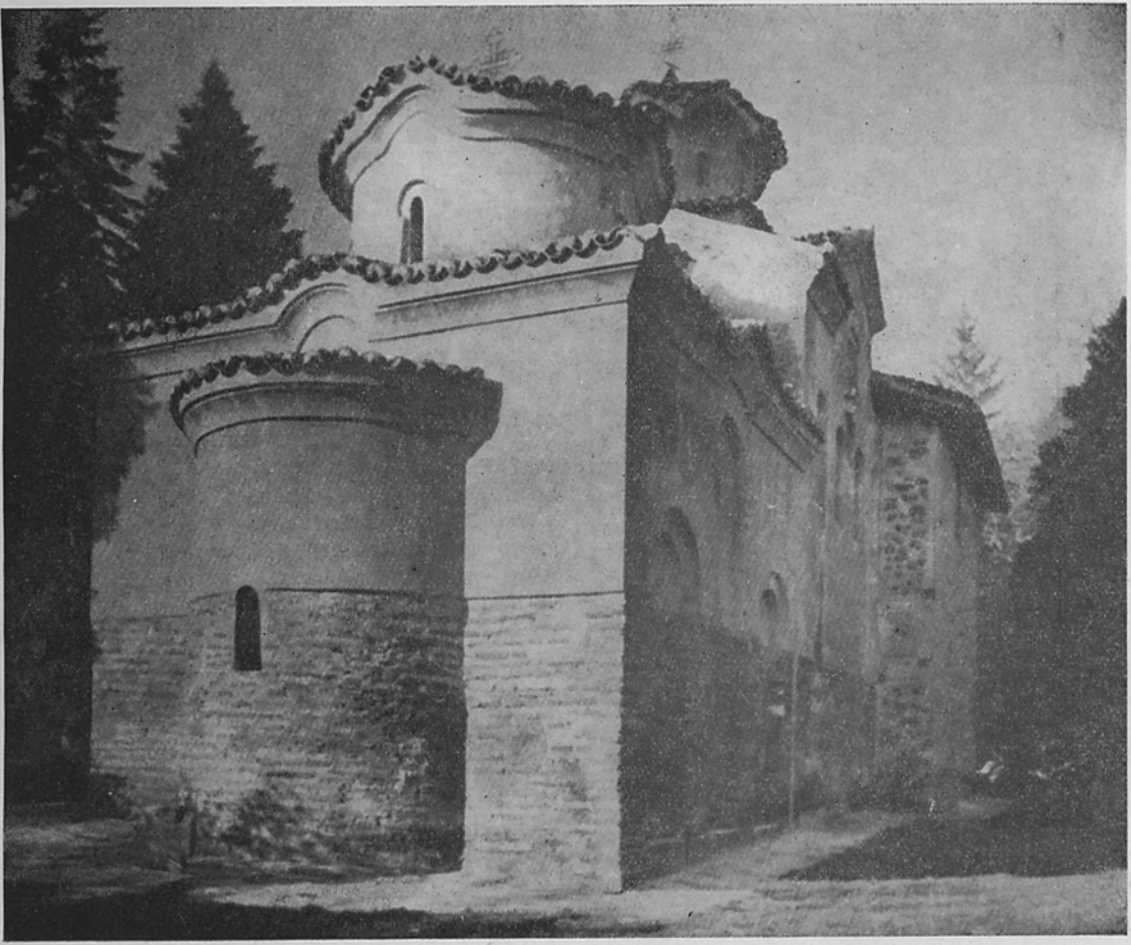

1 *Боянската църква, гледана от североизток*
L'église de Boïana, vue du Nord-Est

нага ще забележи, че старата живопис коренно се отличава от по-новата. Най-силен е контрастът в колорита: докато в по-новата преобладават убитите тонове, старата се отличава със своя светъл и прозрачен колорит. Доминиращи в нея са студените тонове. Значителна разлика има и в рисунъка. На плавната и грациозна линия, сякаш разтваряща се в плътната тонова гама на по-новите стенописи, се противопоставя твърдата и строга линия на старата стенопис. Общо взето, последната има повече декоративен характер. Линията тук е една необходимост, защото най-добре с нея могат да се подчертаят издължените пропорции на телата и да се ограничат те пространствено на фона на една двуизмерна плоскост, каквато е стената. Тези стенописи стоят по-близо до истинската фресковa техника и се свързват по-тясно с архитектурата, защото са третирани плоскостно, както се изисква и от самата стена. Боянският майстор, както отсега нататък ще наричаме автора на стенописите от 1259 г., не се е съобразявал с това класическо правило на стенната живопис. Фрагменти от старата стенопис могат да се видят и на приолтарните стени, в долната част на северната стена и във високите части на южната. Голям интерес в иконографско отношение представлява фактът, че Успението не се е намирало на своето обичайно място — върху западната стена над вратата, — а върху южната стена, гдето и сега могат да се видят части от тая композиция. Този факт показва, че у нас през XI—XII в. новата декоративна система не е била още напълно прокарана в стенописите. Напротив, във Византия този процес на фиксиране на известни догматични норми, започнал около IX в., може да се счита вече завършен през епохата на Комнините. Това ни навежда на мисълта, че старата боянска живопис, без да се отклоня-

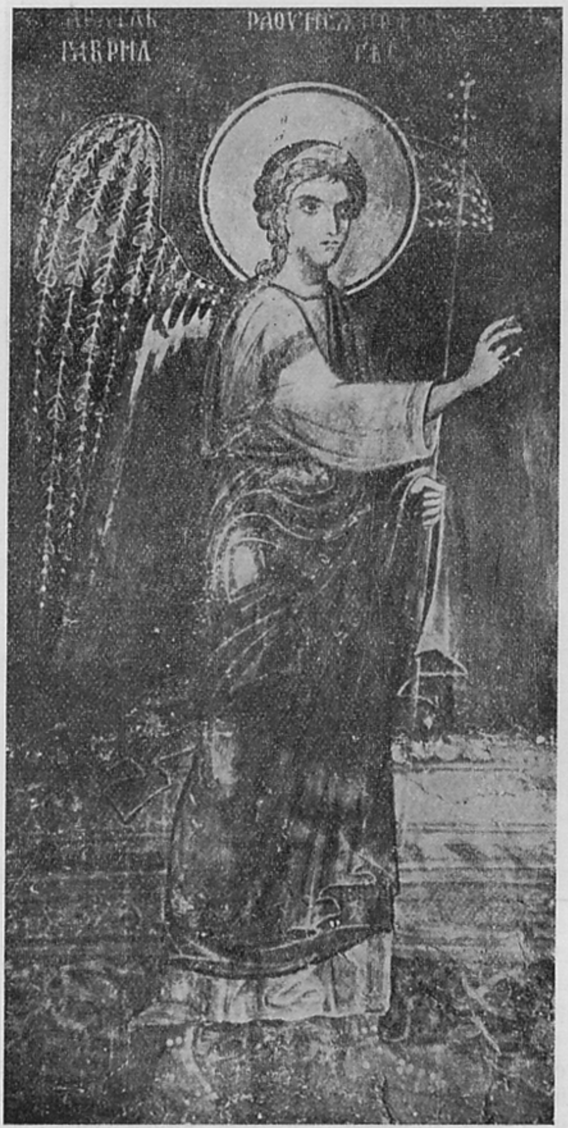

2 *Архангелът от Благовещението*
L'Archange de l'Annonciation

ва съществено от традиционната византийска живопис от същото време, съдържа все пак някои отличия, които може би ще трябва да се обяснят като локални особености на българската религиозна живопис. Във всеки случай ние нямаме сериозни доказателства, за да твърдим, както прави А. Грабар, че „тази първа боянска живопис е дело на византийски художници, господари на страната между 1018 и 1186—1187 г.“[1] Това свое заключение Грабар подкрепя с факта, че надписите върху стария стенописен пласт са гръцки. Но гръцките надписи, както е известно, още нищо не означават — те често съпровождат българските стенописи даже и в епохи, когато страната ни е била напълно свободна от чужда опека, а камо ли през време, когато тя се е намирала не само в политическа, но и в духовна зависимост от Византия, каквато е тъкмо робската епоха през XI—XII в. Що се отнася до стилната прилика между старите боянски стенописи, от една страна, и византийската живопис от XI—XII в., от друга, това е съвсем естествено и дори неизбежно явление. Но тази близост и прилика съвсем не означават, че българската живопис от тази епоха е само далечен отглас или някакво бледо копие на съвременната ѝ византийска живопис. Както ще видим и по-нататък, когато разглеждаме стенописите от 1259 г., тези прилики свидетелствуват, че българската живопис през всичките етапи на своето развитие е не само отразявала вярно и пълно постиженията на балканското и изобщо на византийското изкуство, но самата тя е съществена и неразделна част от това изкуство. Само в този смисъл са прави ония, които, изхождайки от нашите паметници на живописта, се опитват да възстановят картината на столичната византийска живопис, чиито паметници не са достигнали до нас.

Стенописи от 1259 г. Нека сега разгледаме по-отблизо живописта от XIII в., която покрива почти всички стени на църквата и със своите високохудожествени качества е създала славата на приказния боянски майстор. Преди всичко трябва да отбележим, че и тази живопис, както и първата, е напълно в духа на византийската иконографска традиция и на новата декоративна система, подчинена след XI—XII в. окончателно на литургични и дидактични цели. Според тази нова концепция всяка част на църквата има своето символично значение. Съответствено с това значение са разпределени и стенописите. Най-горе, в калотата на купола, който символизира небесния свод, е изобразен до пояс Исус Христос Вседържител или Пантократор. Това е всемогъщият бог, който стои на върха на небесната йерархия и оттам бди над съдбата на човечеството. Още с този първи образ ние се сблъскваме с една особеност на боянската живопис, която ще срещнем и във всички останали фигури. Това е хуманизмът — дълбоката човечност, която струи от широко отворените очи и от спокойния израз на лицето. Тук Христос не е строг съдия, навъсен и страшен гръмовержец, който подобно на Зевс Олимпийски наблюдава хората от високо и стои безучастен към тяхната съдба. За

---

[1] А. Грабар. Боянската църква. София, 1924, стр. 15.

3 *Архангелът от Благовещението. Детайл*
L'Archange de l'Annonciation. Détail

→

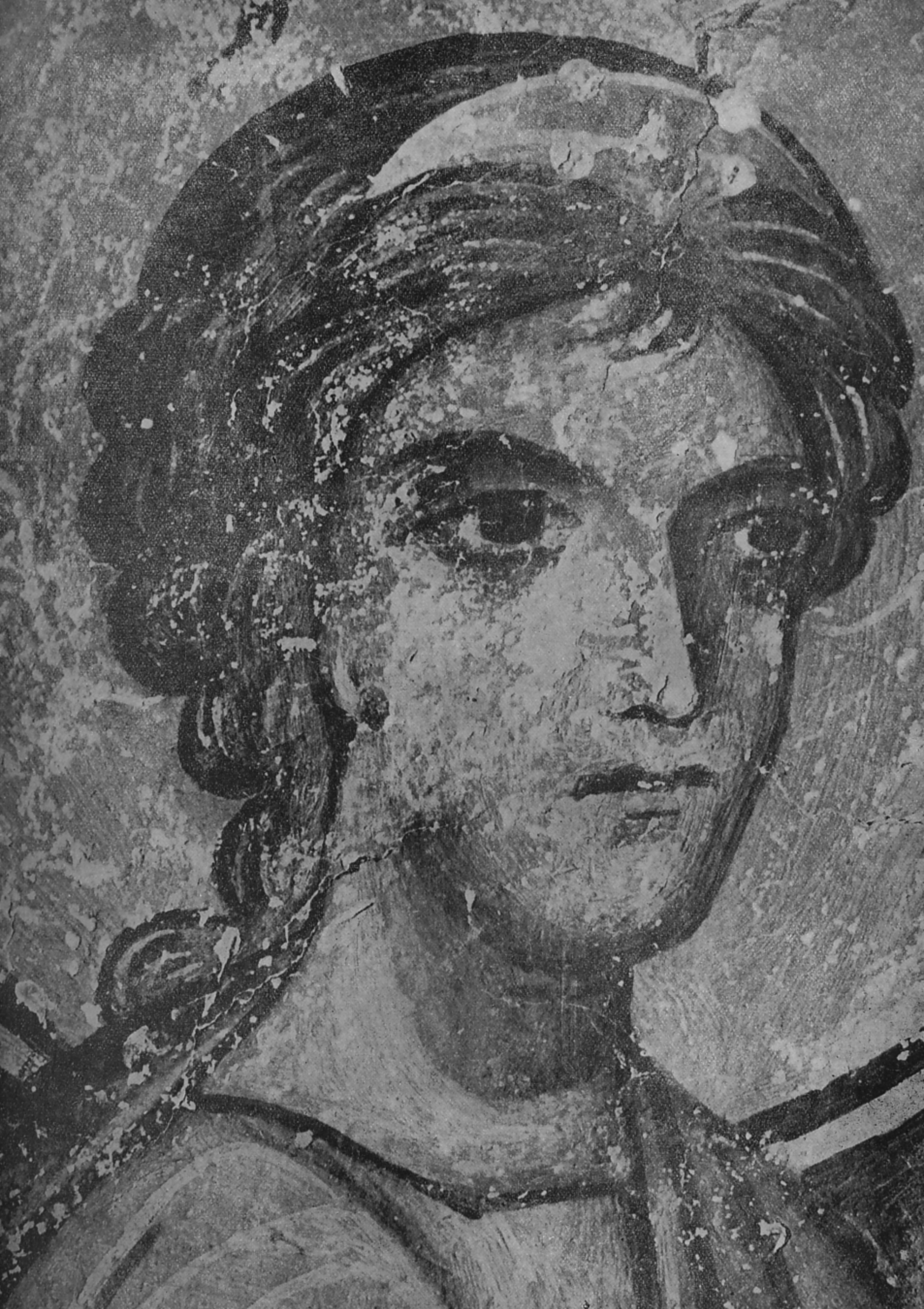

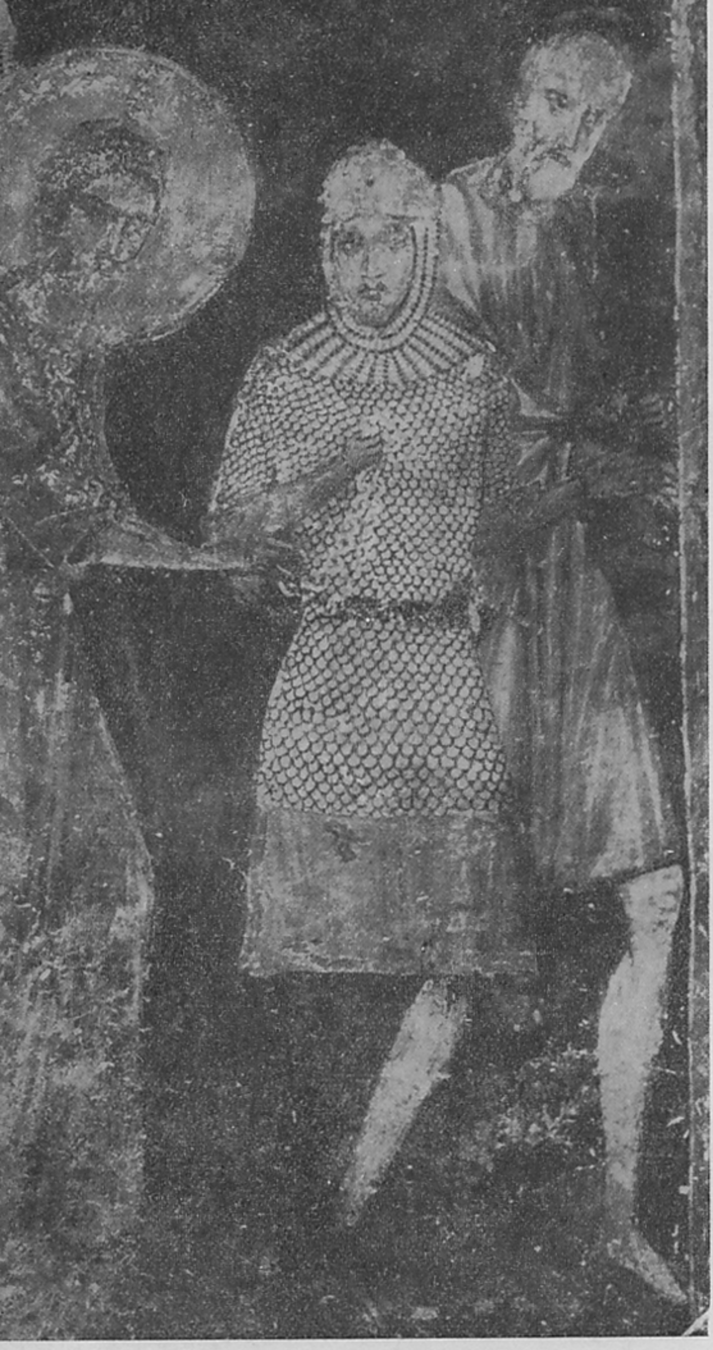

4 *Носенето на кръста. Детайл*
Le chemin de la croix. Détail

разлика от повечето създадени дотогава от византийското изкуство образи на Христос Пантократор боянският вседържител е благ и милостив, изписан не според отвлечената схема за този иконографски тип, а според физическия и духовен образ на човека. Хуманизмът на боянския майстор се състои преди всичко в това, че той — един между първите — се осмелява да вземе човека за реален мащаб не само на вселената, но и на своите най-отвлечени представи за неземните същества и небесните сили, тегнещи с демонична власт върху съзнанието на суеверния човек от средновековието.

В барабана под купола са изписани осем ангели. Като равностойни на тях византийската иконография от това време третира пророците, които се изобразяват на същото място. Под ангелите, върху четирите пандантива, са бюстовите изображения на евангелистите. Рядка иконографска тема представляват събраните на едно място — върху челото на големите централни арки — четири символични образа на Христос: Неръкотворен образ (източна арка), Св. Черепица (западна арка), Христос Емануил (северна арка) и т. нар. Христос ветхий денми (т. е. Христос, който предшествува времето). В църквата има още три самостоятелни образа на Христос. Големият брой на тези изображения е също една особеност, която не се среща в съвременните на Боянската църква византийски стенописи. По стените, а отчасти и върху сводовете на арките, са разположени сцени, маркиращи най-характерните моменти от земния живот на Христа, както и най-тачените Христови празници. Обикновено тези сцени се подреждат върху стените в хронологичен ред, така че да представляват един непрекъснат разказ, илюстриращ евангелския текст. Сцените на този разказ започват от източната част на южната стена и се развиват надясно, като преминават от южната на северната стена. В нашия случай цикълът започва от източната стена със сцената Благовещение. Архангел Гавраил (обр. 2—3) е на север от източната арка, а Богородица — южно от нея. Към Богородица, застанала твърдо на краката си като антична статуя, се приближава архангелът. Неговото движение е спокойно и в хармония със статичната поза на Богородица. Крилата, украсени с бисери, са широко разтворени. Погледът е съсредоточен, изражението на лицето — сериозно. Въпреки наличието на известна твърдост в погледа и израза това е една от най-хубавите фигури в църквата. По-нататък се редуват: Посещение Богородично (източния склон на южната арка), Рождество Христово (люнетата на южната стена), Бягството в Египет (западния склон на южната арка), Сретение (южната стена), Кръщение (южната стена) и Възкресение на Лазар (югозападния стълб). След това цикълът продължава на западния склон на северната арка със сцената Влизане в Йерусалим, следвана от Носене на кръста (обр. 4, северозападния стълб), Тайната вечеря (люнетата на северната стена), Разпятието (северната стена), Слизането в ада (северната стена) и Жените при гроба (източния склон на северната арка). Централно място заемат композициите: Рождество Христово, Сретение и Кръщение от южната стена и съответно Тайната вечеря, Разпятието и Слизането в ада от северната стена. Последните три сцени са по-добре запазени. По тях можем да съдим и за останалите. Тайната вечеря в композиционно отношение се придържа към традиционната византийска схема — сигмовидна маса с 12-те апостоли, наредени плътно в полукръг около масата. Христос е крайният вляво. В сцената има малко движение. Все още липсват театралните жестикулации в някои по-късни композиции на тази тема. Не виждаме и фигурите на преден план, обърнати с гръб към зрителя. Онова, което в същност привлича тук нашето внимание, е многократно изтъкваният факт, че на масата художникът е изобразил съвсем реални предмети, лишени от всякаква условност и взети от самата действителност — хляб, ряпа, чесън и др.

Внушителна със своето спокойствие е сцената на Разпятието. Отляво е Богородица със светите жени, а отдясно — Йоан и Лонгин. Между тях върху малка височинка — Голгота — се издига дървеният кръст, на който е разпънат Христос. Ако се вгледаме в лицата, ще забележим, че те са наскърбени. Но каква сдържана скръб! Най-опечалената от всички — Богородица — боязливо отправя смирен поглед към своя син. Само леко повдигнатите ѝ вежди и малко засилените сенки около очите издават тихата ѝ скръб. По лицето ѝ не виждаме никакви бръчки, устата ѝ не е изкривена в конвулсивна болка, от лицето ѝ лъха стоическо спокойствие. Спокоен и почти безучастен в тази трагедия е и Лонгин. Само Йоан има малко по-болезнено изражение, но и в неговата поза и в движенията му не може да се открие нищо драматично. Физическото и душевно терзание на Христос е предадено само с плавното движение на тялото и с клюмналата на рамото глава. Лицето е като безчувствена маска на смъртник — бледо и примирено. Въпреки това от цялата композиция лъха чувството на едва сподавен стоически трагизъм.

Върху западната стена над вратата заема своето традиционно място импозантната композиция Успение Богородично (успение, а не смърт, защото в съзнанието на теолозите Богородица не умира, а само заспива). Петдесетницата или Св. дух е върху свода на западната арка. Тя е представена символично чрез бял гълъб с широко разперени криле и апостолите, разделени на две групи. Като пандан на тази сцена, в люнетата на апсидния свод е Преображението — в средата Христос, отляво Мойсей, представен като старец, а отдясно пророк Илия. От елипсовидното сияние, което обкръжава фигурата на Христос, излизат снопове лъчи, които с ослепителния си блясък поразяват апостолите: долу вляво Яков, преметнат с глава надолу, закрива очите си с ръце, а вдясно апостол Петър, неизгубил вяра в спасителя, протяга към него ръка. Това е една вълнуваща композиция, достойна за четката на великия боянски майстор.

В свода на апсидата е Богородица с младенеца, седнала на трон и фланкирана от двама архангели, които чинно свеждат глава към нея. Най-долната част на стените е заета от фигури на прави светци. В преобладаващата си част те са военни. Начело стоят образите на Константин и Елена (в източната част на южната стена). Надясно от тях върху същата стена се виждат още двама неизвестни светци-войни, а след тях върху западните два стълба и северната стена са изписани последователно: Нестор, неизвестен (обр. 5), Козма, Дамян, Евстратий, Прокопий,

5 *Старецът-войн*
Le vieillard-guerrier

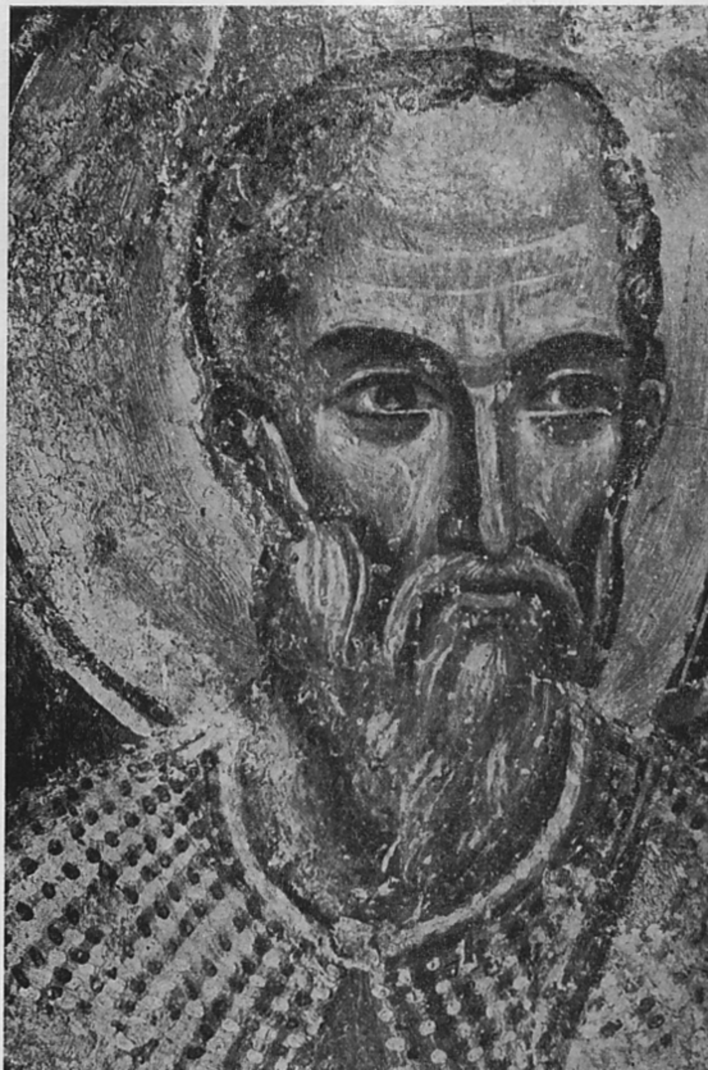

Теодор Стратилат, Теодор Тирон и Димитър. Цикълът е завършвал със св. Георги, който е снет от стената и сега се намира в Археологическия музей в София. Андрей Грабар пръв установи, че както в Бояна, така и в търновските болярски църкви военните светци преобладават и дори са единствената украса в най-долния стенописен пояс. Според него този факт се обяснява с обстоятелството, че българските феодали, които са строили тези църкви, са считали военните светци за свои покровители и затова са ги изписвали върху стените на техните параклиси.[1] Това обяснение е остроумно и подкупващо, но то не може да се приеме безрезервно, защото известно е, че почитането на военните светци е било всеобщо. Те са били изобразявани във всякакъв вид църкви — и обществени, и частни, и големи, и малки. Освен това, ако боянският майстор се беше ръководил от такива предпочитания, той едва ли щеше да пропусне случая да постави във видима връзка тези светци с изображението на Калоян — почитателя на тези светци, — както това е сторено в цитираната от Грабар миниатюра на император Василий II в един псалтир от Венеция.[2]

В притвора са изписани сцени от житието на патрона на църквата св. Никола (църквата е посветена на св. Никола и св. Пантелеймон). Шестнадесет от тези сцени са върху свода и две върху стената над западната врата. Цикълът започва с рождението на светеца — в западния край на северния склон на свода — и завършва с Чудото с килима — в източния край на южния склон. На десет от сцените са разменени местата, така че хронологическата последователност на житийния разказ е нарушена. Сравнително по-добре запазени и по-интересни в иконографско отношение са Чудото с килима, Чудото в морето и Разрушаването на идолите, наредени една до друга на южния склон на свода, и Чудото на св. Димитър — в източната половина на северния склон.

Върху южната стена са изписани образите на цар Константин-Асен и на жена му Ирина. Срещу тях на северната стена са ктиторските портрети на севастократор Калоян (обр. 7) и жена му Десислава (обр. 8). Върху източната стена надясно от входа е националният светец Иван Рилски, а на срещуположната западна стена — св. Варвара в позата на Оранта. Като пандан на Варвара северно от западния вход, също като Оранта, е представена св. Неделя, един твърде интересен и рядък иконографски тип, запазил своето славянско название.[3] Срещу св. Неделя върху източната стена е Исус Христос Халкит. В северния аркосолий е сцената Въведение Богородично (обр. 9), рисувана навярно през XIV в. Под нея се виждат части от по-старата живопис от XIII в. В срещуположния южен аркосолий е изписана една от най-хубавите композиции в църквата — Христос-отрок в храма (обр. 10). По стените и сводовете на аркосолиите има и други по-второстепенни фигури и орнаменти, на които тук няма да се спираме. Не ще правим описание и на царските и ктиторските портрети, многократно описвани досега. Вместо това за нас би било по-интересно да разберем кое е оригиналното в боянската стенопис, защо тя е ценна и кое я прави истински шедьовър. Но преди да отговорим на тези въпроси, трябва да се спрем накратко върху чуждите заемки и влиянията, които някои изследвачи откриват в боянските стенописи.

Мястото на чуждите заемки в творчеството на боянския майстор. Да разгледаме най-напред образа на Христос Евергет. Както посочи А. Грабар, този иконен тип е бил познат в Цариград, където е имало два манастира с това име — единият посветен на Христос, другият — на Богородица.[4] В първия е имало чудотворна икона, посветена на Христос Евергет. Това обаче още не значи, че боянският Евергет е копие на този изчезнал сега цариградски чудотворен образ. Ние знаем, че Христос Евергет е бил изобразяван и върху сфрагистичен материал. Засега това име ни е познато само от един печат, обнародван от Шлюмберже.[5] Но иконографски изображението върху печата не се покрива с изображението на Христос Евергет от Бояна — при печата Христос е прав, а в Бояна — седнал на трон. Грабар допуска, че и предполагаемият цариградски оригинал е представлявал Христос, седнал на трон. Но това е само предположение, което не може с нищо да се подкрепи. Безспорен факт е обаче, че за Христос Евергет съществуват два иконографски типа — прав и седнал. За да разберем по-добре тази иконо-

---

[1] Грабар. Боянската църква, стр. 24.

[2] Пак там.

[3] Този образ, плод на антично-християнския религиозен синкретизъм, персонификация на възкресния ден, се е почитал и като идол, затова църковните отци често са се обявявали против него (вж. Д. Айналов. Боянская роспись 1259 года. ИАИ, IV, 1926/7, стр. 132—133).

[4] A. Grabar. La peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928, стр. 20 и сл.

[5] G. Schlumberger. La sigillographie de l'empire byzantin. Paris, 1884, стр. 16. Христос на трон, благославящ с дясната ръка и с книга в лявата, срещаме в един стенописен образ в криптата на църквата Св. Димитър в Солун от XII в. (срв. *Γ. Σωτηρίου καὶ Μ. Σωτηρίου. Ἡ Βασιλική τοῦ ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης. Ἐν Ἀθήναις*, 1952, стр. 209, обр. 80, и *Λευκῶμα*, табл. 73 а).

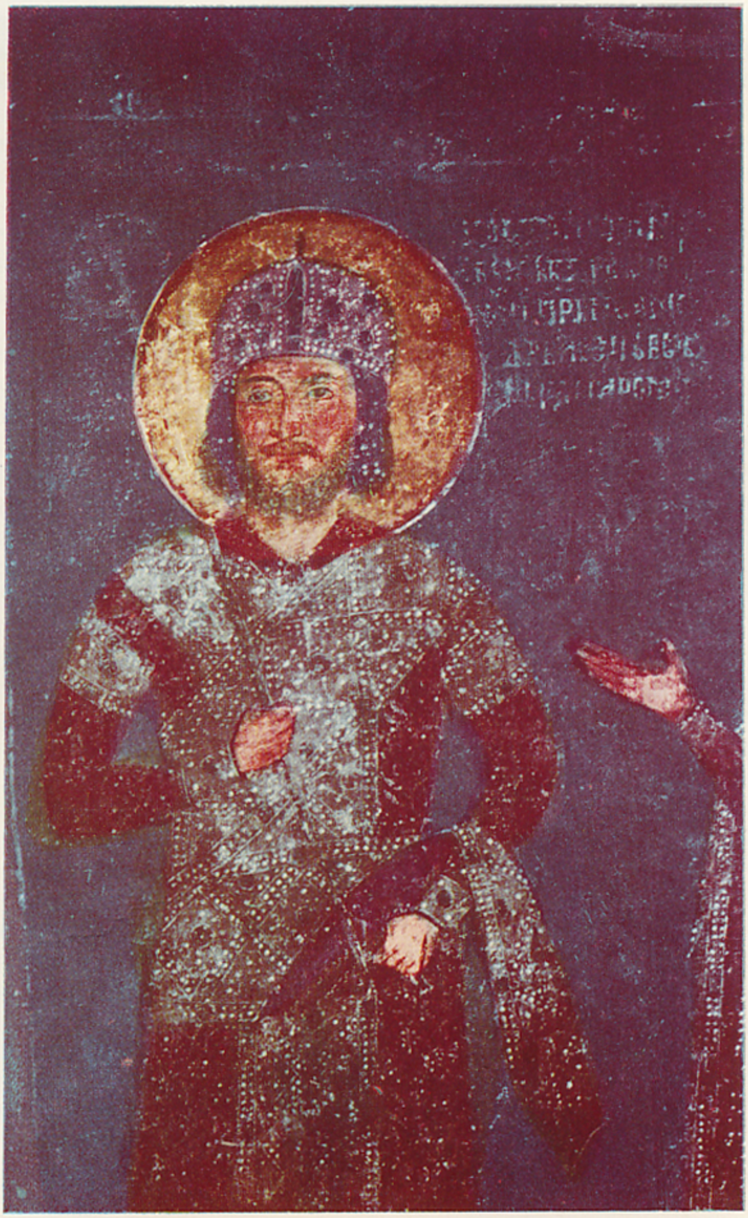

6 *Цар Константин-Асен. Детайл*
Le roi Constantin-Assen. Detail

графия, налага се да съпоставим Христос Евергет от Бояна с образа на Христос Халкит от същата църква. Грабар свързва и този образ с една цариградска икона, която се намирала над бронзовата врата (*χαλκῇ πύλη*) във вестибюла (халке) на императорския дворец в Цариград.[1] Но и тук, както и при Христос Евергет, оригиналът не е запазен. Показателен е фактът, че и Христос Халкит подобно на Евергет, се среща изобразен върху някои византийски монети и медали, почти съвременни на повторното изписване на Боянската църква.[2] При това той навсякъде е прав (навярно и в Бояна). Алберт Дюмон посочва, че при монетите епитетът халкит не винаги придружава изображението.[3] Същото можем да допуснем и за изображенията върху монети на Христос Евергет. И наистина ние виждаме, че Христос, седнал на трон с книга в лявата ръка и благославящ с дясната, се среща твърде често върху византийските монети от XI—XII в.[4] Понеже Христос Евергет също се представя прав, както и Христос Халкит, възниква въпросът, съществува ли някаква връзка между тези образи. Не се ли касае за един и същ иконографски тип? Като имаме пред вид приликата, която съществува между тях, бихме могли да допуснем, че оригиналът на Христос Халкит е заимствуван от оригинала на Евергет и че в края на краищата се касае за два варианта на един и същ иконографски тип.

Навярно Христос във вестибюла на императорския дворец е бил прав и в цял ръст, т. е. досущ подобен на втория вариант на Евергет — Христос прав. Постепенно той получава и името на залата, в която се е намирал — Халкит,[5] — и под това име минава като различен иконографски тип както в нумизматическия и сфрагистичния материал, така и в живописта. Същият иконен тип е бил навярно изобразяван и върху подвижни икони и миниатюри, които са били разнасяни из съседните на Византия страни. По всяка вероятност такъв подвижен прототип е послужил за модел на боянския майстор. В такъв случай би могло да става дума за заимствувана схема, но не и за копие на загубения цариградски оригинал. А това от своя страна ни подсказва, че независимо от цариградския произход на някои мотиви не може да се каже, че в Бояна има пряко цариградско влияние. Внимателният анализ на стенописите показва, че боянската живопис е много по-оригинална, отколкото се приемаше досега. Боянският майстор е гледал с отворени очи и към широкия свят. Той е заимствувал отделни жестове, отделни иконографски схеми, но всичко това е пречупвал през призмата на своята творческа индивидуалност, затова неговите образи са единствени и неповторими, каквито са всички истински художествени произведения.

По своему със средствата на византийската образна условност той е отразил и някои черти на съвременната историческа действителност. За реалистичен поглед върху света и за вярно отразяване на действителността говори една интересна подробност, един жест на Десислава, отбелязан и правилно обяснен от А. Грабар. Касае се за начина, по който тази високопоставена дама прекарва палеца си през шнура, който свързва дрехата ѝ отпред. Този жест не е нищо друго освен един отглас на латинския запад, чиято мода преминава у нас посредством кръстоносците, настанили се по това време в Цариград.[6]

Но за отбелязване е, че тази мода преминава не като влияние върху живописта, а като влияние върху висшето българско общество, откъдето боянският майстор е взел и елегантния жест на Десислава. Следователно жестът наистина е заимствуван, но затова художникът няма никаква вина, напротив, той има заслугата, че го е взел от българската действителност. По същия начин той е постъпил, когато е рисувал Чудото в морето. Тук художникът, освободил се от сковаващите норми на византийската условност, изобразява един истински кръстоносен кораб, украсен с два типични за въоръжението на кръстоносците щита.[7]

---

[1] J. Labarte. Le palais impérial de Constantinople et ses abords. Paris, 1861, стр. 110. От името на вратата *χαλκῇ πύλη* (бронзова врата) е получил името си вестибюлът, а оттам и епитетът на Христос Халкит.

[2] Христос Халкит е изобразен върху една монета, сечена при Йоан III Ватацес (1222—1255), а също и върху един медал, за който неговият издател Алберт Дюмон пише: „Стилът на изобразените фигури върху двете лица на медала ни сочи като че ли XII—XIII в.“ (срв. A. Dumont. Médaille inédite représentant l'image de Jésus Sauveur Chalcéen. Revue numismatique, nouvelle série, t. XII, 1867, стр. 199).

[3] Dumont. Ц. с., стр. 198.

[4] J. Sabatier. Description générale des monnaies byzantines. T. II, Paris, 1862, табл. XLIX, обр. 16 (Михаил VI, 1056—1057), обр. 17 (Исак I Комнин, 1057—1059); табл. LII, обр. 2 (Алексий I Комнин, 1081—1118); табл. LIII, обр. 12 и табл. LIV, обр. 8 (Исак II Комнин, 1118—1143) и др.

[5] В текстовете, които привежда Алберт Дюмон (ц. с., стр. 196), никъде не се казва, че иконата се е наричала *χαλκήτης*.

[6] A. Grabar. Un reflet du monde latin dans une peinture balcanique du 13e siècle. Byzantion, I, 1924, стр. 229 и сл. Вж. от същия автор: La peinture religieuse, стр. 121—134.

[7] Grabar. Le peinture religieuse, стр. 169 и сл.

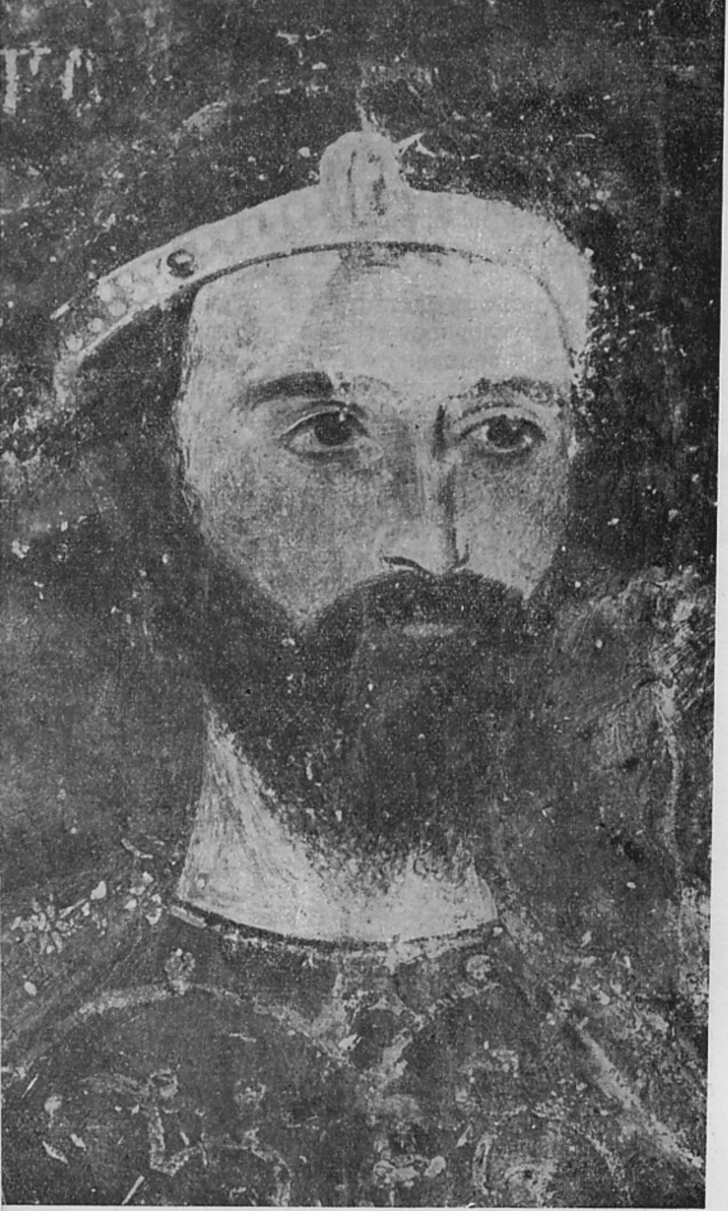

7 *Портрет на ктитора севастократор Калоян. Детайл. * Portrait du donateur le sebastocrator Kaloïan. Détail*

Освен цариградски заемки някои изследвачи виждат в боянската живопис още по-подчертано западни влияния, дошли било направо от Италия, било посредством Цариград. Такава теза поддържа Д. Айналов.[1] Той отнася към западните заемки даже и фигурата на войника от Носенето на кръста.[2] Той смята, че това въоръжение е латинско. Археологическите материали обаче показват, че същите ризници по това време са били познати и у нас, и затова по-приемливо е да се допусне, че художникът е копирал българското, а не латинското предпазно въоръжение. Може да се приеме за правилно твърдението на Айналов, че юношата и Афродита в сцената Разрушаване на идолите са подобни на тези, които виждаме в една фреска на Пиетро Кавалини в църквата св. Франциск в Асизи.[3] От този факт можем да направим извода, че византийската живопис през XIII в., а заедно с нея и българската се развива не откъснато от западната, а успоредно с нея. Затова отделни постижения на епохата виждаме и в едната, и в другата живопис. В действителност между боянската стенопис и произведенията на италианските примитивисти има голяма разлика. Тя се изразява преди всичко във факта, че изкуството на последните се оформя на базата на една смесица от антични и готически елементи, докато в Бояна новите постижения са резултат на кръстосването на византийската художествена традиция с традицията на елинистическата древност. Готическият стил е останал съвършено чужд на боянската живопис от 1259 г. Известен намек за него можем да открием само във фигурите, които виждаме в левия край на композицията Въведение Богородично, но тази сцена, както посочихме по-горе, е най-малко с един век по-късна от останалите стенописи. Що се отнася до заемките от античността, те са изявени по-определено. Ние ги виждаме не само в стойките на отделни фигури, но и в предпочитанието на художника да ни представи една истинска антична фигура — Афродита — в сцената Разрушаване на идолите. Стройността на фигурата, нейното грациозно движение, а също и отвесно падащата и плътно прилепнала към тялото драперия напомнят елинистически оригинал. От друга страна, фактът, че богинята носи фригийска шапка, несвойствена за нейната иконография, ни подсеща за известно объркване на култовите представи през епохата на средновековието, за един своеобразен синкретизъм в иконографията на типично гръко-римските божества и герои, възприели някои източни черти. Художникът навярно е имал някакъв оригинал или рисунка, но очевидно е, че в него той е вложил много нещо и от себе си. В лицето на красавицата Афродита той бичува плътската чувственост у хората, а може би и театралните игри, символизирани чрез маската, която Афродита държи в лявата си ръка. Боянският майстор не ѐ единственият, който разработва антични теми в живописта. Мускулестият атлант от Иваново[4] е най-доброто доказателство за това.

[1] Айналов. Ц. с., стр. 121—134.

[2] Пак там, стр. 126.

[3] Пак там, стр. 127.

[4] А. Василиев. Ивановските стенописи. София, 1953, табл. 35 и 39.

Същност и значение на боянските стенописи. Но колкото и интересни да са тези антични реминисценции, колкото и безспорни да са косвените връзки на Бояна с Цариград, значението на боянските стенописи не се изчерпва с това. То се крие преди всичко в изключителните живописни качества и сигурния рисунък, които откриваме във всяка сцена и фигура, във всеки жест. Вместо с лекия ефект на светлосянката моделировката навсякъде е постигната с бавно преливащи се един в друг колоритни нюанси. Тоновата гама не се състои от механично противопоставени едно на друго цветни петна, а от дълбоко наситени, имащи свой вътрешен и органичен строеж живописни моменти, свързани с неутралния тон на допълнителните цветове. Боята не е само средство за маркиране колоритната стойност на предметите. Чрез нея художникът моделира фигурите, всички обемни величини, та дори и пространството. За придаване по-голяма релефност на предметите и фигурите найчесто се използува т. нар. „пробелване“, като се означават с бяла боя с различна наситеност изпъкналите части, които са по-силно осветлени. Същият ефект е постигнат и чрез усилване или отслабване на основния тон. Боите са плътни и непрозрачни. Едни и същи предмети често се оцветяват различно. Например в пейзажа на едни места преобладават сиво-синкавите тонове, на други — кафявите или сиво-зеленикавите, а на трето — охреножълтите.

Още по-голямо разнообразие на багри имат облеклата и изобщо отделните фигури, както и фигуралните композиции като цяло. Но за разлика от по-старата стенопис това разнообразие не е крещящо. Отделните колоритни петна не съществуват сами за себе си. Те са подчинени на един общ ритъм, на едно приятно съзвучие от тонове, сливащи се в една истинска симфония от цветове. За окото тези цветове са това, което е нежната музика за ухото. За подобно въздействие върху нас допринася в значителна степен и техниката на живописта. Както и повечето от търновските стенописи, боянските са изпълнени с темперна техника. Боите са свързани с жълтък от яйца, поради което те са гъсти, непрозрачни и с убити тонове.

При внимателно разглеждане на боянските стенописи ние се натъкваме и на други особености, които в една или друга степен засилват естетическото въздействие върху нас. Като се изключи сводът на притвора, останалите стени на църквата са заети било от едри композиции, било от отделни фигури. Всички сцени са ограничени с широки ленти и по тоя начин отделени една от друга.

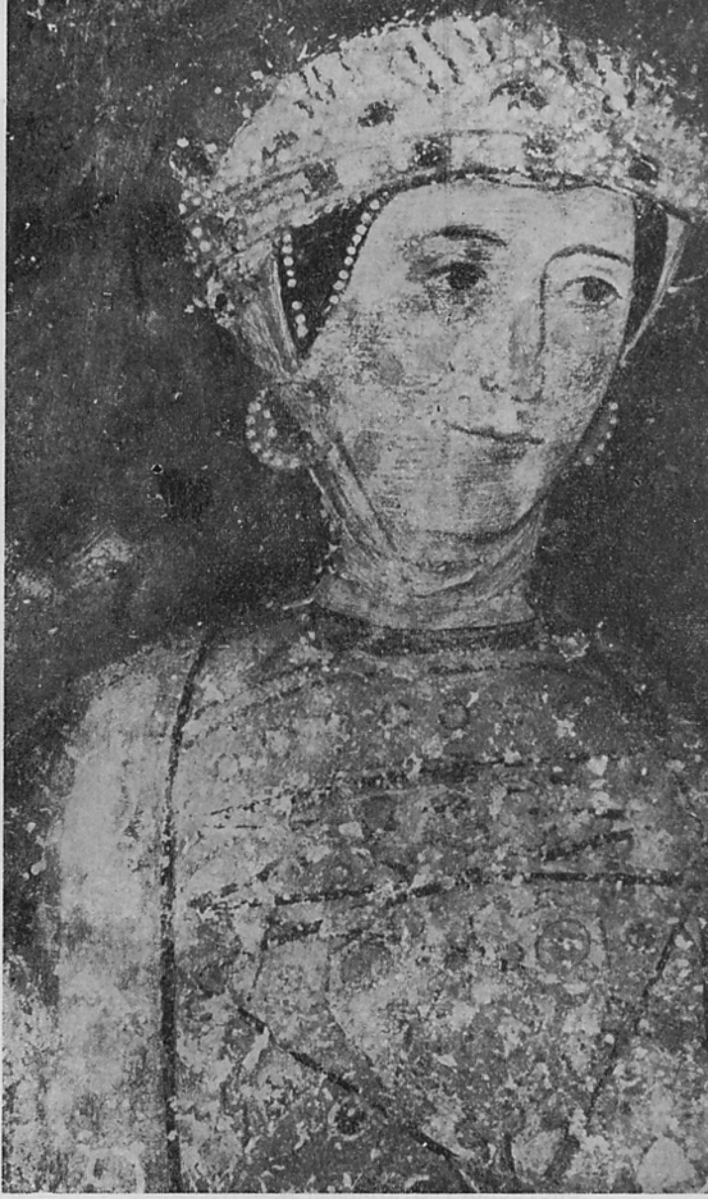

8 *Портрет на Десислава, жена на севастократор Калоян. Детайл.* ⁎ *Portrait de Dessislava, l'épouse du sebastocrator Kaloïan. Détail*

Евангелският разказ не следва непрекъснато, както се изисква от източната иконографска традиция, а подчертава само отделни поважни моменти от живота на Христос. Погоре изтъкнахме, че този избор представлява интерес в иконографско отношение. Но той е важен и от естетична гледна точка. Зрителят получава впечатлението, че стои пред отделни табла на стативната живопис. Боянските стенописи не са така монументални, както тези например от Бачковската костница. Но те нямат и миниатюрния характер на оригиналите, по които някои от тях са изписвани. Сравнително малкият брой композиции и отделни фигури създават впечатление за лекота. Между стоящите светци

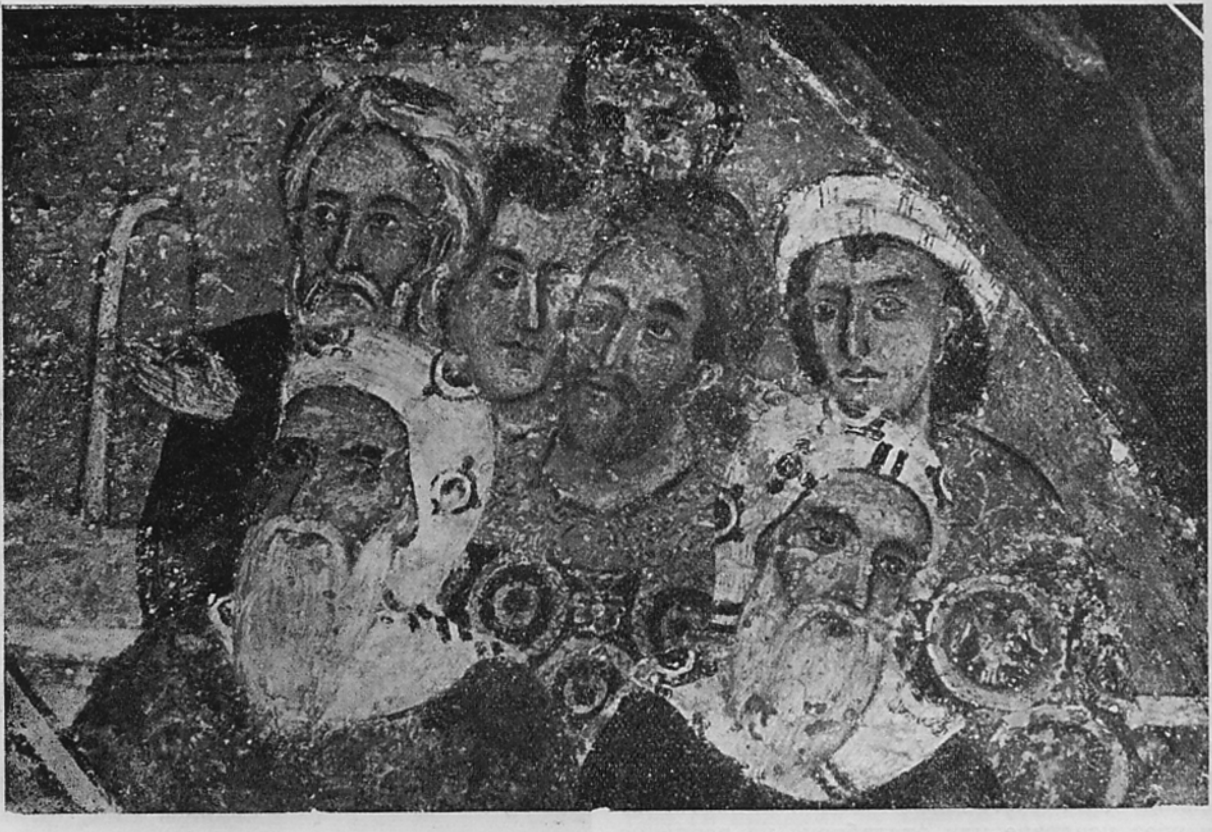

10 *Христос-отрок в храма. Книжниците*
Jésus-adolescent au temple parmi les docteurs

има достатъчно въздух — те дишат свободно и свободно стоят в пространството, въпреки че то е крайно недостатъчно. Зрителят не изпитва притеснение от излишна претрупаност. Яснота и композиционна избистреност откриваме и в отделните сцени. Във всяка от тях виждаме само най-същественото, най-необходимото за разбиране на сюжета. Анекдотични подробности, които замъгляват разказа, съзнателно са избягнати.

Сравним ли тази живопис с някои по-късни стенописи, например с пророците от църквата „Св. Георги“ в София, ще открием още една нейна характерна черта — сдържаност в движенията и жестовете. И наистина, където и да спрем поглед — върху евангелските сцени или върху отделните фигури, — навсякъде ще видим една и съща пестеливост на движения и жестове. Архангел Михаил от Благовещението не бърза. Леко и с царствена походка той пристъпва към Богородица. Слабо подвижен е и Христос от Слизането в ада. Не може обаче да се каже, че боянската живопис е скована, нито че е безжизнена. Напротив, в нея откриваме силно сгъстен живот, който тлее в широко отворените очи на фигурите. Тази живопис не се натрапва от пръв поглед, а бавно се разкрива, затова колкото по-дълго гледаме един образ, толкова повече той оживява пред нас, придобива плът и кръв и става действителност.

Човечността, която лъха от боянската живопис, е най-ярката черта, най-ценното духовно качество на боянския майстор. Ако и пречупена през призмата на скованата догматична мисъл, тя се явява едно от най-великите постижения на епохата у нас. Не случайно художникът рисува и портрети от натура. Такъв е семейният портрет на ктиторите Калоян и Десислава, такива са навярно и образите на царя и царицата. Като се започне от облеклото, накитите и короната и се свърши с модния западноевропейски жест, който Десислава прави с дясната си ръка, всичко говори за вярно пресъздаване на един образ от натура. Големите кръгли наушници, които висят под ушите, са явно доказателство за това. Такива накити, датиращи тъкмо от XIII—XIV в., са ни известни и от археологическите материали у нас. Ние не притежаваме друг образ на Десислава, за да можем да потвърдим приликата с оригинала. Въпреки това не

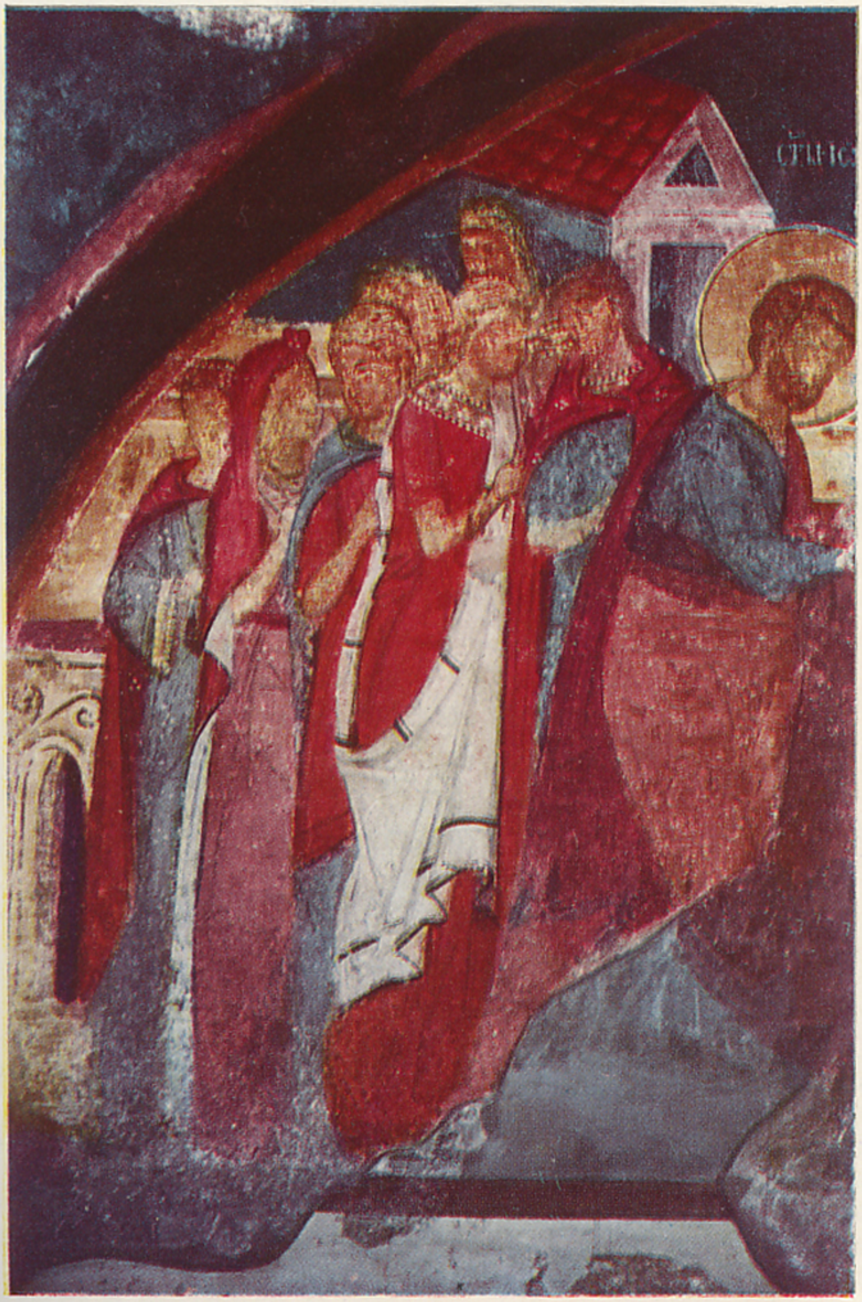

9 *Въведение Богородично. Детайл*
La présentation de la Vierge. Détail

може да има никакво съмнение, че образът в Бояна е исторически достоверен. Това се потвърждава както от изтъкнатите външни белези, така и от душевния портрет на севастократорката, така майсторски нарисуван. Леко присвитите устни, благородният овал на лицето, тънките извити вежди и широко отворените бадемовидни очи — това са все белези, които свидетелствуват за един строго индивидуален и неповторим образ. Лицето, така чисто и отворено, изглежда сякаш озарено от вътрешна усмивка, забулена в непорочната свенливост на младостта.

Неповторим е и портретът на севастократор Калоян. В широкото му скулесто лице, в проницателния поглед и гъстата черна брада ние виждаме суровия образ на истински феодален владетел. В него няма нищо условно, нищо разкрасено, нищо недействително. А колко тържествени са позите на царя и царицата! Облечени в скъпи златошити дрехи, с отправени погледи напред, те сякаш в момента позират пред нас. Това са образи, които достойно могат да съперничат с най-хубавите произведения на византийското изкуство, тъй както самият цар с разкоша си и с блясъка си е съперничил на византийските василевси.

Понеже оригиналните паметници на византийската живопис от XIII в. не са запазени в Цариград, Бояна ни помага да добием доста правилна представа за постиженията и на самото византийско изкуство през тази епоха. И все пак би било неправилно да се мисли, че боянската живопис и съвременната ѝ византийска живопис са понятия, които се покриват. Ние видяхме, че в Бояна е налице един фактор, който с нищо не може да се подмени — богатата и силно надарена творческа индивидуалност на боянския майстор — истинския хуманист, който благодарение на таланта си е успял да направи привлекателни за нас дори и абстрактните образи на средновековната мистична мисъл. С прекрасните боянски стенописи преди 700 години България застана в първите редици на онова мощно интелектуално движение, което доведе Европа до великата епоха на Възраждането.

Нашата страна може да се гордее, че в Боянската църква са запазени едни от найранните кълнове на това велико реформаторско движение в изкуството.

Днешното състояние на проучванията върху тракийския език

ВЛАДИМИР ГЕОРГИЕВ

I. Кратък исторически преглед

За пръв път тракийски (и фригийски) бе разграничен като особен индоевропейски език от А. Фик (A. Fick) в неговата книга „Die ehemalige Spracheinheit der Indogermanen Europas“ (Гьотинген, 1873, стр. 408—423). Дотогава тракийски и фригийски се смятаха за „ирански езици“ или поне техният езиков облик не беше ясен. Въз основа на един до голяма степен правилен анализ на глосите Фик показа, че тракийски и фригийски не принадлежат към иранската езикова група. Като се има пред вид, че едва през 1875 г., т. е. две години по-късно, на Хюбшман (Hübschmann) се удаде да докаже, че арменски е особен индоевропейски език, а не ирански диалект, постижението на Фик е значително. И преди Фик някои езиковеди, като Я. Грим (J. Grimm), Лео (Leo), П. дьо Лагард (P. de Lagarde, до 1854 г. неговото име е Bötticher), Р. Рьослер (R. Roesler), проявяваха интерес към тракийски (или фригийски), но те се занимаваха само с отделни глоси или имена.

Основателят на проучванията върху тракийския език е виенският професор В. Томашек (W. Tomaschek, 1841—1901). Томашек бе започнал да проявява интерес към тракийски още от 1868 г. В своя основен труд „Die alten Thraker“, издаден от Виенската академия на науките (Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften, Phil.-hist. Kl.: I. Übersicht der Stämme, 128, 1893, IV, стр. 1—130; II. Die Sprachresten: 1. Glossen aller Art und Götternamen, 130, 1893, II, стр. 1—70; II. 2. Personen- und Ortsnamen, 131, 1894, I, стр. 1—103), той събра целия дотогава известен материал върху тракийския (и фригийския) език и даде много сполучливи етимологии не само на някои глоси, но и на редица собствени имена. Днес ние откриваме в тоя труд много недостатъци както относно етимологичните предположения, така и по отношение на точността на самия материал. Но несъмнено е, че Томашек извърши огромна работа и създаде истинската научна основа за по-нататъшната работа върху тракийския език.[1]

Въз основа на Томашековите изследвания П. Кречмер (P. Kretschmer) разработи главата върху трако-фригийския език в своята бележита книга „Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache“ (Wien, 1896, стр. 171—243), като прибави нов материал, предложи редица нови етимологии и уточни доста въпроси. Този блестящ за своето време анализ на тракийския и фригийския езиков материал остана дълго време меродавното мнение по тоя въпрос. Редица по-сетнешни обобщения върху езика на тракийците и фригийците, като тия в книгите на Х. Хирт (H. Hirt. Die Indogermanen. Strassburg, I, 1905, стр. 128—136, II, 1907, стр. 591—594); Ж. Дотен (G. Dottin. Les anciens peuples de l'Europe. Paris, 1916, стр. 156 и сл.) и статиите у O. Schrader—A. Nehring. Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde. 2. изд., Berlin—Leipzig, 1929, са съставени въз основа на споменатите два главни труда на Томашек и Кречмер. Освен това обнародвани бяха и някои статии върху отделни въпроси на тракийски и фригийски, като тия на Ф. Солмсен (F. Solmsen. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, XXXIV, 1897, стр. 36—80), Ст. Младенов (Списание на БАН, X, 1915, стр. 41—70, и XVI, 1918, стр. 65—104; Годишник на Пловдивската библиотека, 1924, стр. 41—54, и 1927, стр. 295—309; върху произхода на някои тракийски названия на реки) и др.

Нова систематизация на фактите за тракийски (и фригийски) както въз основа на предишните проучвания, така и със свой принос бе дадена през 1929 г. от виенския албанолог Н. Йокл (N. Jokl) в неговите две обширни студии в Reallexikon der Vorgeschichte (Thraker, т. XIII, 1929, стр. 278—298, и Phryger, т. X, 1927, стр. 141—153). Обобщаващата статия на В. Бранденщайн (W. Brandenstein) върху тракийския език (Realenzyklopädie der Altertumswissenschaft, VI, A, 1936, стр. 407—414) използува данните главно на Томашек, Кречмер и Йокл.

За изучаването на тракийския език допринесоха много и някои историци, археолози и епиграфисти, които разработваха разни проблеми на историята и археологията на древна Тракия, както и на гръцките и латинските надписи, съдържащи тракийски имена. Най-големи заслуги в това отношение има видният наш историк Г. Кацаров. Приноси имат също французинът Ж. Сьор (G. Seure), румънците Дж. Матееску (G. Mateescu), В. Първан (V. Pârvan), българите В. Бешевлиев, Г. Михайлов и др.

Нов етап в изследванията върху тракийския език откри основният труд на Д. Дечев „Die thrakischen Sprachreste“ (Wien, 1957). В резултат на почти половинвековна упорита работа в областта на тракологията (първата му работа върху тракийския език датира от 1914 г.)[2] видният наш учен съумя да събере и обнародва целия материал върху тракийския език. Независимо от някои недостатъци, които се свеждат главно в единични опущения или неточности, в определяне на имена (и глоси) като тракийски, които не са тракийски, в погрешни етимологии, тая книга дава солидната база за всички по-нататъшни изследвания. Въз основа на тоя материал Д. Дечев се опита да хвърли нова светлина върху същността на тракийския език в своята книга „Характеристика на тракийския език“ (София, 1952). Ако последната излезе от печат по-рано, това се дължи само на обстоятелството, че отпечатването на „Die thrakischen Sprachreste“ продължи повече от петнадесет години. В същност, макар и обнародвана пет години по-рано, „Характеристика“ е замислена като заключителна глава на неговите „Die thrakischen Sprachreste“.

Нашата работа „Тракийският език“ (София, 1957) представя опит да се даде характеристика на тракийския език въз основа на събрания от Д. Дечев материал, както и въз основа на най-новите постижения на индоевропейското сравнително-историческо езикознание за древните езици на Балканския полуостров и Западна Мала Азия. Освен това в една специална глава в нашата книга „Въпроси на българската етимология“ (София, 1958, стр. 89—119) бе посочено въз основа на особеното разпределение на географските имена в Тракия и Дакия (и то без оглед на етимологията на тия имена), че тракийски и дако-мизийски са два различни езика, макар и близко сродни помежду си.

Неотдавна излезе една нова книга върху тракийския език: J. J. Russu. Limba traco-dacilor (Езикът на трако-дакийците). Editure Academiei Republicii Populare Romîne, Букурещ, 1959, 158 стр. За съжаление тая работа представя връщане назад, и то дори в предийоклевския етап, към схващанията на траколозите от края на миналия век, изрично подчертано от автора на няколко места в неговата книга (срв. там, стр. 93, 98, 151—152). Историк, авторът не е могъл да се ориентира, нито дори да се запознае (както личи от библиографията му) с новите постижения на индоевропейското сравнително-историческо езикознание, което през последните десетилетия бележи съществени придобивки особено в областта на древните балкански и малоазийски езици. Изобщо тая книга представя един анахронизъм: историческите сведения, дадени тук, са кратко изложение на известните статии в Realenzyklopädie der Altertumswissenschaft, а езиковите данни са почерпени от работите на Фик, Томашек и Кречмер от края на миналия век с наивната вяра, че тук вече всичко е казано. По-нататък ще бъдат показани конкретно някои съществени недостатъци в тая книга.

---

[1] Статията Zu den thrakischen Glossen на Г. Майер (G. Meyer) в Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen, XX, 1894, стр. 116—124, представя в същност до голяма степен рецензия на Томашековия труд.

[2] Вж. библиографията от Т. Сарафов в Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1959, стр. IX—XXIV.

II. Принципи за определяне мястото на дакийски, тракийски и фригийски между другите индоевропейски езици

Мястото на един индоевропейски език между другите индоевропейски езикови групи, т. е. по-близкото или по-далечното му родство с други индоевропейски езици, се определя въз основа на особеностите на неговата сравнително-историческа граматика, включително на фонемната система, както и на лексиката му, проучена етимологически. При оскъдно запазени езици, като тракийски и дакийски, дето морфологията и синтаксисът са непознати, центърът на тежестта пада върху сравнително-историческата фонетика, т. е. върху фонемната система.

Когато трябва да се определи мястото, т. е. да се даде езикова характеристика на един език, който е запазен само в оскъден брой глоси и собствени имена, трябва да се излиза от езиковедския анализ на сигурните или най-правдоподобните етимологии на глосите и собствените имена. Тук са меродавни следните принципни положения:

1. Една дума може да получи сигурна етимология само когато е известно нейното значение. Понеже при собствените имена обикновено значението не е дадено, то тук етимологичното изследване работи само с вероятности. Следователно най-важно значение за езиковата характеристика на един език като тракийския имат глосите, и то ония от тях, които са етимологически съвършено ясни.

Така например произходът на фригийската глоса *βέκος* „хляб“ може да се смята за сигурен, тъй като: а) тая дума и нейното значение са засвидетелствувани у Херодот (II 2), Хипонакт (fr. 80 Bergk, fr. 75 Diehl) и Хезихий; б) същата дума се среща и във фригийските надписи, дето тя по комбинаторен път също се тълкува като „хляб“; в) като дума от среден род *es*- основа с *e* — степен на коренната гласна — тя има добри съответствия в старонордски *baka,* англосакс. *bacan,* старовисоконем. *bahhan* „пека“ от ие. **bhogō,* старовисоконем. *bacchan,* нем. *backen* „пека“ от ие. **bhognṓ,* гр. *φώγω* „пека“ от ие. **bhōgō.*

2. Етимологията може да се смята за сигурна само ако е обяснена думата изцяло, т. е. ако може да се намери точно съответствие на цялата дума или поне да се обясни словообразуването ѝ. „Коренни етимологии“ (Wurzeletymologien) нямат сериозна научна стойност.

Такива са например повечето от етимологиите, които историкът Й. Русу дава в своята книга „Limba traco-dacilor“: племенното име *Daci* се извежда от ие. корен **dhē*- (стр. 63), племенното име *Θρᾷκες* от ие. корен **dhrē*- или **dher*- (стр. 17), глосата *διέσεμα* от корен **aek'*- (стр. 66), името на божеството *Ιαμβαδουλη* от корен **embh.* (стр. 69—70), името на божеството *Σαβάζιος* от корен **k'eu*- (стр. 75), личното име *Βιστης* от корен **weis*- (стр. 59—60), личното име *Σεύθης* от корен **seu*- (стр. 77), личното име *Soia* от корен **k'ei*- (стр. 77) и т. н. Такива наивни „коренни етимологии“ нямат никаква научна стойност.

3. Голяма част от дакийските глоси се състоят от названия на растения. Тоя тип нарицателни обикновено се тълкуват по-трудно, отколкото обикновените нарицателни. Етимологията на едно название на растение може да се смята сигурна или правдоподобна само ако може да се намери точен еквивалент в семантично отношение в други езици.

4. За да може да се смята етимологията на едно собствено име за сигурна, неговото значение трябва да се установи по комбинаторен път независимо от етимологични съображения.

5. От собствените имена най-важно значение за езиковата характеристика имат речните имена. Имената на реките, и то особено на по-големите от тях, се поддават по-лесно на етимологизиране, понеже тяхното значение е до известна степен определено: в тия имена се крият обикновено нарицателните *вода, река, поток,*

блато, мочур и под. Освен това имената на реките, особено на по-големите от тях, са най-устойчиви, те се пазят най-дълго време.

На второ място в тая низходяща градация по важност идат местните имена. Тяхното тълкуване е по-трудно, отколкото на речните имена.

Особено важен за тълкуването на речните и местните имена е принципът на превода или на мнимия превод. Населението, което обитава продължително време дадена област, дава названия на географските обекти въз основа на техните най-характерни белези. Ако по-старото (първоначалното) население изчезне, то новото население дава название на същите географски обекти по същите техни най-характерни белези, тъй че новите названия изглеждат като преводи на предходните (мним превод), а в известни случаи може да се касае и за истински превод на по-старите имена.

Едва на трето място стои тълкуването на лични имена (имена на лица, божества, племена и под.). Преди всичко обикновено тук значението е неизвестно и това не дава възможност да се определят сигурни етимологии. Но това, което създава най-голямата несигурност при предположения, изведени въз основа на такива тълкувания, е, че личните имена бързо отмират и се заменят с нови, а освен това те често се заемат от други езици. Така например най-характерните български имена днес *Иван, Петър, Георги*, румънските *Ion, Petre, Gheorghe* представят заемки — първото от еврейски чрез гръцки, а другите две от гръцки. И така е у всички народи. Ако български или румънски език бяха известни приблизително така, както тракийски, т. е. главно чрез ограничен брой лични имена, ние лесно бихме изпаднали в заблуждение относно тяхната езикова принадлежност.[1]

За илюстрация на изложените по-горе принципни положения за тълкуването на тракийския, дакийския и фригийския езиков материал ще приведем тук няколко примера.

1. На 70—80 км североизточно от София се намира един забележително красив голям карстов извор, разположен всред богата растителност; неговата водна повърхност има зеленикаво-червеникава (златиста) отсянка и затова той се нарича *Златна Панега*. Освен това той носи името *Глава Панега*, дето *глава* значи „глава“ и „извор“. Селото до тоя извор се нарича също *Златна Панега*: то е наречено по извора. От тоя извор води началото си една река, десен приток на Искър, която се нарича също *Златна Панега* или *река (Златна) Панега*.

Тоя извор е бил център на прочуто светилище в древността, посветено на Асклепий, а също и на Хигия, Артемида и Силван.

В два латински надписа изворът се нарича *Saltecaput, Saldaecaput*.[2] Също както *глава* в днешното българско название на извора *Глава Панега*, лат. *caput* значи „глава“ и „извор“. Това название на извора е следователно отчасти латинизирано (полупревод) — често явление при местни имена. В такъв случай *Sald/t(a)e-*, което се среща в два гръцки надписа от Златна Панега и само като *Σαλδη*, трябва да съответствува точно на българското название *Златна Панега*, т. е. трак. *sald/t-* значи „злато“ или „златен“ и произлиза от ие. **g'hólto-* „злато, златен“, което съответствува точно на рус. *зóлото*, бълг. *злáто* от ие. **g'hólto-* или на рус. *золотóй*, бълг. *злат* „златен“ от ие. **g'holtó-*.

В гръцките надписи от Златна Панега се срещат други две имена на същия извор, а именно *Σαλδο-ϰελη* и *Σαλδ/τουισῃ* (или *Σαλδ/τοβυσ(σ)η* и под.). Това са тракийските названия на същия извор. В такъв случай *ϰελη* и *ουιση* (= *βυση*) са тракийските съответствия на лат. *caput* (в *Sald/t(a)e-caput)* и бълг. *глава* (в *Глава Панега)*, които означават „извор“, и на бълг. *река* или *вода* (в река [*Златна*] *Панега)*. Така трак. *ϰελη* „извор“ се извежда от ие. **g^w elnā* като точно съответствие на нем. *Quelle* „извор“, а *ουιση* = *Fιση* съответствува точно на староинд. *viṣa-m* „вода“. Следователно *Σαλδο-ϰελη* значи буквално „Златен извор“ *(=Sald/t(a) e-caput)*, а *Σαλδ/τ(ο)-ουιση* „Златна вода (или река)“.

Покрай епитета (етникона) *Σαλδηνός* се среща и формата *Σολδηνός*, а покрай епитета (етникона) *Σαλδοβυσ(σ)ηνός*, *Σαλδοουυσηνός* се среща и формата *Σολδοβοουυσηνός*, т. е. *о* покрай *а*. Това различие е също обяснимо. В същност името *Σαλδῃ* трябва да има *а*, което произлиза от ие. *ŏ*, т. е. *Σαλδ-* от ие. *g'hólto-* „злато“, а етниконът (и прилагателното, срв. рус. *зóлото* „злато“, но *золотóй* „златен“) трябва да гласи *Σολδηνός* от ие. **g'hl̥t-ānó-s с ολ (= ul)* от ие. *l̥*,[1] срв. рус. *зóлото,* бъл. *злáто* от ие. **g'holto-m,* обаче гот. *gulþ,* нем. *Gold* „злато“ от ие. *g'hl̥to-m.* Разбира се, съществителното *σαλδ/τ-* „злато“ е влияело върху производното прилагателно *σολδηνός* и затова и тук постепенно се е наложил вокализмът *a*.

---

[1] Основната слабост на споменатата по-горе книга на Й. Русу се състои именно в това, че той гради своите изводи за „трако-дако-фригийски“ език въз основа на „коренни етимологии“ главно на лични имена и на второ място на местни имена, което изрично е изтъкнато в книгата (вж. стр. 51—54). Глосите и особено фригийските надписи са почти съвършено игнорирани. Изобщо по своите езиковедски концепции авторът стои на позициите на индоевропейското езикознание от края на XIX в. На него, изглежда, не му е ясно какви съществени придобивки са направени тук особено през последните тридесетина години.

[2] Тия местни имена, както и следващите са изведени въз основа на етничните имена, образувани с наставката — *ηνος*. Вж. D. Detschew. Die thrakischen Sprachreste, стр. 412 и сл.

Такова тълкуване на речно или местно име е сигурно, понеже значението на името е определено въз основа на комбинаторни съображения (днешното название и характерния цвят на водата) и понеже то има точни етимологични съответствия в други индоевропейски езици.

Това име не може да се тълкува, както смята Й. Русу (там, стр. 75 и сл.), нито от корен **sal-* „сол“, нито от корен **k'el-* „топъл“, понеже водата на тоя извор не е нито солена, нито топла. Друг е въпросът за дакийското племе *Σαλδήνσιοι* (Ptol. 3, 8, 3), което е обитавало на север от Дунава приблизително между р. Апус и горното течение на р. Рабо (днес Жиул). Племенното название *Σαλδήνσιοι* представя етникон от местно име *Salda(e),* което, както правилно изтъква Н. Йокл (Reallexikon, XIII, 1929, стр. 284), може да се изведе от ие. **sald-* „сол“, ако действително в тая област има солни залежи.

2. Днешното селище рум. *Cernavoda* = бълг. *Черна вода,* което е разположено на Дунава западно от Кюстенджа, се е наричало в древността *'Αξίοπα* (Proc. aed. 4, 11 [H. 149, 9]) или *'Αξιούπολις* (Ptol. 3, 8, 2; Hierocl. 637, 9 и др.). Това селище е наречено по името на реката *Черна вода,* която в древността се е наричала *"Αξιος* (Ael. hist. anim. 14, 15). Следователно дакийското име трябва да има същото значение: по законите на образуването на индоевропейските двуосновни имена *'Αξι-* трябва да означава „черен“, а *-οπα, -ουπολις* „вода“.

В такъв случай етимологията на това местно име е ясна. Втората съставна част *-οπα* (= **upa*), *-ουπολις* (= **upula,* умалително от **upa,* отчасти погърчено по гр. *πόλις* „град“, срв. местните имена *Βέϱγα*: *Βεϱγούλη, Σέϱμη*: *Σεϱμύλη*) съответствува точно на лит. *ùpė,* лет. *upe* „вода“.

Първата част дак. *αξ(ε)ι-* „черен“ съответствува на иранското название на *Черно море* *"Αξεινος* (по-късно по евфемизъм *Εὔξεινος*) *πόντος*, в което се крие иранското (авестийското) прилагателно *axšaēna-* „тъмен, черен“ от ие. **ṇ-ksei-no-*. Това се потвърждава и от факта, че най-големият приток на дардано-македонската река *"Αξ(ε)ιος* се нарича днес бълг.-мак. *Црна река* „черна река“, както и от факта, че същата река се наричa в древността още *Βαϱδουάϱιος, Οὐαϱδάϱιος, Βαϱδάϱιος* (schol. към Ptol. 3, 13, 14), което също така се тълкува като ие. **(s)word(o)-worī* „черна вода“, срв. гот. *swarts,* нем. schwarz „черен“ от ие. **sworao-* и староинд. *varī* ж. „вода“ от ие. **worī.*[2] Едното от тия две названия може да бъде дако-мизийско (дарданско), а другото тракийско, македонско или илирийско, но тяхното значение е едно и също.

3. Тракийско-фригийското божество *Σαβάζιος* (Orph. h. 48, Aristoph. Vesp. 9 и др.), *Σαβάδιος* (Artem. 2, 13 и др.) се идентифицира с Дионис-Бакх, по-точно това име е един от епитетите на Дионис-Бакх. Един от най-важните епитети на Дионис-Бакх е гр. *'Ελεύθεϱος* (*'Ελευθέϱιος, 'Ελευθήϱ, 'Ελευθεϱεύς*) = *ἐλεύθεϱος* „свободен“, лат. *Liber* = *liber* „свободен“. Въз основа на това H. Grégoire—G. Bonfante (Annuaire de l'Université libre de Bruxelles, VII, 1944, стр. 41 и сл.) установиха, че името *Σαβάδιος* > *Σαβάζιος* (с преход *di* > zi, който е характерен за тракийски и дакийски) съответствува точно на старобългарското прилагателно *svobodь* „свободен“ от ие. **swobhodhi(j)o-s* (вж. J. Pokorny. Idg. et. Wb., стр. 883).

4. Дакийското название на растение *διέσεμα* у Диоскурид (4, 103 [W. 2, 258]) се явява у Pseudoap. (72 [HS. 129]) като *aiesapter.* Тая дума следователно представя един двуосновен композитум, при което първият член трябва да е *διεσ-*, тъй като той се явява и при двете названия на същото растение *(διεσ- = dies-),* а вторият член *-εμα* и *-apter* трябва да са два синонима в дакийския език.

Гръцкото название на това растение е *φλόμος* = *φλογμός* „пламък“ (с късен преход *γμ* > *μ*) или *λυχνῖτις,* производно от *λύχνος* „лампа, факел“, немското *Himmelbrand, Königskerze, Marienkerze* или *Fackelkraut,* българското *свещилка,* производно от *свещ,* или *богородична свещ,* румънското *lumânare.* Въз основа на тия названия N. Jokl (Reallexikon, XIII, 1929, стр. 287) съвършено убедително изтълкува дакийската дума *διέσ-εμα* като „Himmel-brand“ от ие. **ai(j)ē̆s* = лат. *diēs* (имен. и род. пад.) „светлина, ден, Зевс“ и **eus-mṇ,* производно (nomen actionis) от ие. **eus-ō* „горя“, срв. лат. *ūrō* = гр. *εὕω* „горя“ от ие. **eusō,* при което промените *eu* > *e*, *sm* > *m* и *ṇ* > *a* са засвидетелствувани и другаде в дакийски. В такъв случай синонимът на *-εμα*, а именно *-apter* представя nomen agentis към глагола, който съответствува на гр. *ἅπτω* „запалвам“, срв. и *ἁφή* „запалване“.

---

[1] За третирането на ие. *l̥* в тракийски вж. по-нататък.

[2] Срв. H. Krahe. Die Sprache der Illyrier, I, Wiesbaden, 1955, стр. 94; V. Georgiev. Linguistique Balkanique, I, 1959, стр. 12.

*

Тракийският езиков материал ни дава още доста такива примери, дето може да се приложи комбинаторният метод, за да се установи етимологията на съответните имена и думи.

Езиковата характеристика на дакийски, тракийски и фригийски трябва да се определи тъкмо въз основа на тия най-сигурни етимологии. При това въз основа на структурното проучване на фонемните системи на индоевропейските езици е известно, че тук съществува определена закономерна взаимозависимост. Ако например се установи, че във фонемната система на един индоевропейски език *b* е преминало в *p,* то може да се заключи, че и първоначалните *d*, *g* са се изменили в *t, k;* ако ие. *ŏ* е променено в *a,* то и ие. *ŏi* е станало *ai* и пр. Тая взаимозависимост в промените, които търпят в развоя на даден индоевропейски език известни редици от фонеми, ни дава възможност да определим най-общите черти на фонемната му система, и то въз основа на ограничен брой сигурни етимологии на няколко характерни във фонетично отношение думи от съответния език.

Следователно нашата задача тук е въз основа на най-сигурните етимологии на дакийски, тракийски и фригийски думи да определим най-характерните особености на тяхната фонемна система. Но преди всичко нека видим какви указания дава географското разпределение на някои местни и лични имена.

III. Дако-мизийски и тракийски според географското разпределение на местните и личните имена

Разпределението на *местните имена* показва ясно две различни езикови (етнични) области (вж. приложената карта):[1]

А) тракийска с характерни имена, съдържащи думите *para* „пазар“ (*Βενδιπαϱα*, *Κειϱιπαϱα*, *Tranupara* и пр.) и *bria* „град“ (*Μεσημβϱία*, *Πολτυμβϱία*, *Σηλυμβρία* и пр.);

Б) дакийска (дако-мизийска) с характерни местни имена, съдържащи думата *dava (deva)* „град“ *(Acidava, Bur(r)idava,* Sacidaba и пр.).

Селищните имена със съставна част *dava (deva)* са 47 (или 45) на брой. Този брой е значителен и това обстоятелство дава ясни указания за етнически изводи. От всичките 47 названия с *dava* 28, т. е. повече от половината, са из пределите на днешна Румъния, старата Дакия. От Северна България и Добруджа, т. е. приблизително от древната Долна Мизия, са засвидетелствувани 9 (или 10) селища със съставна част *dava (deva)* и други 7 (или 8) са разположени в древната област Dacia mediterranea (Нишко, Софийско, Кюстендилско).

И така имена на селища със съставна част *dava (deva)* „град“ се срещат в Дакия, Горна и Долна Мизия и Добруджа. Те отсъствуват напълно от същинска Тракия. Единственото име от тоя тип в Тракия *Pulpudeva* — *Пловдив* е било (изкуствено) пренесено от запад: както е известно, тоя град е бил основан (или преустроен) от Филип II (359—356 пр. н. е.), който му е дал и своето име — на гръцки *Φιλιππό-πολις*, а на „тракийски“ (в същност на дако-мизийски или македонски) *Pulpu-deva.*[2]

От друга страна, 13-те селищни имена със съставна част *bria* и 37 (или 41) селищни имена със съставна част *para* се срещат само в Тракия; те липсват в Дакия и Добруджа.

Тоя въпрос е подробно разгледан в нашата книга „Въпроси на българската етимология“ (София, 1958, стр. 89—119). Там е посочено също, че и другите местни имена (със съставна част *diza* „крепост“, *zura* „вода“, *kella* „извор“ и пр.) от тия области имат подобно разпределение.

Тоя особено важен факт показва, че тракийски и дако-мизийски са били два различни езика, макар и близко сродни помежду си.

*

Подобни изводи могат да се направят и въз основа на географското разпределение на *личните имена.*

Тракийски лични имена

Δοϱζενθης

Личното име *Δοϱζενθης* е засвидетелствувано в четири надписа: от Пизос (Чирпанско), Пловдив и Стара Загора (в два надписа), а формата *Δοϱζινθης* в други три надписа: от Меричлери (Чирпанско), от Бизие (днес Vizze в Турска Тракия, западно от гр. Мидия) и от Серес. Това име е ограничено географски: то се среща само в същинска Тракия (на юг от Хемус и на запад от р. Струма); то липсва в Дакия или в Западна Мала Азия. Следователно то трябва да се определи като същинско тракийско. То представя производно от името *Δοϱζας* (надпис от Nicopolis ad Istrum, днес Никюп), *Δοϱσας* (надпис от Миндя, Еленско). Това име също може да се смята за тракийско, тъй като то се среща в надписи от Търновско, което е в съседство със Старозагорско. Освен това в три други латински надписа се среща *Dorses* (единият е наречен eques singularis; другият е от Картаген: касае се за дакийски войници в разни лагери) и *Durze*, вероятно от по-старо **Dursē(nth)s*.

---

[1] Някои от споменатите местни имена не могат съвсем точно да се локализират; тук те са локализирани само приблизително, което е достатъчно за целите на тая карта. Смятам за свой приятен дълг да изкажа благодарност на видния румънски археолог и историк акад. Раду Вулпе, който ми даде ценни указания за локализирането на някои местни имена в Дакия.

[2] Вж. Chr. M. Danoff. Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft, s. v. Philippopolis.

Като тракийски имената *Δοϱζας*, *Δοϱσας*, *Dorses, Durze* се извеждат от ие. **ahr̥s-* (с *r̥* > трак. *ur, or* и *rs* > *rz*), което намира съответствие в гръцките лични имена *Θϱασέας*, *Θϱάσων*, *Θϱάσυς*, *Θϱασύλος*, *Θϱάσυλλος*, *Θϱασύννης* и под. (или пък от ие. **dhr̥g'h-*, срв. старобълг. *дрьзъкъ* „дързък“ от **dhrg'h-u-ko-s). Δοϱζενϑης*, *Δοϱζινϑης (ent > inth),* а вероятно *Dorses, Durze* представят умалителни (хипокористика) от *Δοϱζας* с наставката *-ενϑ-*, *-ινϑ-* от ие. *-ent-,* характерна за образуване на гальовни лични имена и в славянски (български).[1]

Както в гръцки при тия лични имена покрай отгласната степен **dhr̥s- (> Θϱασ-)* се явява и отгласна степен **dhers-* (> гр. *Θεϱσ-)*, така и в тракийски името на божеството *Δεϱζις* (Омуртагско; = гр. *Θέϱσις*, *Θέϱσης*), *Δεϱζελα(ς)* (Варна, срв. гр. *Θεϱσίλος*), = *Δάϱζαλα* (Омуртаг), личните имена *Δεϱζειλας* (Тасос), *Derzus* (срв. гр. *Θέϱσας*), Derzi-zenus (Търново; = гр. **Θεϱσιγένης*, срв. *Θεϱσι-μένης*, *Θεϱσίμαχος*), *Derzenus* произлизат от **dhers-* (с *rs* > *rz*).

Σεύϑης

Σεύϑης (Σευϑας, Σευϑις, Σευϑευς, Σευϑος, Seutha, Seuthas, Seuthes, Seuthens, Seuthus, Seutus) е едно от най-честите тракийски лични имена; то се явява повече от 150 пъти, и то най-често от Тракия, сетне от Западна Мала Азия (Битиния, Троя, Йония и др.), северните егейски острови (Тасос, Лемнос и др.), отчасти от Македония и Гърция. От Дакия има само един единствен случай (от Клуж, военна диплома). Има също така по един пример от Олбия и Танаис. От това разпределение личи, че името трябва да се определи като същинско тракийско.

Понеже се среща често като име на царе, етимологията на Р. Рьослер (R. Roesler, Zeitschrift für Österreich. Gymnas., 1873, стр. 114) е напълно уместна: *Σεύϑης* произлиза от ие. **g'heu-tē(r)* или *-tā(s)* и съответствува точно на авест. *zaotar* = староинд. *hotā* „жрец“. Географското разпределение подхожда напълно към звуковия облик, който е характерен за (същинския) тракийски: *g'h* > *z,* предадено чрез *σ,* тъй като името е засвидетелствувано още от V в. пр. н. е.; запазено *eu; t > th.*

Фригийски лични имена

Κότυς

Личното име *Κότυς* се явява около 80 пъти в различни надписи или текстове, и то главно от Тракия, сетне от северноегейските острови (Самотраки, Имброс, Тенос), Северозападна Мала Азия и (Северна) Гърция. То липсва в Дакия, но се явява в надписи от Пантикапей, Фаногорея, Танаис като име на боспорански царе, несъмнено преселници от Тракия. Името е идентично с названието на едонското женско божество *Κότυς* (*Κοττω*, *Coto*, *Κοτυτ(τ)ώ*, *Cotytto*), за което изрично е отбелязано у Страбон (X 3, 16), че се касае за тракийски (едонски) и фригийски култ.

По своето географско разпространение името може да бъде тракийско или фригийско. Името се извежда най-добре от ие. *kot-u- „отмъстител“ и се съпоставя с гр. (хом.) *ϰοτήεις* „разгневен, отмъстителен“, *ϰοτέω* „гневя се, сърдя се“, *ϰότος* „гняв, злоба“. Запазеното *ŏ* показва, че името е от фригийски произход.

Τοϱϰος

Личното име *Τοϱϰος* или *Τοϱϰους* и неговите производни *Τοϱϰιων*, *Τοϱϰουλας*, *Τοϱϰουπαιβης* се срещат в около 20 надписа, и то изключително от Солунско (Солун, Амфипол, Демир Хисар, областта на Аксиос—Вардар, Серес и о-в Тасос). Името може добре да се изведе от ие. **(s)torg-u- (-o-),* срв. нем. *stark* „силен“ от ие. **storg-*. Въз основа на запазеното ие. *ŏ* и на факта, че античните сведения определят като първоначална родина на фригийците областта на изток от Аксиос—Вардар,[2] името се определя като фригийско.

---

[1] Срв. бълг. диал. *Петр-é,* род. вин. пад. *Петр-éте* и под. Вж. Вл. Георгиев. Тракийският език, 1957, стр. 68 и сл.

[2] Вж. по-долу.

Αυλουποϱις

Личното име _Αυλουποϱις_ (_Aulupor_, _Αλλουποϱις_) се явява в около 20 надписа главно от Тракия. То не се среща в Дакия. Името може да се смята за фригийско, ако _-ποϱις_, _-por_ „син“ трябва да се изведе от ие. *_pwor(i)-_. Ако обаче _-ποϱις_ _-por_ са вторични изменения от *_pwer(i)-_ (_we_ > (_w_)_o_, както в латински) или от ие. *_pur(i)-_, името би могло да бъде тракийско.

Дакийски лични имена

Decebalus

Личното име _Decebalus_ (_Δεκέβαλος_, _Decibalus_, _Δικεβαλος_) се среща в няколко текста като име на дакийски цар, а освен това и в няколко надписа от Долна Мизия (Силистра, Лъжен при Никопол на Дунава, Тенча Мекиш — Търновско), Панония, Галия и Британия. То не се среща в същинска Тракия. Името е дакийско: първата съставна част се свързва етимологично с лат. _decus_ „украшение“, _decet_ „прилича, подобава“, а втората[1] със старобълг. _bolii_ „по-голям“, староинд. _bala-m_ „сила, мощ“ от ие. *_bolo-m_. Преходът _ŏ_ > _a_ е присъщ на дако-мизийски. Обаче вместо _k_ би трябвало да се очаква спирант. Може да се предполага, че името е заето от друг език.

IV. Фонемната система на дакийския език

Преди всичко тук се поставя въпросът, могат ли известни думи да се разграничат като дакийски, а други като (същински) тракийски. Когато древните писатели говорят за племената на север от Егейско море и Гърция, те често употребяват общия израз „тракийски“. Следователно определението „тракийски“ не винаги отбелязва нещо същинско тракийско. Обаче ако една глоса е означена като „дакийска“, то тя вече може да се смята сигурно за присъща само на дакийски, но не и изобщо на това, което древните определят най-общо като „тракийско“. От друга страна, ако една глоса е изрично отбелязана като бесийска (тракийското племе беси е живеело в областта на Родопите в Западна Тракия) или като майдийска (тракийското племе майди е живеело в областта на Средна Струма и Горна Места, т. е. в Западна Тракия), то такива думи трябва да се смятат като същинско тракийски. Най-сетне и някои речни, местни и лични имена, които са характерни само за области на север от Дунава (Дакия и Мизия) или само на юг от Дунава или дори на юг от Хемус (същинска Тракия), могат да ни дадат сведения за дакийския и същинския тракийски език.

И така дакийският (дако-мизийският) и тракийският езиков материал е доста оскъден, но все пак в известни случаи някои глоси и собствени имена могат да се локализират, т. е. да се разграничат като дакийски, а други като същински тракийски.

Дакийски са преди всичко изрично отбелязаните като дакийски названия на растения у Диоскурид и Псевдоапулей. Дакийски (или дако-мизийски) са също и някои собствени имена, които се срещат само на север от Дунава и отчасти в Мизия.

Ето няколко от етимологически най-ясните дакийски глоси и местни имена:

А. Дакийски глоси

1. _βουδάϑλα_ „волски език“ (_βούγλωσσον_, lingua bubula) е изрично споменато у Диоскурид (4, 127 RV[W. 2, 273—274]) като дакийска дума, на която съответствуват гр. _βούγλωσσον_ „волски език“ и лат. _lingua bubula_ „волски език“. У Pseudoap. (41 [HS. 89]) тя се явява като _budama_, по всяка вероятност погрешно вместо *_budalla_ или *_budadla_: грешката е станала при транскрибирането на гр. _ΛΛ_ или _ΔΛ_ с (гр. или) лат. _M_. Въз основа на гръцкото название _βού-γλωσσον_ „волски език“ V. Pisani правилно определи,[2] че дак. _βου-δάϑλα_ или *_βου-δαδλα_ (респ. *_βου-δαλλα_) произлиза от ие. композитум *g^w_ōu-dṇg'h(w)-(e)lā_ (или *_-dṇg'hŭ-la, -ila_). Първият член _βου-_ стои вероятно вместо дак. *_γου-_ от ие. *g^w_ōu-s_ „вол, крава“ под влияние на гр. _βού-γλωσσον_, а вторият член _δαϑλα_ или *_δαδλα_ (> *_δαλλα_) произлиза от ие. *_dṇg'h(w)ā_ „език“, срв. стлат. _dingua_, гот. _tuggo_, нем. _Zunge_ „език“ от ие. *_dṇg'hwā_, към което е прибавена (умалителната) наставка -(_e_)_lā_ или -(_i_)_lā_.

От етимологията на тая дакийска дума трябва да се изведе, че ие. _d_ е запазено, ие.

---

[1] Същата съставна част се явява още в следните лични имена: _Αϱει-βαλος_ (в надпис от Томи—Кюстенджа), _Βαζο-βαλις_ (ж.; от Копиловци, Кюстендилско), _Dinibales_ (от Помпей), _Dribalus?_ (от Less), _Δϱει-βαλος_ (от Варна), _Δϱει-βαλις_ (от Олбия; = _Τϱιβαλλος_?), _Σαϱ-βαλος_? (от Танагра).

[2] V. Pisani. Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung, 75, 1957, стр. 76 и сл.

n̥ е преминало в *a*(*n̥*) пред спирант, ие. *g'h* е преминало както в албански в *đ*(спирант), което е предадено чрез *ϑ*, произнасяно по времето на Диоскурид като интердентален спирант *þ* (краткото *e*, *u* или *i* в следударна сричка е било синкопирано).

2. Дакийското название на растение *δάκινα* (Diosc. 4, 16, RV [W. 2,183]) „съсънка" е означено на гръцки между другото с *λύκου καϱδία* „вълче сърце". Следователно думата трябва да се изведе от ие. **ahău-k·ino-* „вълчи", прилагателно от ие. **dhău-ko-s* „вълк", което от своя страна е производно от ие. **dhāwo-s* „вълк", срв. фриг. *δάος* „вълк". Тия думи трябва да са съществували в дакийски, както може да се заключи от племенното име *Δακοί*, *Δᾶκοι*, *Δάκαι*, *Δάκες*, което се извежда от ие. **dhău-ko-* „вълк" (название на племе по тотемно животно), понеже изрично е засвидетелствувано (Strab., Steph. Byz. и др.), че постарото име е било *Δᾶοι*, *Δάοι* (ед. ч. *Δαῦος*, *Dāvos, Daus* като лично име), т. е. от ие. **dhā̆wo-s* „вълк", срв. и местното име *Δαούσ-δαυα*, град в Долна Мизия край Дунава, буквално „вълчи град" (или „град на Да(в)ите"). Дакийската дума *δάκινα* „*λύκου καϱδία*," както и племенното име *Δακοί* показват, че ие. *au* е преминало в *a*, както и в албански.

3. Дакийското название на растение *διέσ-εμα* „Himmelbrand, Königskerze, Fackelkraut", както бе показано по-горе, произлиза от ие. **dijĕs-eus-mn̥*. От тая дума може да се заключи, че в дакийски ие. *d* и интервокалното *s* са запазени, ие. *eu* е преминало в *e*, както и в албански, ие. *sm* е асимилирано в *m* и ие. *n̥* е преминало в изглас в *a*.

4. Дакийското название на растение *δύν* „коприва (Brennessel)" произлиза от ие. **dun-t*, причастие среден род, буквално „горящо" (срв. нем. *Brennessel* от *brennen* „горя", лат. *urtīca* „коприва" от ие. *eus-* > лат. *ūrō* „горя"), срв. староинд. *dunoti* „гори, мъчи" от ие. **duneu-ti*.

Тая етимология на дакийската дума е известна отдавна. Тя показва, че ие. *d* е запазено в дакийски.

Б. Дакийски местни имена

1. Както бе показано по-горе, дакийското местно име *'Αξίοπα*, днес *Cernavoda* = бълг. *Черна вода*, произлиза от ие. *n̥-ks*(*e*)*i-* „тъмен, черен" и **upā* „вода": от това личи, че ие. *n̥* е преминало в дакийски (пред *ks*) в *a* или *a*(*n*).

2. Както бе показано по-горе, думата *dava* „град" е дако-мизийска. Тя произлиза от ие. **dhēwā*: от това личи, че ие. *ē* показва силна тенденция на преход в *a* (= *a* или *ä*, респ. *ᵉa*). Същото явление се наблюдава и в дакийския славянски език (източнобългарски), което се дължи по всяка вероятност на дакийския субстрат, вж. В. Георгиев. Въпроси на българската етимология. София, 1958, стр. 114 и сл.

3. *Καϱπάτης ὄϱος* (Ptol. 3, 8, 1, 5, 8) от ие. **korpātā* „скалиста", производно от ие. **korpā*, срв. алб. *karpë* „скала" от ие. **korpā*. Името показва, че ие. *ŏ* е преминало в дакийски в *a*, както и в албански.

4. Етимологията на дакийското речно име *Κϱίσος* (Constant. Porphyr. de adm. imp. 40), *Grisia* (Iord. Get. 113), *Gresia* (GR 204, 17) е определена отдавна правилно въз основа на дакийските названия рум. *Crişul Negru* и унг. *Fekete-körös* (унг. *fekete* „черен"). Следователно дак. *Κϱίσος* произлиза от ие. **kr̥so-s* (или **k⁽ʷ⁾r̥əso-s*) и съответствува точно на бълг. *чер* от ие. **kr̥so-s*. От това трябва да се заключи, че ие. *r̥* е преминало в дакийски в *ri*, както и в албански, а интервокалното *s* е запазено; освен това личи тенденция на преход *kr* > *gr*.

5. Названието на дакийската река *Μάϱις* (Hdt. 4, 49), *Μάϱισος* (Strab. 7, 3, 13), *Marus* (Plin. NH 4, 80), *Marisia* (Iord. Get. 113), *Μοϱήσης* (Constant. Porphyr. de adm. imp. 40; = слав. **Morьšь* от дак. *Marisia* с преход слав. *o* < дак. *a*), днес рум. *Mureşul*, ляв приток на Тиса, е обяснено отдавна правилно от ие. **morisjo-* „мочур, блато", срв. келт.-герм. *mariscus*, нем. *Marsch* „мочур" от ие. **morisko-*. От това личи, че ие. *ŏ* е преминало в дакийски в *a* и интервокалното *s* е запазено (или *s* > *š*).[1]

Въз основа на тия сигурни и най-характерни дакийски думи и собствени имена се установява следната фонемна система за дакийски:

---

[1] I. Russu (там, стр. 71 и 94), който не познава добре литературата по индоевропейско езикознание и се води по остарели съчинения в тая област, цитира *Marisia* за пример на запазено ие. *a*. В същност той е бил подведен от A. Walde — J. Pokorny. Vergl. Wb. d. idg. Sprachen, II, 1927, стр. 234, дето коренът е даден като **mari* въз основа на лат. *mare* „море". Ако Russu беше използувал J. Pokorny. Idg. et. Wb., 1948—1959, стр. 748 (сам той пише, че тоя етимологичен речник му е бил недостъпен; срв. и P. Lebel. Principes et méthodes d'hydronymie française. Paris, 1956, стр. 294), щеше да види, че днес тая ие. дума се определя като **mori* въз основа на келтските съответствия, които са еднозначни, докато *a* в лат. *mare* се обяснява като заемка от илирийски или етруски. Същата грешка той е допуснал и при *Panysos* (стр. 94), вж. по-нататък.

Индоевропейски	Дакийски
ŏ	*a*
ē	*a (=ä, ^{e}a)*
eu	*e*
au	*a*
n̥	*a (n)*
r̥	*ri*
M (ediae)	*M*
T (enues)	*T*
ǵ'h	*đ (-ϑ, đ)*
s-, -s-	*s-, -s-*
sr-	*(str-)*

V. Фонемната система на същинския тракийски език

Ние разполагаме с няколко локализирани глоси, които могат да се определят като същински тракийски. Освен това местните (и личните) имена, които са характерни само за Тракия в тесен смисъл на думата, т. е. срещат се само на юг от Дунава или дори на юг от Хемус, могат също да се смятат за същински тракийски. Ето няколко от най-сигурно обяснените и най-характерните същински тракийски думи:

А. Тракийски глоси

1. Думата *βόλινθος* „див бик, бизон" е засвидетелствувана у Aristot. de mirab. ausc. 1 p. 830 a изрично като майдийска дума (тракийското племе майди е обитавало някъде в областта на Средна Струма и Горна Места, т. е. Западна Тракия). Тая майдийска дума е сродна с нем. *Bulle* „бик" от ие. **bhl̥n-ēn,* гр. *φαλλός* „penis" от ие. **bhl̥no-s* и пр. Следователно трак. (майд.) *βόλινθος* произлиза от ие. **bhl̥n-ent-*. Тя е образувана със същия суфикс, както старобълг. *telę* „теле" от ие. **tel-ent-*, бълг. *биче́* „млад бик" от ие. **bhūk-ent-* и под. От споменатата дума трябва да се заключи, че в същинския тракийски ие. *l̥* е преминало в *ol (=ul),* ие. *t* в *th* и ие. *en (t)* в *in(th),* както в албански и арменски.

2. Същите особености показва и глосата *βρυνχόν· κιθάραν. Θρᾶκες* (Hes.). Макар и тая дума да не е съвсем точно локализирана, обаче въз основа на своите фонетични особености тя може да се определи като същинска тракийска. Трак. *βρυνχός* „китара" е точно съответствие на пол. *brzęk* „звън, звънтене", укр. *бряк* „звън, звук" от ие. *bhrm̥ko-s,* рус. *брякать* „бръмча, звънтя", а от същия корен е и гр. (еол.) *φόρμιγξ* „китара, гусла" от ие. **bhr̥mi-* с еол. *ορ* от ие. *r̥*. И така в тая тракийска дума се открива преход на *m̥(k)>un(kh)* и *k* в *kh* (изместване на съгласната). Тая очевидна етимология бе дадена още от A. Fick. Die ehemalige Spracheinheit der Indogermanen Europas (Göttingen, 1873), стр. 417, който обаче по онова време още не можеше да прецени нейното значение за установяването на сравнително-историческата фонетика на тракийския език.

3. Особено указателни са следните названия на едно и също растение, които ясно показват същественото различие между дакийски и (същинския) тракийски. Диоскурид (4, 182 RV [W.2, 329]) споменава едно дакийско растение *κινούβοιλα* „weisse Zaunrübe". Въз основа на неговото гръцко съответствие *μήλ-ωθρον,* производно от *μῆλον* „ябълка", и литовското му название *šun-obuolas,* буквално „Hunds-apfel" от ие. **k'un-ābōlo-,* тая дакийска дума бе съвършено правилно изтълкувана от W. Tomaschek и N. Jokl[1] от ие. **kun-ābōlā* или *-ābulā* „кучешка ябълка" (с преход *u>ü>i* и *o>ö,* писано *οι = ü).* У Pseudoap. (67 [HS. 124]) е дадено бесийското, т. е. същинското тракийско съответствие на *κινούβοιλα*: то гласи *dinupula* и се извежда също така от ие. **k'un-ābōlā* с преход *k'> þ,* което в късния латински е означено с *d,* тъй като интервокалното *d* вече е било *=đ* (спирант), а също и с промяна *b>p.* От противопоставянето на дакийската дума *κινούβοιλα* и нейното етимологически точно тракийско съответствие *dinupula* ясно личи, че в тракийски има изместване на съгласните *(M > T),* но не и в дакийски.

Б. Тракийски местни имена

Редица названия на реки на юг от Дунава, в източната част на Балканския полуостров, чиято етимология е твърде вероятна, показват изместване на съгласната (Lautverschiebung):[2]

1. *Ἄθρυς* (Hdt. IV, 49), *Ieterus* (Plin. III, 149), *Iatrus* (Iord. Get. 18), днес *Янтра,* горното течение *Етър,* южен приток на Дунава, от ие. **ētru-s* „бръз", срв. старовисоконем. *atar* „бръз, буен" от ие. **ētro-,* лит. *ãtrus* „буен" от ие. **ətru-s.*

2. *Ἀρτάνης* (Hdt. IV, 49), южен приток на Дунава, вероятно недалеч от Янтра, срв. староинд. *árdati* „тече", гр. *ἄρδω* „оросявам, поливам".

[1] Вж. N. Jokl. Reallexikon, XIII, 1929, стр. 293.

[2] Вж. Вл. Георгиев. Тракийският език, стр. 66 и сл.

3. _Ἀρτισκός_ (Hdt. IV, 49), _Ἀρτάκης, Ἄρτακος_ (Theophan. contin. 387, 19, ed. Bonn.), приток на _Ἕβρος_ (?) в Тракия, срв. староинд. _árdati_ „тече“, гр. _ἄρδω_ „оросявам, поливам“.

4. _Ἄτλας_ (Hdt. IV, 43), южен приток на Истрос—Дунав в днешната Североизточна България между Черно море и _Ἄθρυς_—Янтра, вероятно днешната река Русенски Лом, от по-старо _Ἀτυλα_ (под влияние на известния _Ἄτλας_) от ие. _*Adu-l(j)ā_ = нем. _Attel_, приток на Дунава в Бавария (от _*Aduljā_), и летонското речно име _Adula_, срв. също авест. _аđи-_ „течение, поток, канал“ и др. (вж. J. Pokorny. Idg. et. Wb., стр. 4). За отпадането (синкопирането) на кратката гласна във втора (неударена) сричка срв. трак. _Σκαβαλαῖοι_ > _Σκαβλαῖοι_, _Πάταρος_ > _Patrus_, _Σπαράδοκος_ > _Σπάρδοκος_ и др., срв. Д. Дечев. Характеристика на тракийския език. София, 1952, стр. 42.

5. _Ἀχελῶος, Ἀχελῶν, Ἄχελον_ (Leo Gramm., Georg. Amartol., Georg. Mon.; 917 г.), рекичка при Анхиало (днес Поморие на Черно море) в Тракия, от ие. _*ǝk^{w}-el-ō(n)_, срв. пел. _Ἀχελῷος_ название на пет реки в Гърция, _Ἀχέλης, Ἀκέλης_, река в Лидия (Фригия), _Aquilo_, река в Апулия, _Akelė_, река в Литва, фриг. _ακαλα_ „вода“ от ие. _*ǝk^{w}-el-_, срв. лат. _aqua_ „вода“.

6. _Timachus_ (Plin. III, 149), днес Тимок, южен приток на Дунава, от ие. _*tьm-ǝk^{w}a_ „тъмна (черна) вода“, срв. старобълг. _tьma_ „тъмнина“, _тьмьнъ_ „тъмен“ от ие. _*tьm-_ и ие. _*ǝk^{w}ā_ „вода“. Тая етимология е установена въз основа на факта, че най-големият приток на Тимок се нарича днес сърбохърв. _Црна река_ „черна река“. За названието срв. българските речни имена _Темна река, Темно(то) дере_.

7. _Utus_ (Plin. III, 149), днес _Вит_, южен приток на Дунава, от трак. _*utu_ < ие. _*ŭdō(r)_, = гр. _ὕδωρ_ „вода“.

На север от Дунава няма названия на реки с изместване на съгласните. Следователно в дакийски ие. mediae и tenues са запазени, докато в тракийски те са претърпели изместване (Lautverschiebung).

Същото явление наблюдаваме при местните и личните имена:

8. _Anthium_ (Plin.), _Ἄνθεια_ (St. Byz.), днес бълг. _Атия_,[1] скалист полуостров западно от Созопол в Черно море, от ие. _*akti-jă_, срв. гр. _ἀκτή_ „стръмен бряг, полуостров, нос.“

9. _Κέλλη, Κέλλαι_, название на няколко селища в Тракия, _Σαλδο-κελη_ „Златен извор“ от ие. _*g^{w}elnā_ = нем. _Quelle_ „извор“ (вж. по-горе).

10. _Πέρινθος_ (Hdt. и др.), _Πείρινθος_ (Mimn.), град в Тракия на Пропонтида, от ие. _*perwṇ-to-_ = староинд. _párva-ta-_ „планина“ от ие. _*perwṇ-to-_, срв. хет. _peruna-_ „скала“.

11. _Σεύθης_, обикновено тракийско лично име от ие. _*g'heu-tē(r)_, вж. по-горе.

Обаче в гръцките и латинските писмени паметници тракийската tenuis aspirata често се предава с tenuis, тъй като в късния гръцки tenues aspiratae са преминали в спиранти ($\varphi, \vartheta, \chi > f, þ, x$), а в латински няма съответни фонеми, нито подходящи букви. Затова се срещат колебания в писането като _Timachus_ (река), _Timachi_ (племе) покрай _Timacum_, _Τίμακον_ (селище), _Timacenses_ (племе), _Ἄθρυς_ (Hdt. $\vartheta = t^{c}$) покрай _Ieterus_ (Plin.) и _Iatrus_ (Iord.). По тая причина често се явяват случаи като:

12. _Panisos_ или _Panis(s)a(s)_ (Plin. NH 4,45), река, която се влива в Черно море на юг от Бургас, а също и

13. _Pan(n)ysis, Pannisis_ (Plin. NH 4,45), _Πάνυσ(σ)ος_ (Ptol. 3, 10, 3), днес Камчия, която се влива в Черно море на север от Бургас, _Panniso_ (TP 8, 3), селище на тая река, от ие. _*ponisjo-_ „мочурище, блато“, срв. гот. _fani_ ср. р. „мочурище“ от ие. _*poni_, средноирл. речни имена _on_ („блато“) от ие. _*pon-_ и др. (J. Pokorny, Idg. et. Wb., стр. 807). От тоя пример личи, че ие. _ŏ_ е преминало в тракийски в _a_, а ие. интервокално _s_ е запазено.

Други примери:

14. _Σαβάζιος_ = старобъл. _svobodь_ „свободен“ от ие. _*swobhodhio-s_, вж. по-горе. От тоя пример личи, че в тракийски ие. _s-_ (в _sw-_) е запазено, а ие. _ŏ_ е преминало в _a_.

15. _Στρῡμών_ (Hesiod. и пр.), днес р. _Струма_, от ие. _*srŭmō(n)_, срв. нем. _Strom_ „течение, река“.

Въз основа на тия данни фонемната система на същинския тракийски език е следната:

Индоевропейски	Тракийски
_ŏ_	_a_
_eu_	_eu_
_m̥, ṇ_	_um, (un)_
_l̥_	_ol (=ul)_
_-r̥-_	_ur, or_
Ṁ(ediae)	_T_
T(enues)	_TA (spiratae)_
_s-, -s-_	_s-, -s-_
_sw-_	_s-_
_sr-_	_str-_

---

[1] Бълг. _Атия_ показва че _-n-_ в _Anthium_, _Ἄνθεια_ е вторично под влияние на гръцките думи _ἄνθος_ „цвете“, _ἄνθειος_ „цветен“.

VI. Фонемната система на фригийски

Преди да преминат в Мала Азия, фригийците са живеели някъде на изток от македонците, на изток от р. Аксиос—Вардар. Това е най-добре изтъкнато в един пасаж у Херодот (VII 73): *οἱ δὲ Φρύγες, ὡς Μακεδόνες λέγουσι, ἐκαλέοντο Βρίγες χρόνον ὅσον Εὐρωπήιοι ἐόντες σύνοικοι ἦσαν Μακεδόσι, μεταβάντες δὲ ἐς τὴν Ἀσίαν ἅμα τῇ χώρῃ καὶ τὸ οὔνομα μετέβαλον ἐς Φρύγας.* Има сведение, запазено у Страбон, че преселването на фригийците в Мала Азия е станало след падането на Троя, т. е. към XII/XI в. пр. н. е. Страбон (XIV 618) пише: *Ξάνθος δὲ ὁ Λυδὸς μετὰ τὰ Τρωϊκά φησιν ἐλθεῖν τοὺς Φρύγας ἐκ τῆς Εὐρώπης καὶ τῶν ἀριστερῶν τοῦ Πόντου, ἀγαγεῖν δ’αὐτοὺς Σκαμάνδριον ἐκ Βερεκύντων καὶ Ἀσκανίας.* Лидийският историк Ксантос, чиито книги не са запазени, ще да е бил добре осведомен за произхода на фригийците.

От тия и други подобни сведения за фригийците личи, че те са обитавали през II хилядолетие пр. н. е. в област източно от р. Аксиос—Вардар и че още твърде рано са започнали да се придвижват на изток, като са се наслоили върху тракийски племена (в Тракия), а по-сетне са преминали в Северозападна, Централна и Североизточна Мала Азия.

В древността фригийци и тракийци са добре разграничени. Само у Страбон (66 пр.—24 от н. е.) се изтъква, че фригийците са *Θρᾳκῶν ἄποικοι*, срв. X 471: *ταῦτα* (касае се за празника в чест на богинята *Κότυς*) *ἔοικε τοῖς Φρυγίοις· καὶ οὐκ ἀπεικός γε, ὥσπερ αὐτοὶ οἱ Φρύγες Θρᾳκῶν ἄποικοί εἰσιν, οὕτω καὶ τὰ ἱερὰ ἐκεῖθεν μετενηνέχθαι, καὶ τὸν Διόνυσον δὲ καὶ τὸν Ἠδωνὸν Λυκοῦργον ἀνάγοντες εἰς τὴν ὁμοιοτροπίαν τῶν ἱερῶν αἰνίτονται.* Срв. подобно и в пасажа (VII 295): *αὐτοὶ δ’οἱ Φρύγες Βρίγες εἰσὶν Θρᾴκιον τι ἔθνος.* Това сведение трябва да се разбира по следния начин. На Балканския полуостров фригийците първоначално са били западни съседи на тракийците, а по-късно първите отчасти са се наслоили върху последните. Езиците им са били близко сродни и Страбон действително е могъл да смята, че фригийците са от тракийски произход, толкова повече че за него те са дошли от Тракия в Мала Азия. Освен това бригите, които са останали между тракийски племена на Балканския полуостров по времето на Страбон (I в. пр. и I в. от н. е.), са били вероятно тракизирани.

От приведените сведения личи, че фригийски и тракийски са били близко сродни, но от това не може да се изведе заключението, че тяхното отношение е било като два диалекта на един и същ език. Така български и сърбохърватски са твърде близки помежду си, но те представят два различни езика, които произлизат от един общ език, съществувал преди около 20 века. Славянски и балтийски са езиково доста близки, но те представят две различни езикови групи, и то разграничени поне отпреди 3—4 хилядолетия.

Съотношението между тракийски и фригийски може да се определи само въз основа на езикови данни, и то въз основа на фонемната система, изведена от най-сигурно изтълкуваните думи и собствени имена.

Фригийски е най-добре засвидетелствуван в сравнение с тракийски и дакийски, тъй като фригийските глоси са по-многобройни, а от друга страна, ние разполагаме и със стотина фригийски надписи. Тълкуването на тия надписи, които значително се увеличиха през последните две десетилетия поради нови находки, е вече доста напреднало. Тук се работи главно по комбинаторния метод (без оглед на етимологията), и то въз основа на билингвистични или семибилингвистични надписи, което дава сигурни резултати. Най-големи заслуги относно тълкуването на тия надписи имат в последно време O. Haas, A. Heubeck и R. Gusmani.

Между фригийските глоси, които имат сигурна етимология, най-важни за определяне на фонемната система на фригийския език са следните:[1]

1. *βέκος* „хляб“ от ие. **bhegos* (вж. по-горе). От тая дума, която се среща и в надписите, личи, че ие. *g* е преминало в *k* (Lautverschiebung, *M*>*T*), а ие. *ŏ* е запазено.

2. *βάμβαλον· . . . αἰδοῖον. Φρύγες* (Hesych.), както и *βαλλίον* „*φαλλός*“ (Herod.), за което не е изрично указано, но все пак се смята за фригийско, произлизат от ие. **bhl̥n-* и съответствуват на гр. *φαλλός* „penis“ от ие. **bhl̥no-s*: ие. *l̥*> фриг. *al*, както и в арменски.

3. *ζέτνα* „врата“ (Phot.) от ие. **g'hed-nā*, срв. англосакс. *geat* „врата“ от ие. **ghod-*. От тая дума личи, че ие. *d* е преминало във фригийски в *t*.

4. *ζευμαν* „извор“ (Hesych.) = гр. *χεῦμα* „изливане, река“ от ие. **g'heu-mṇ*: ие. *eu* запазено, ие. *ṇ*> фриг. *an*, както в арменски.

---

[1] За глосите и думите от надписите вж. напоследък O. Haas. Studia linguistica in hon. S. Mladenov. Sofia, 1957, стр. 451—467; същият, Sprache, V, 1958, стр. 9 и сл., VI, 1960, стр. 9 и сл.; Revue hittite: asianique, 53, 1951, стр. 1 и сл.; Wiener Zeitschrift der Kunde des Morgenlandes, 45, стр. 121 и сл.; R. Gusmani. Rendic. Istituto Lombardo, lett., 92, 1958, стр. 835 и сл.; 93, 1959, стр. 17 и сл.; A. Heubeck, IF, LXIV, 1958, стр. 13 и сл.

Думи от надписите:

5. *ιος* „който“ от ие. **jo-s*: ие. *ŏ* запазено.

6. *κος* „кой“ от ие. *k^w*o-s*: ие. *ŏ* запазено. Във фригийски tenues са преминали в tenues aspiratae (T>TA), но във фригийските надписи те са предадени обикновено чрез tenues, понеже гръцката азбука, която се използва за писане на фригийски в по-старо време (старофригийските надписи датират от VII/VI в. пр. н. е.), още няма букви за p^c, t^c, k^c *(=ph, th, kh)*, а в късния гръцки (къснофригийските надписи датират от I—IV в. от н. е.) *φ, ϑ, χ* са преминали вече в спиранти *(f, þ, x)*.

7. *ονομαν* „име“ = гр. *ὄνομα* „име“: ие. *ŏ* запазено, ие. *n̥*> фриг. *an*.

8. *Fεβρι* (старофриг.) дат. пад. „sorori“ от ие. **swesr-(e)i*: ие. *sw-*> фриг. *(hw>) F*, ие. *-sr-*> фриг. *br*, както в латински.

9. *ουεγνω* „*τῷ ἰδίῳ* (*υἱῷ*), selbstgezeugt“ от ие. **swe-gno-s*: ие. *sw-*> фриг. *(hw>) ου. (=w)*, вж. O. Haas, Sprache, VI, 1960, стр. 15

10. *ουεκρο-* „свекър“ (думата се среща в надписите и в топонимията) от ие. **swekro-s*: ие. *sw*> фриг. *(hw>) ου (=w)*.

11. *ουιτετο, οουιτετου* „videto“: ие. *d*> фриг. *t*.

12. *τιος* „dei“ род. пад. = гр. *Διός* (род. пад. от *Ζεύς*): ие. *d*> фриг. *t*.

13. *τιηιον* от ие. **diwiēio-m*; срв. и местното име *Τιειον* (надп.), *Τῖος, Τῖον*, град в Битиния, за който изрично е изтъкнато, че е наречен така „*ἐκ τοῦ τιμᾶν τὸν Δία*“ (Steph. Byz.): ие. *d*> фриг. *t*.

Въз основа на тия данни се установява следната фонемна система на фригийския език:

Индоевропейски	Фригийски
ŏ	*o*
ē	*ē, i*
eu	*eu*
n̥	*an*
l̥	*al*
M(ediae)	*T(enues)*
(T	*TA)*
s-	*(h->)0*
sw-	*(hw>) w*
-sr-	*br*

VII. Заключение

А. Дакийски, тракийски и фригийски

Нека сравним най-характерните особености на фонемната система на разглежданите три езика:

Индоевропейски	Дакийски	Тракийски	Фригийски
ŏ	*a*	*a*	*o*
eu	*e*	*eu*	*eu*
au	*a*	*au*	
r̥, l̥	*ri*	*ur(or),ul(ol)*	*al*
n̥, m̥,	*a(n)*	*un*	*an*
M(edia)	*M*	*T*	*T*
Tenuis	*T*	*TA*	*TA*
s-,-s-	*s-,-s-*	*s-,-s-*	*(h>)0*
sw-	*s-*	*s-*	*(hw>)w*
sr-	*(str-)*	*str-*	*-br-*

От тия данни личи, че дакийски, тракийски и фригийски имат известни общи черти. Това произтича от обстоятелството, че се касае за три близко сродни индоевропейски езика. Обаче от различията във фонемната система изпъква ясно, че не се касае за един единствен „дако-трако-фригийски“ език, а за три отделни езикови единици.

По-конкретно въпросът се поставя така: могат ли дакийски, тракийски и фригийски да се определят като диалекти на един общ „дако-трако-фригийски“ език, или те представят три отделни близко родствени езика?

За да се определят като диалекти на един общ език, техните фонемни различия трябва да могат да се сведат към една и съща обща форма, която да може да бъде отнесена към някакъв предполагаем индоевропейски език, обособил се от общоиндоевропейския език, както например славянските езици могат да се отнесат към праславянски, романските към латински, германските към прагермански и пр.

Различията във фонемната система на дакийски, тракийски и фригийски обаче *не могат* да се сведат към един предполагаем „дако-трако-фригийски“ общ език.

Особеностите на фригийската фонемна система (ие. *ŏ*= фриг. *o*, ие. *r̥, l̥, n̥* > фриг. *ar, al, an*, ие. *sr* > фриг. *br*) не могат да се изведат от тракийската фонемна система (ие. *ŏ* > трак. *a*, ие. *r̥, l̥, n̥* > трак. *ur, ul, un* или *or, ol, on*, ие. *sr-*> трак. *str-*). Обратно, особеностите на тракийската фонемна система (ие. *r̥, l̥, n̥* > трак. *ur, ul, un* или *or, ol, on*, ие. *s-* = трак. *s-*, ие. *sr-* > трак. *str-*) не са производни от фригийската фонемна система (ие. *r̥, l̥, n̥*> фриг. *ar, al, an*, ие. *s-* > фриг. о, ие. *sr* > фриг. *br*).

Особеностите на дакийската фонемна система (ие. *r̥*> дак. *ri*, ие. M и T запазени) не могат да се изведат от тракийски или фригийски, нито обратното е възможно. Същото се отнася и за дакийски и фригийски.

Различията във фонемната система на тия езикови единици могат да се сведат само към общоиндоевропейската норма, но не към някакъв общ език (езикова група), която се е обособила по-късно от общоиндоевропейския език.

Тоя факт показва недвусмислено, че дакийски, тракийски и фригийски са три различни индоевропейски езика, но все пак близко сродни помежду си. Техните родствени отношения един към друг са приблизително такива, каквито са родствените отношения например между гръцки и арменски.

Б. Дако-мизийски и албански

Отдавна се води спор за произхода на албанския език — дали той е наследник на илирийски, или на тракийски. По тоя въпрос има доста голяма литература.[1] Сега, когато е ясно, че дако-мизийски и тракийски са два различни езика, тая проблема се явява в съвсем нова светлина. Всички сигурни данни ясно показват, че албанският език е наследник на дако-мизийски или поне на един негов югозападен диалект. Доказателствата са следните:

1. Албанската фонемна система представя по-нататъшно развитие на дако-мизийската:

Индоевропейски	Дако-мизийски	Албански
o	*a*	*a*
ē	*a(=ā)> o*	*o*
eu	*e*	*e*
au	*a*	*a*
n̥	*a*	*a*
r̥	*ri*	*ri*
M	*M*	*M*
T	*T*	*T*
g'h	*z,đ(=ϑ,d)*	*z, dh, d*
s-	*s-*	*s, sh (gj, h)*

2. В румънски има около 70 думи, които намират най-точно съответствие в албански. Звуковият облик на тия румънски думи е такъв, че те не могат да се смятат за заети от албански. Те се обясняват като наследени в румънски от дако-мизийския субстрат, а в албански като преки наследници на дако-мизийските думи.

3. Макар и дако-мизийският езиков материал да е съвсем оскъден, все пак намираме няколко очебийни съответствия с албански:

Дак. *amalusta* „лай-кучка“, срв. алб. *amel(j)ë* „вкусен, сладък“.

Дак. *Καϱπάτης (ὄϱος)*: алб. *karpë* „скала“.

Дак. *mal-* „бряг“ *(Dacia Maluensis=Dacia ripensis)*: алб. *mal* „планина, бряг“, рум. *mal* „височина, бряг“ (дак. субстрат).

Дак. *μαντία* „къпина“ = алб. *man,* „скут.“ *mand* „Maulbeerbaum, Maulbeere“.

Дак. *σϰιάϱη* „Kardendistel“, срв. алб. *shqer* „одрасквам“.

4. Редица езикови данни определят като по-стара родина на албанците централната част на Балканския полуостров в съседство с прарумънците, приблизително Дардания, Dacia mediterranea, Dacia ripensis, източната част на Moesia superior и западната част на Moesia inferior. По тоя въпрос срв. напоследък H Barić. Godišnjak, I, Sarajevo, 1957, стр. 10 и сл.; I. Şiadbei. Mélanges linguistiques, Bucarest, 1957, стр. 63 и сл.; I. Popović, Zeitschrift für slavische Philologie, 26, 1958, стр. 301 и сл.; същият, Beiträge zur Namenforschung, 10, 1959, стр. 243 и сл. Това се потвърждава и от разпространението на дако-мизийските местни имена със съставна част *dava* „град“; вж. по-горе.

От тия данни и съображения може да се заключи, че албански е пряк наследник на дако-мизийски. В албански има и една илирийска компонента, но все пак неговата основа е дако-мизийска.

В. Фригийски и арменски

Както бе посочено по-горе, фригийците са се преселили (постепенно) от областта на изток от Аксиос—Вардар в Северозападна Мала Азия още през II хилядолетие пр. н. е. Още в древността се изтъква, че арменците са от фригийски произход (*Φϱυγῶν ἄποιϰοι,* Hdt. VII 73). Това се потвърждава и от анализа на езиковия материал: установената по-горе фонемна система на фригийския език съвпада с праарменската фонемна система:

Индоевропейски	Фригийски	Арменски
ŏ	*o*	*o*
ē	*ē, i*	*i*
ō	*o, u*	*u*
eu	*eu*	*(eu >) oy*[2]
l̥,r̥	*al, ar*	*al, ar*
n̥ (m̥)	*an*	*an*
M	*T*	*T*
T	*TA*	*TA*
g'h	*z*	*z*
s-	*(h- >)* 0	*h,* 0
sw-	*(h)w-*	*ϑ-, g-*

Както е известно, арменски показва редица особености, които го сближават особено много с гръцки език. В същност фригийците произлизат от една област, която е била съседна с прародината на гърците.

---

[1] Вж. Вл. Георгиев. Тракийският език. Стр. 70 и сл.

[2] Срв. нем. *eu > oi.*

Гръцки и фригийски първоначално трябва да са били два твърде близко сродни езика или дори два диалекта на един и същ език. Това личи и от фонемната система: ие. *ŏ, eu* запазени във фригийски и гръцки, третиране по ие. *l̥, r̥, m̥, n̥* е почти еднакво, ие. *s-* > гр. фр. *h*, 0 и др.

По-късно обаче фригийците се наслояват върху тракийски субстрат в Южна Тракия и Северозападна Мала Азия. Тоя субстрат обяснява изместването на съгласните във фригийски и арменски. В същност най-новите изследвания върху арменския език показаха, че има арменски диалекти по-архаични от класическия арменски, в които ие. mediae aspiratae и обикновените mediae се пазят непроменени.[1] Това обяснява редица особености на фригийския език. Така например разните форми на племенно име на фригийците *Φρύγες (bh—g), Βρύγες, Βρύγοι, Βρύγαι (Βρίγες, Βρίγοι; b—g), Βρύκες, Βρύκαι, Βρῦκαι, Βρυκεῖς (b—k)* се обясняват с диалектни различия.

И така фригийски е основата на арменския език. Обаче в арменски има още една мизийска компонента (а вероятно и една тракийска компонента). Още през II хилядолетие пр. н. е. (дако-)мизийци нахлуват в Тракия и се наслояват тук отчасти върху тракийци; част от тях преминават в една област в Северозападна Мала Азия, наречена по тяхно име Мизия, в съседство с фригийците.

От XII в. пр. н. е. нататък в предноазийски писмени документи се говори за един народ, който през различни времена заема разни области в Северна Мала Азия между Пропонтида и Мелитене и който стои в най-тясна връзка с фригийците. Това са т. нар. *мушки*: асир. *mušku*, гр. *Μόσχοι, Μέσχοι*, лат. *Moschi*, евр. *mešeh* и др.[2] Името се обяснява много добре като *Μυσ(οί)* + *-kᶜ*, арменското окончание за множествено число.

От друга страна, грузинците наричат арменците *somex-i*. Както правилно показа Г. Капанцян (Историко-лингвистические работы к начальной истории армян. Ереван, 1956, стр. 147), името *so-mex-i* съдържа кавказкия префикс *sa-* (> груз. *so-*) за означаване на „страна (област)“ и *-mex-* от по-старо **-mesx-* = *Μέσχοι, Μόσχοι*. Следователно в грузинското название на арменците *somex-i* се пази старото племенно име *Μυσοί*.

Другите компоненти на арменския език са представени в тяхното име *hay-kᶜ*, което ги свързва със страната *Hajasa* (= приблизително Мала Армения в Североизточна Мала Азия) и с *Παίονες* в областта на Аксиос—Вардар и Северозападна Мала Азия, както и *Ἀρμένιοι*, което ги свързва със Северозападна Гърция и Северозападна Мала Азия.[3]

---

[1] Срв. А. Гарибян. Вопросы языкознания. 1958, 6, стр. 95 и сл.; 1959, 5, стр. 81 и сл.; H. Vogt, Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap. XVIII, 1958, стр. 143 и сл.

[2] Вж. A. Goetze. Kleinasien, 2. Aufl., München, 1957, стр. 179; H. Schmökel. Geschichte des alten Vorderasien. Leiden, 1957, стр. 139, 199 и 267.

[3] Вж. Вл. Георгиев. Тракийският език, стр. 77 и сл.

Материали и съобщения

Аулът на Омуртаг край с. цар Крум, Коларовградско (проучвания през 1958 г.)

ВЯРА АНТОНОВА, ЦВЕТАНА ДРЕМСИЗОВА

Общи бележки

Старините край с. Цар Крум (Чаталар) още в миналото са представяли интерес. Пръв К. Шкорпил съобщава за съществуването на землено укрепление. Краткото описание, което дава в сборника „Абоба—Плиска“, е придружено с план.[1] През 1905 г. Р. Попов открива известната Чаталарска колона. В нея се говори, че Омуртаг, оставайки в Плиска, построил аул на Тича, украсен с четири колони и два лъва, а на самата река построил мост. Текстът на надписа предизвиква различни тълкувания между историците и археолозите. Болшинството от тях са на мнение, че споменатото укрепление е било построено на мястото на Преслав, а мостът идентифицират с устоите, намиращи се в близост до сегашния мост за Патлейна. В. Аврамов категорично заявява, че аулът, построен от Омуртаг, трябва да се търси около с. Чаталар. Той идва до извода, че в района на с. Цар Крум са съществували две крепости: земленото укрепление, описано от Шкорпил, и аулът на Омуртаг, чиито следи вижда в близост с мястото на Чаталарската колона.[2]

През 1958 г.[3] установихме, че в периметъра на земленото укрепление се намират останки и от каменна крепост, неизвестна досега. Обстоятелството, че обработваемата площ предстоеше да се превърне в лозя, ни задължи незабавно да проведем системни разкопки през есента на същата година.

По-долу публикуваме предварително съобщение за резултатите от проучванията, които дават ново осветление на въпроса за местонахождението на аула на Омуртаг.[4]

Мястото, което следваше да се проучи, е известно сред населението под названието Хисаря. То се намира южно от селото, на 2 км от десния бряг на Камчия. Представя слабо възвишение с наклон на север. Земленото укрепление има четириъгълна форма. Разположено е с посока и.—з. с дължина 515 м и ширина 405 м. Оградено е с окоп, състоящ се от ров и вал. Следи от берма в състоянието, в което е окопът, не личат. Най-добре е запазен ровът в западната страна, където достига дълбочина до 6 м и ширина от 6 до 8 м. Източният окоп е почти изравнен от постоянното обработване на земята. На северната, южната и западната страна ясно се очертават проходи. В североизточния и югоизточния ъгъл на укреплението една срещу друга се издигат две конусовидни могили, високи до 10 м и с диаметри около 70 м.

Обхождайки мястото, заключено между земленото и каменното укрепление, в западната част, сега лозя, събрахме многобройни фрагменти от славянски гърнета без дръжки с типичната им украса от хоризонтални и вълнообразни линии. Между тях имаше и няколко къса с излъскани ивици. На същото място установихме следи от 15 землянки, разрушени при реголването. Това се виждаше от мазилката на колиби, животински кости, разхвърляни камъни и изобилна славянска керамика. При проучване терена непосредствено западно от окопа констатирахме, че и тук на площ около един километър продължават да се намират фрагменти от същата керамика, парчета мазилка и камъни. Това обстоятелство ни дава основание да смятаме, че селището е излизало извън вала.

В североизточната част на външното укрепление попаднахме на фрагменти предимно от римска керамика (III—V в.).

Каменната крепост

Първите проверки, които направихме в горепосочения Хисар, бяха на места, където по повърхността имаше много следи от хо-

---

[1] ИРАИК, X, 508, табл. CXII, стр. 2.

[2] В. Аврамов. Юбилеен сборник Плиска—Преслав, София, 1929, II, стр. 93 и сл.

[3] В нашата експедиция взеха участие кръжочниците по история при училището в с. Дивдядово със своя ръководител др. Начев, на които изказваме благодарност за оказаното съдействие.

[4] В настоящата статия всеки от ръководителите на обектите обработи съответните материали, като уводът и заключението са дадени въз основа на общите наблюдения.

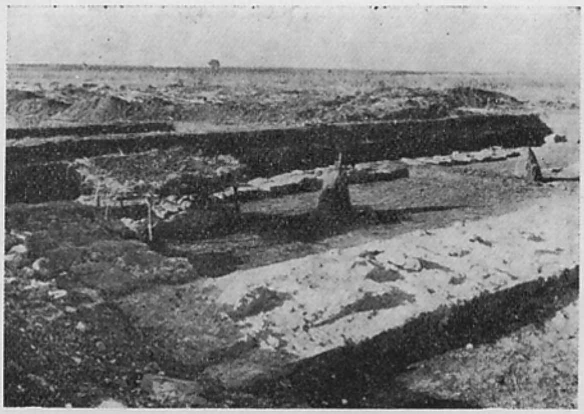

1 *Северният зид на крепостта*
Le mur d'enceinte nord de la forteresse

росан. Това ни даваше указание за солиден строеж. В източната част бе направен сондаж с размери 12/4 м. Пластовете до 0,40 м изобилствуваха с късове бял хоросан, парчета от керемиди и керамика, характерна за IX—X в. На тази дълбочина попаднахме на масивна стена, която се оказа източният зид на каменно укрепление. Зидът бе разкрит по цялата дължина на сондажа и по-късно до самия североизточен ъгъл на крепостта. Подобни сондажи с цел да се определят формата и размерите на каменното укрепление се направиха в югоизточния ъгъл на западната и северната страна. При това от източния зид се разчистиха 48 м, от северния 30 м, от западния 15 м и от южния 4 м. Разкрити бяха североизточният и югозападният ъгли (обр. 1, 2). Ширината на зида навсякъде е 1,70 м, а на северния — 1,90 м. Запазена е само основата на стените. Над нея на отделни места личат единични камъни от първия ред над основата. Субструкцията на крепостния зид е следната: върху здравата почва е настлан пласт речен чакъл с дебелина 0,35 м, споен с кал. Върху чакълената субструкция със спойка от дебел пласт бял хоросан е изградена основата на зида от два реда големи оформени блокове със средни размери: дължина от 0,35 до 0,60 м, ширина от 0,25 до 0,40 м и височина средно 0,25 м. На места във фугите са вмъкнати дребни камъни за изравняване. Основата е вдълбана в земята до 1,10 м. Над нея стените са били построени от големи правоъгълни одялани варовикови блокове, дълги от 1,20 до 0,80 м, широки от 0,60 до 0,50 м и високи 0,50 м, със спойка от бял хоросан, подобна на тази, употребена в градежа на вътрешната и външната крепост на Преслав.[1] Камъните са били взети вероятно от старата каменоломна в местността „Калугер боаз“ над с. Цар Крум, в южните склонове на Шуменското плато. В градежа на северната стена камъните се редуват по дължина и по ширина (обр. 3 *б* и *в*). Фугите

---

[1] К. Шкорпил. Паметници от столица Преслав. България 1000 години, стр. 191.

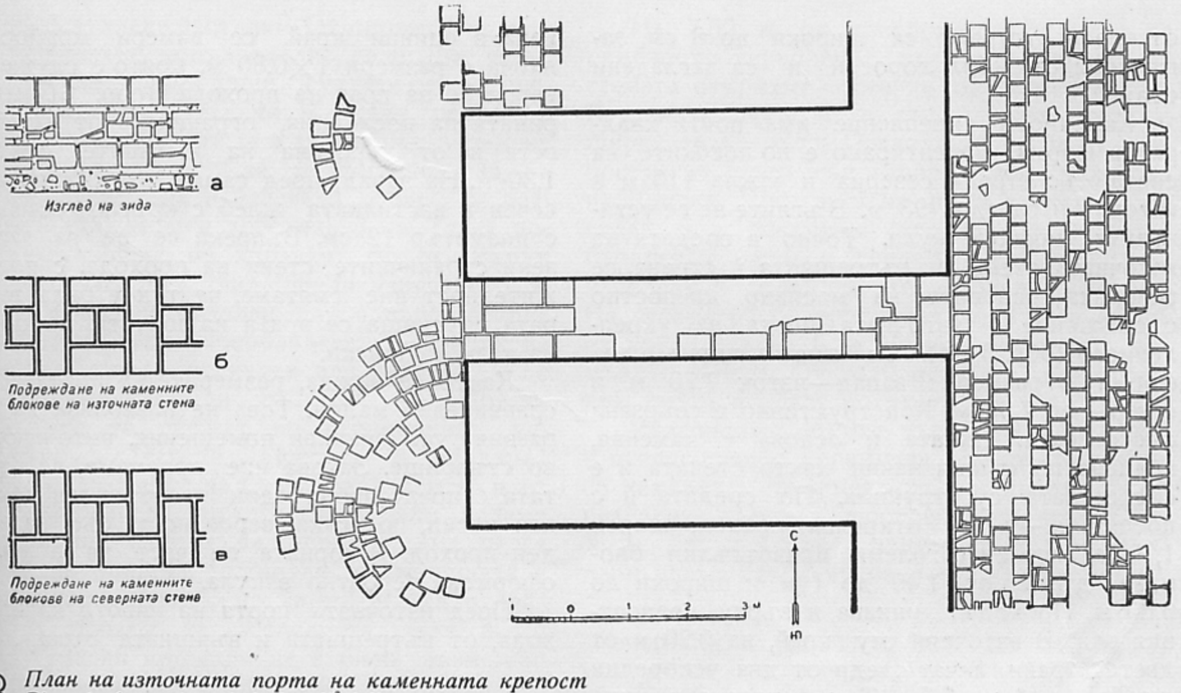
а
Изглед на зида
б
Подреждане на каменните блокове на източната стена
в
Подреждане на каменните блокове на северната стена
1 0 1 2 3 м
С
Ю

3 *План на източната порта на каменната крепост*
Plan de la porte est de la citadelle

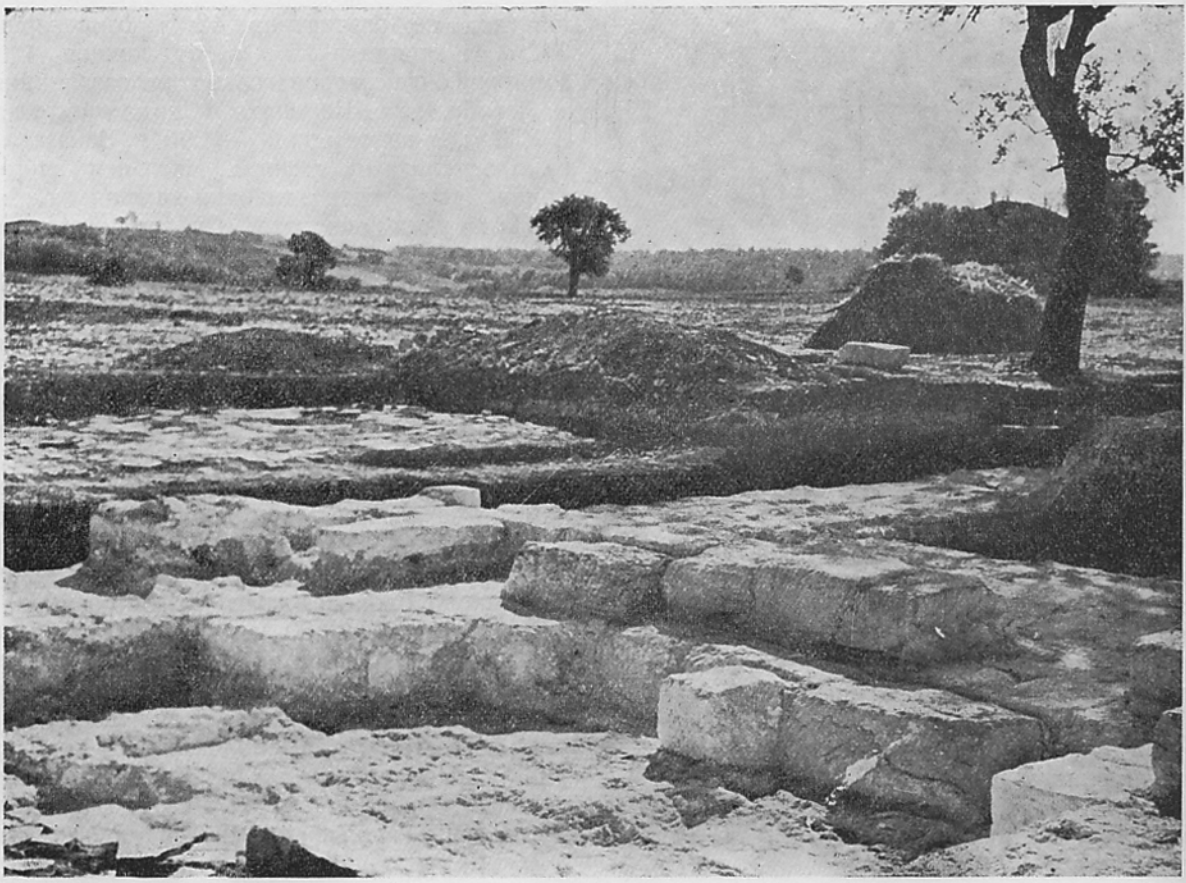

4 *Източната порта с входа*
La porte est avec l'entrée

отгоре и отстрани са широки до 8 см, запълнени са с бял хоросан и са загладени отвън.

Каменното укрепление има почти квадратна форма, ориентирано е по посоките на света, със страни северна и южна 110 м и източна и западна 93 м. В ъглите не се установиха никакви кули. Точно в средата на източната стена, от вътрешната ѝ страна, се разкриха основите на масивно крепостно съоръжение — източната порта на укреплението (обр. 3, 4). Тя има четириъгълна форма с размери: запад—изток 7,70 м и север—юг 7,35 м. Конструктивно е свързана със стената. Цялата ѝ основа е каменна, градена по същия начин както стената и е със същата субструкция. По средата ѝ с посока и.—з. се откроява проход, широк 1,70 м, застлан с големи правоъгълни блокове, дълги от 1,40 до 1 м и широки до 0,60 м. Проходът минава и върху крепостния зид. В източния му край, на 0,20 м от двете страни, личат следи от два успоредни жлеба, дълбоки 5 см. Тук, повалена и отчупена в единия край, се намери мраморна плоча с размери 1×0,80 м, която е служела вероятно за праг на прохода (обр. 6). Ширината на последния, ограничена от жлебовете и от хоросана на камъните, остава 1,30 м. На запад, пред самия вход, личи изсечен в настилката жлеб с кръгло сечение с диаметър 12 см. Въпреки че не са запазени страничните стени на прохода, с положителност ние смятаме, че тук е била втората спускаща се врата на портата, подобна на тази в Плиска.[1]

Както се вижда, размерите на портата са сравнително малки. Това не позволява да се развият там някакви помещения, нито някакво стълбище. Затова ние приемаме, че портата е представяла един правоъгълен каменен масив, по всяка вероятност със засводен проход. В горната си част тя е била оформена вероятно в кула.

Пред източната порта на нивото на прохода, от вътрешната и външната страна, се

---

[1] ИРАИК, Х, стр. 51.

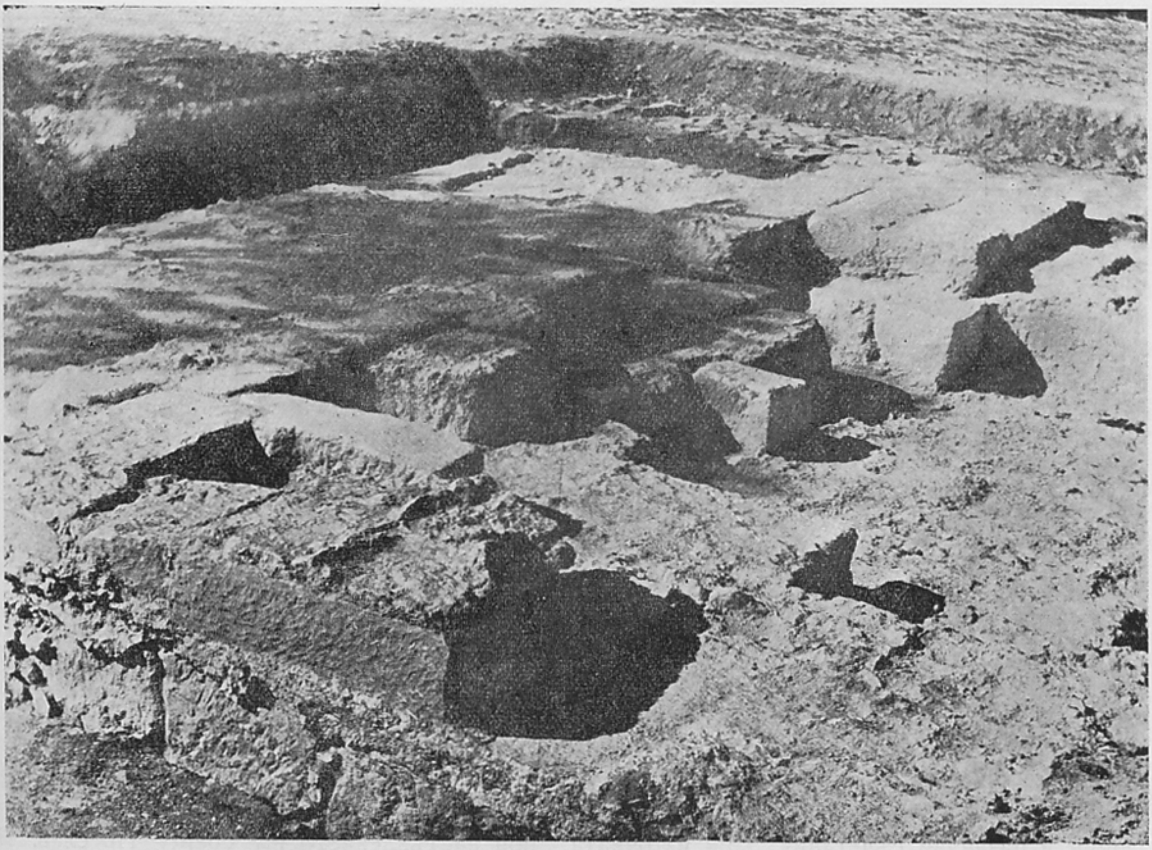

5 *Източният вход с мястото на мраморния праг*
L'entrée est avec l'emplacement du seuil de marbre

откриха тухлени настилки. От проверките, които направихме допълнително, се вижда, че те са заемали голяма площ. Тухлите от външната страна са наредени в прави редове, а тези от вътрешната са в дъгообразни редове (обр. 3). Изработени са от тъмночервена, не добре пречистена и изпечена глина с размери 0,30/0,28 м и дебелина 3 см. Те са поставени направо на здравата пръст. Върху повечето от тях още преди изпичането са били вдълбани с палец или с тъпо острие различни знаци. Преобладават вариации на кръстен знак, пречупен или не, на V с разширени хасти и пр. (обр. 6). Подобни знаци се срещат по керамичните материали в Плиска, Преслав и Мадара.[1] Като имаме пред вид, че настилките и от двете страни на портата са заемали големи площи, ние можем да предполагаме, че се касае за широки площади от външната и вътрешната страна на портата. Както през тесния проход на последната, така и по тези тухлени площади не е било възможно да се движат коли или коне.

На 7,50 м от североизточния ъгъл на каменното укрепление от двете страни на стената открихме остатки от каменен път. В стената вероятно е бил пробит вход с ширината на пътя. Последният води от крепостта на север към извора и към долината на Камчия. Ширината на пътя е 1,80 м. Застлан е с оформени плоски правоъгълни блокове, с размери средно 0,43/0,21/0,30 м, наредени в правилни хоризонтални редове. На север той бе проследен до 3 м, а на юг от крепостта до 6 м. Известна част от камъните липсва. От тях е останал само трошляк, който показва посоката на пътя.

Материалът, открит във всички сондажи, е изключително керамичен. Цели съдове не се намериха. Фрагментите са предимно от познатите гърнета, употребявани през IX—X в., без дръжки, с издуто тяло и с издадени навън заоблени венчета. Украсата им е

---

[1] ИРАИК, X, табл. XI, 23, 26; табл. LIII, 21, 25; Шкорпил. Паметници. Табл. XLVIII, а—3, 11, 17, Сб. Мадара, т. I, обр. 271, 17, 18.

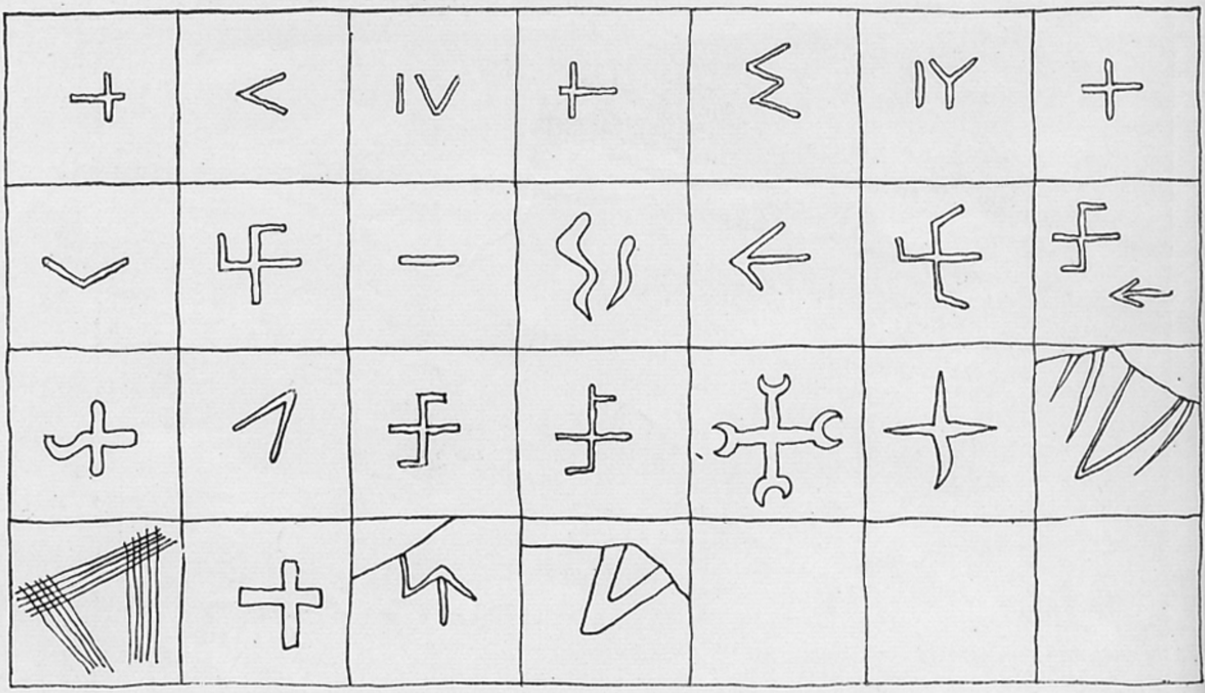

6 *Знаци върху тухли от настилките пред портата*
Marques sur les briques du revêtement devant la porte

от вълнообразни и хоризонтални врязани линии в различни съчетания. При източната порта на нивото на настилката се намериха два къса от дебелостенен съд, украсен с излъскани ивици. В насипа на сондажа на западната крепостна стена освен гореспоменатите фрагменти се откри и шийка от малка амфорка със следа от знак IVI (обр. 7).

Под западната тухлена настилка, в южния ѝ край, попаднахме на следи от глинен водопровод с посока югозапад—североизток. В насипа от вътрешната страна на източния крепостен зид, до североизточния ъгъл на крепостта, намерихме една анонимна бронзова монета, сечена от Йоан I Цимисхий.

Устройството, по-специално субструкцията на крепостните зидове и материалът за техния градеж са подобни на тези от външната и вътрешната крепост в Преслав.[1] Стените са иззидани без пълнеж изцяло от камъни. Последните се редуват по дължина и ширина и с това наподобяват лицата на крепостните стени в Плиска, на тези на Големия дворец там и на крепостите в Преслав.[2] Всичко това позволява да датираме крепостта от IX—X в. Керамиката и тухлите със знаци потвърждават същата датировка. По всичко се вижда, че крепостта е била обитавана едновременно с Плиска. Монетата от X в. определя края на съществуването на укреплението като крепост. Последната вероятно е била разрушена от византийците в 971 г. при настъплението им срещу Преслав. По-късно тя е продължила съществуването си като обикновено селище.

Постройка във вътрешния град

В южната част на каменното укрепление разкрихме основите на жилище. То има формата на правоъгълник с дължина 16,60 м и ширина 6,80 м. От него са запазени две цели помещения и част от трето (обр. 8). Първото отделение има дължина 5,80 м, второто — 4,80 м при ширина 5 м. Градежът на основите е много примитивен. Лицевите страни са оформени от малко по-едри камъни, а за вътрешността е използван дребен ломен камък и късове тухли, споени с кал. На пръв поглед зидовете приличат на настилка, тъй като е запазена най-долната редица от стените. Дебелината на зидовете е различна: външните от 0,90 до 0,85 м, а вътрешните 0,75 м. В североизточната част на помещение I се разчисти подова настилка, направена от цели и фрагментирани тухли. Последните са поставени направо върху земята. На места са употребени плочести камъни. Отделни тухли, открити и в останалите две помещения, показват, че и те са имали подобна настилка. Културният насип във и около помещението е много беден от находки. Оттук произхождат няколко къса от гърнета с хоризонтални врязани линии, едно рязано дъно, характерно за съдовете след XII в., и една фибула.

---

[1] В. Иванова. Южната порта на вътрешния град в Преслав, нейният градеж и архитектурен тип. ИАИ, XXII, 138, обр. 6, стр. 166.

[2] ИРАИК, X, 84, табл. XXXIII, 52, 53; Шкорпил. Паметници . . . 189, табл. IV, 4.

Фибулата е направена от плоска бронзова пръчка. Има дъговиден лък (обр. 9_2). Краищата надебеляват, извиват нагоре и завършват със заоблени топчета. Подобно надебеляване е оформено и в средата на лъка. За иглодържател служи малка плочка. Този вид фибули, доколкото ни е известно, не е засвидетелствуван у нас. Ако направим едно бегло сравнение между нашата постройка и откритите досега граждански сгради във вътрешния и външния град на Плиска[1] и Преслав,[2] ще открием много общи композиционни и строителни елементи. На първо място стои планът, съставен от две, три или повече надлъжно наредени помещения. Обикновено те се съединяват помежду си или са изолирани. Друга характерна особеност, която свързва всички тези жилища в една група, е начинът на строеж—местни ломени или речни камъни, споени с кал. Основите на жилище I от укреплението при с. Цар Крум са значително по-небрежно изработени от посочените по-горе примери. Тухли, или по-скоро късове от тухли, също са употребени в градежа. Наличието на керемиди в непосредствена близост с жилището е указание, че произхождат от покрива му. Като имаме пред вид аналогичните постройки от Плиска и Преслав, небрежния градеж, в който се срещат вероятно вторично употребени материали, трябва да отнесем жилището към края на X в. — времето след разрушаването на крепостната стена. В полза на тази датировка се явява и нивото, на което са разкрити основите. То лежи по-високо от това на тухлените настилки около портата

---

[1] Кр. Миятев. Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. ИАИ, XIV, 1940—1942, стр. 91, обр. 192; Ст. Михайлов. Археологически материали от Плиска. ИАИ, XX, 1955, стр. 119, обр. 31.

[2] В. Иванова. Разкопки на Аврадака в Преслав. Разкопки и проучвания, III, София, 1949, стр. 44 и сл., обр. 28.

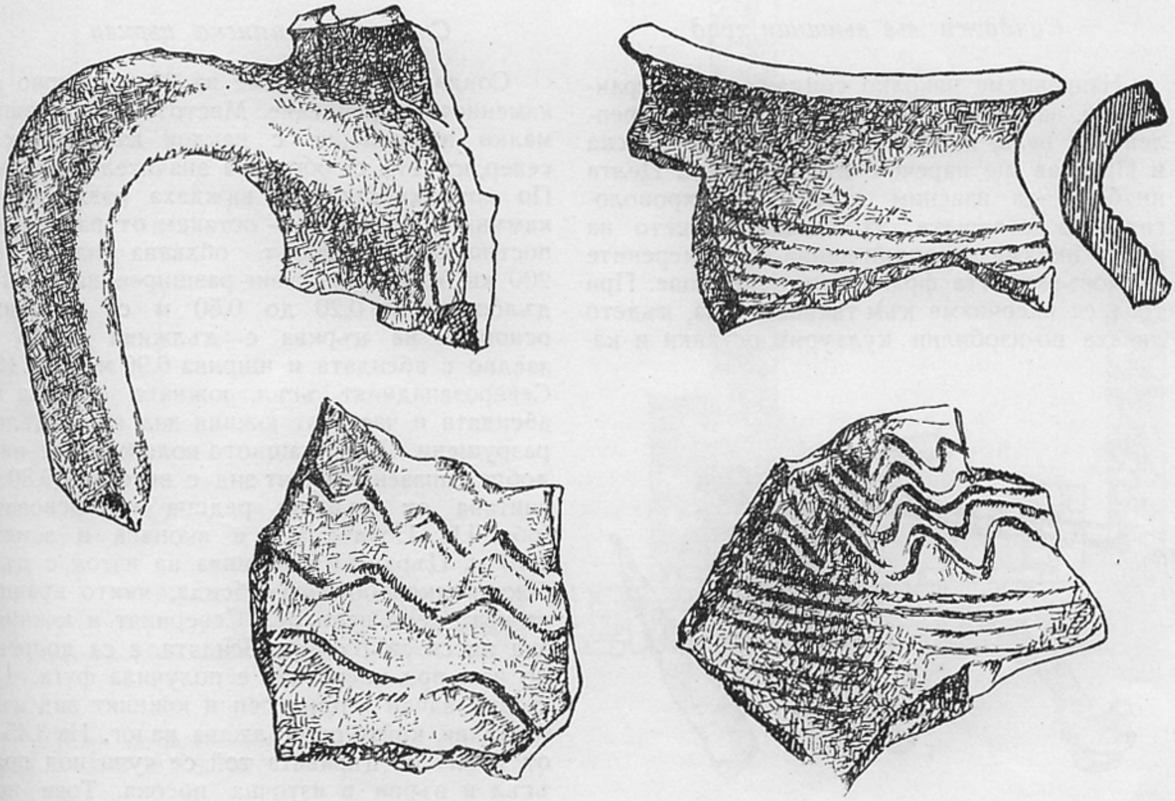

7 *Керамика от сондажите на каменната крепост*
Céramique des sondages faits dans la citadelle

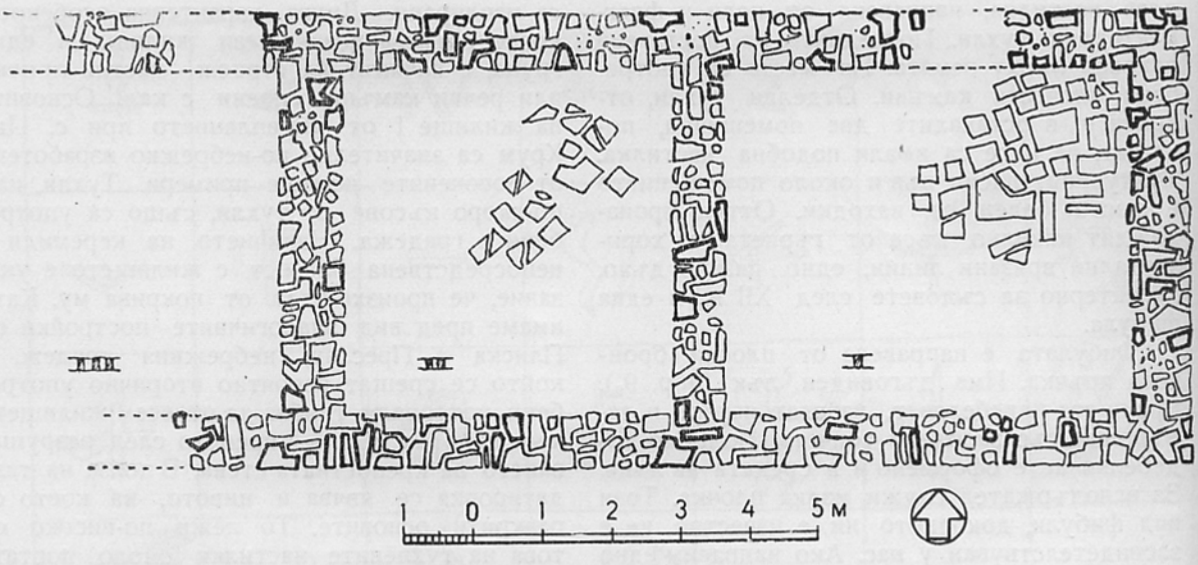

8 *План на постройката във вътрешното укрепление*
Plan de la maison dans la forteresse intérieure

на вътрешната крепост. Няколкото незначителни керамични къса и фибулата, които явно произхождат от различни епохи, не могат да допринесат нищо положително за датировката.

Сондажи във външния град

Направихме няколко сондажа в пространството, заключено между каменното укрепление и вала, което по аналогия на Плиска и Преслав ще наречем външен град. Целта ни беше да изясним характера и хронологията на селищата, за съществуването на които имахме очевидни данни от намерените по повърхността фрагменти от съдове. При това се насочихме към такива места, където личаха по-изобилни културни останки и камъни. Същевременно се водехме от желанието чрез сондажи да завземем известни площи от външния град и по този начин да спасим от разрушаване поне малкото, което земята още криеше.

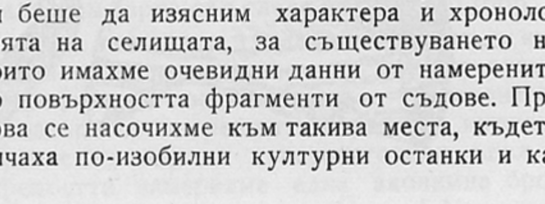

9 *Материали от постройки в крепостта*
Materiaux provenants des édifices dans la forteresse

Старохристиянска църква

Сондаж I направихме на 80 м северно от каменното укрепление. Мястото представяше малко възвишение с наклон към изток и север, където се образува значителна падина. По повърхността се виждаха разхвърляни камъни и керемиди — останки от разрушена постройка. Сондажът обхвана площ от 200 кв. м, впоследствие разширен на юг. На дълбочина от 0,20 до 0,50 м се разкриха основите на църква с дължина 14,45 м заедно с абсидата и ширина 6,90 м (обр. 10). Северозападният ъгъл, южната извивка на абсидата и части от южния зид са напълно разрушени. При сегашното положение е найдобре запазен южният зид с височина 0,80 м, считана от първата редица на основата (обр. 11). Последната е вкопана в земята 0,40 м. Църквата завършва на изток с дълбока подковообразна абсида, чиито краища завиват леко навътре. Северният и южният зид не са свързани с абсидата, а са допрени до нея, при което се е получила фуга. По същия начин е прилепен и южният зид към западния, който продължава на юг. На 3,45 м от ъгъла на църквата той се чупи под прав ъгъл и върви в източна посока. Този нов зид бе проследен на дължина 1,06 м, където завършва с добре оформено лице. Както

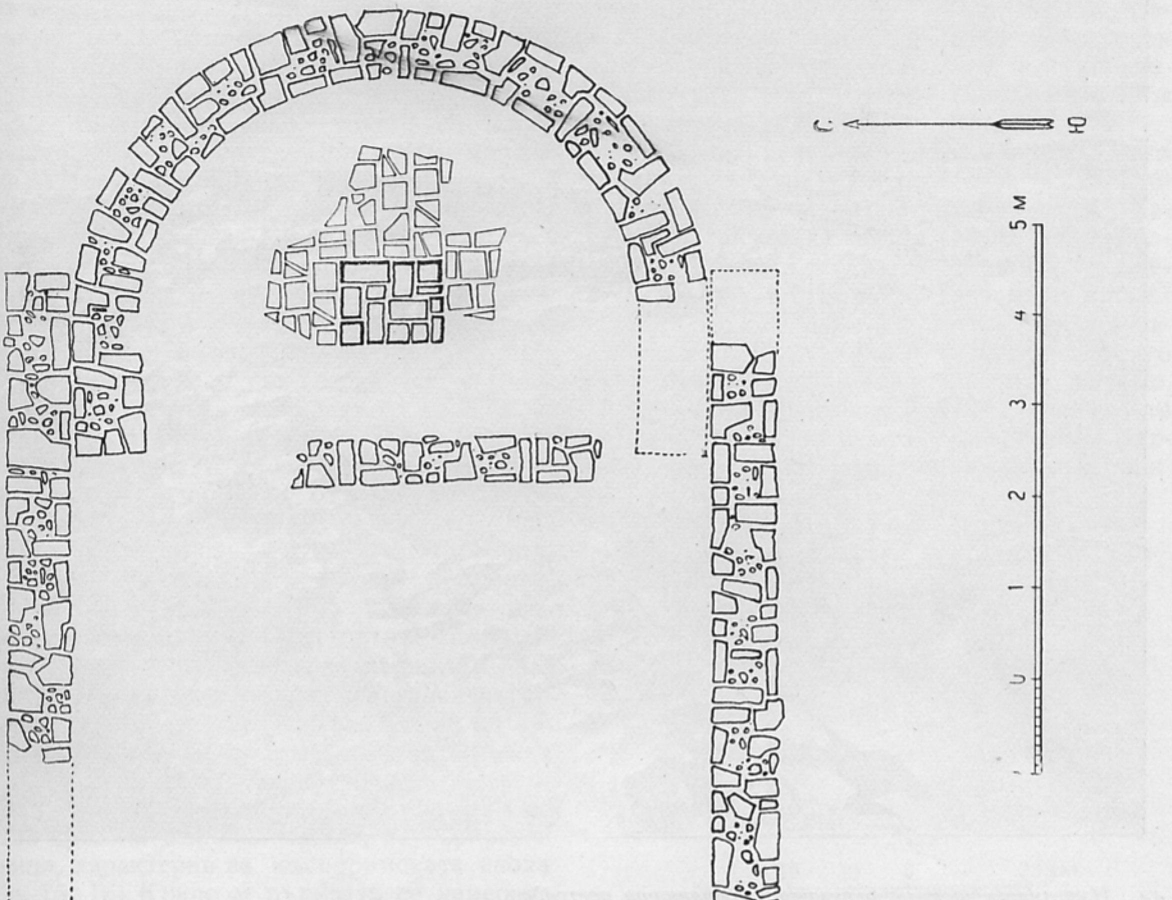

10 *План на църквата*
Le plan de l'église

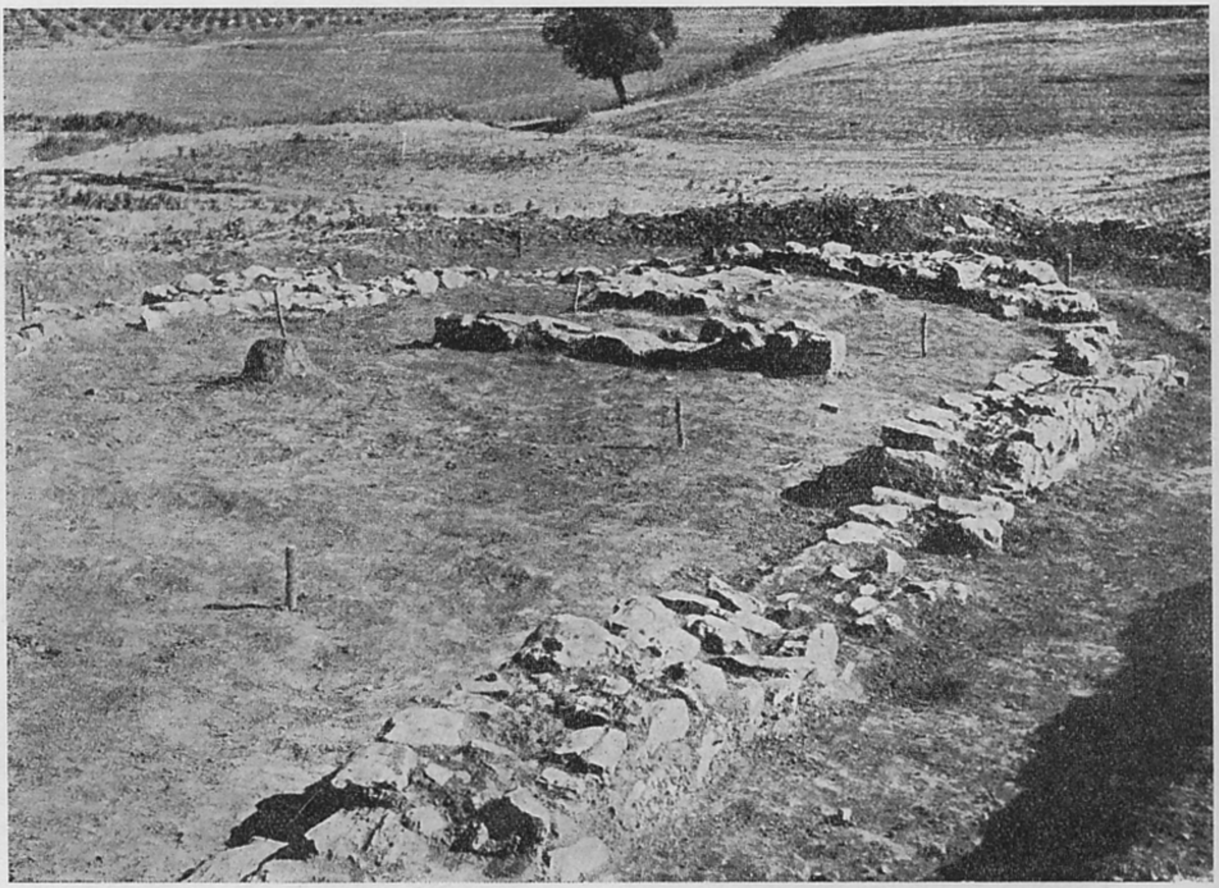

11 *Източната част на църквата с олтарната преграда*
La partie est de l'église avec le chancel

изглежда, вход е имало на южната страна. Няма съмнение, че главната врата е гледала на запад. Тук зидът е запазен под основата и не дава възможност да определим точното ѝ място. Градежът на църквата е от местен ломен камък. За лицевите страни са употребени по-големи и по-гладки камъни. Срещат се и грубо очукани блокове, главно в основите. Вътрешността на стените представя пълнеж от дребни камъни и кал. Между лицевите фуги на места са вмъкнати вертикално поставени плочки или тухли, които са подравнявали лицето. Камъните, доколкото позволяват нееднаквите им размери, са наредени в хоризонтални редици. Нездравата спойка е причинила разкривяване на някои зидове, най-вече в абсидата. Дебелината на основата варира от 0,70 до 0,75 м. Просторният наос е отделен от олтара чрез стеничка с дебелина 0,45 м, иззидана от дялани блокове и грубо очукани камъни. Между олтарната преграда и северния зид се намира отвор, който е давал достъп до олтара. В последния е запазена подова настилка от тухли, цели и фрагментирани, сложени направо върху земята. Тухлите са изработени от доброкачествена глина с охров цвят. Имат размери 0,33/0,33/0,045 м. По краищата им минава украса от широки вдълбани линии. В настилката са използувани и късове от червени тухли. В средата на олтара се издига постамент за олтарната трапеза, изграден от камъни. При сегашното положение той има почти правоъгълна форма с размер 1,10 на 0,90 м и е вкопан в земята 0,15 м.

В югозападния ъгъл се откри зид, който започва от ъгъла на църквата и върви успоредно с южната стена (обр. 12). Запазен е на дължина 2 м. Характерът на градежа му е близък до този на църквата с тази разлика, че са употребени сравнително по-големи, еднакви по размери камъни с гладка лицева повърхност. Този подбран материал естествено дава и правилност на хоризонталните редици. Зидът има ширина 0,65 м и е запазен на височина до 0,58 м — три реда. На 4,50 м южно от него се разчисти зид със същата посока, строеж и дебелина, очевидно свързан с по-горе описаните останки. Той има запазена дължина 4,10 м. Непосредствено от външната страна на южния зид лежеше дял от корниз, обърнат с основата нагоре. Изработен е от варовиков блок с размери 0,90/0,50/0,36 м. Профилът на лицето се състои от слабо наклонена плоскост и кръгъл торус. Под него минава дълбок профил, следван от косо отрязана плоскост. Последната е ограничена от жлеб с триъгълно сечение (обр. 13_2).

При разчистване на църквата от южната страна попаднахме на части от две овъглени греди с диаметър около 0,15 м и натрупани керемиди от покрива. Подобен пласт от керемиди открихме и при западната страна. Керемидите са два вида: tegulae и imbrices. И едните, и другите са изработени от доброкачествена глина и са добре изпечени. Културен пласт с дебелина от 0,20 до 0,70 м покриваше обекта. Той бе изпълнен с камъни, фрагментирани тухли и керемиди, късове керамика и други предмети. Около олтарната част на църквата намерихме малки късчета от стъкла на прозорци и дъно от стъклена чаша. От насипа произхождат два фрагментирани сърпа (обр. 14), желязна стрела във форма на лястовича опашка, снабдена с куха дръжка (обр. 9_1) и част от ножче (обр. 9_3). Късовете керамика принадлежат на амфори със ситно врязани дълбоки линии, на гърнета и паници, характерни за късноримската епоха (обр. 15, 16). Южно от църквата се намериха две бронзови монети от римските императори Констанций II и Хонорий. В насипа от южната страна на църквата прибрахме късове от обгоряла мазилка с дебелина 4—5 см, примесена със слама. В някои парчета личат отпечатъци от изгнили пръти. В съседство се намериха три фрагмента от гърне, работено на ръка, с гъст примес от пясък и част от долиум. Все оттук произхожда дял от корниз, изработен от бял пясъчник. Разрезът в профил се състои от един горен кант S-овидна плоскост, следвана от по-тесен кант. Има размери 0,45/0,38/ 0,30 м (обр. 13_1).

12 *Южното крило на църквата*
L'aile sud de l'église

По своя план църквата от Цар Крум принадлежи към еднокорабните и едноабсидни църкви, познати от други места.[1] Характерна за нея се явява дълбоката подковообразна абсида, каквато срещаме при редица църкви от раннохристиянската епоха.[2] Една особеност, която я доближава до базиликата на Дели Душка, е продължението на западната стена и оформянето ѝ в крило.

Църквата представя интерес със своята олтарна преграда. Както е известно, олтарните прегради са свойствени на старохристиянските църкви. Аналогични примери срещаме в базиликите от IV—V в. Те се явяват като белег на старинност.

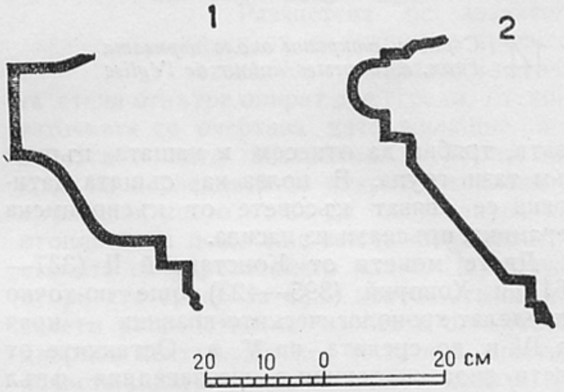

13 *Корнизи от църквата*
Corniches de l'église

Поради обстоятелството, че църквата е зле запазена (по-голямата част от нея е под нивото на пода), нищо по-положително не можем да кажем за надземната ѝ конструкция. Единствената ѝ украса са били подпокривните корнизи, за което съдим по корниза, даден на обр. 13_2.

По отношение на покрива със сигурност можем да твърдим, че е бил стреховиден. Следите от голям пожар — силното обгаряне на пръстта южно и западно от църквата, както и останките от греди — са белези за дървена покривна конструкция.

Въз основа на плана и на изтъкнатите по-горе елементи, типични за раннохристиянските църкви, като подковообразната абсида, олтарната преграда, западното крило на цър-

---

[1] В. Иванова. Двете старинни църкви при с. Иваняне. ИАИ, VIII, 1934, стр. 221, обр. 145.

[2] П. Мутафчиев. Базиликата при Чобан дере, Ески Джумайско. ИАД, VII, 1919—1920, стр. 17, обр. 9.

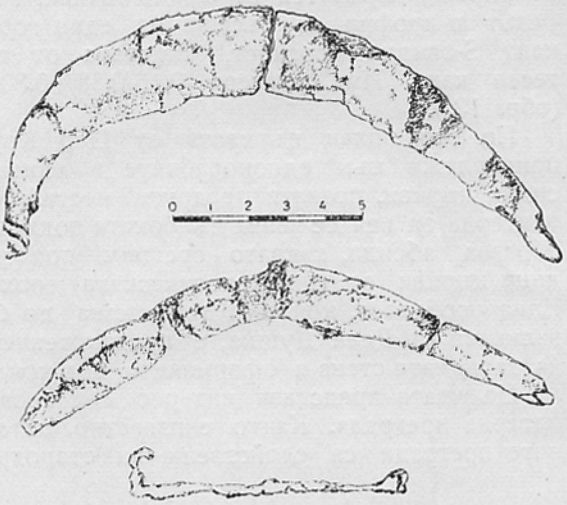

14 *Сърпове, открити около църквата*
Faux, découvertes autour de l'église

квата, трябва да отнесем и нашата църква към тази група. В полза на същата датировка се явяват късовете от късноримска керамика, пръснати из насипа.

Двете монети от Констанций II (337—361) и Хонорий (395—423) още по-точно определят хронологическите граници — края на IV в. до средата на V в. Останките от двата зида — единия в югозападния ъгъл на църквата, а втория на 4,50 м южно от него — произхождат от по-късна сграда, чието предназначение засега остава неизяснено.

Останки от път

На 48 м източно от портата на каменното укрепление направихме сондаж с размери 20 на 5 м с посока север—юг. На 0,60 м от нивото попаднахме на тухлена настилка с ширина от 2,12 до 2,20 м, ограничена от двете страни с бордюри (обр. 17). Последните представят плочи или плоски камъни, поставени отвесно и споени с хоросан или кал. Бордюрите се издават около 10 см над настилката. Тухлите лежат направо върху земята. Използувани са различни по големина тухли — цели и фрагментирани. Върху някои от тях са вдълбани знаци — пречупен и обикновен кръст. Както изглежда, тухлите първоначално са били поставени в успоредни редици. Впоследствие това правило е нарушено при подмяната на счупените тухли със здрави. Настилката бе проследена на дължина 7 м.

При наблюдението установихме, че настилката попада в оста на портата. Този факт ни дава достатъчно основание да твърдим, че в случая се касае за улица или път, който е водил от портата на каменното укрепление към изхода на вала.

В насипа над улицата и около нея се откриха тухли, различни по форма и размери. Върху някои от тях личаха останки от хоросан, което показва, че те произхождат от градежи.

*

Проучванията на укреплението край с. Цар Крум са още в своето начало. Въпреки това твърде характерните крепостни съоръжения и материалите, открити в процеса на разкопките, дават възможност да направим някои предварителни изводи.

1. Външното и вътрешното укрепление по своя план, форма и начин на градеж се явяват аналогични на Плиска. И в единия, и в другия случай имаме по едно землено укрепление, в средата на което е било издигнато второ — каменно — със същата форма. Различията се явяват както в големината на защитените площи, така отчасти и в строежа на зида.

Малките размери на нашата каменна крепост ни карат да смятаме, че тук не може да става дума за един вътрешен град, каквато е Плиска в тази епоха, а се касае поскоро за военно укрепление.

2. Пътят с тухлена настилка във външния град е водел от източната порта до вала, където е имало също вход, каквито входове бяха констатирани на останалите три страни. Посоката на пътя сочи към Камчия (Тича), където се виждат каменни блокове от устоите на голям мост, споменат у Шкорпил.

3. Материалите, които се откриха в целия културен насип, особено в сондажите на крепостните стени и източната порта, произ-

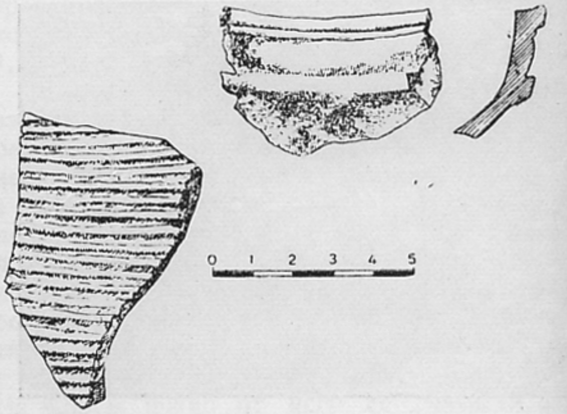

15 *Керамика от църквата*
Céramique de l'église

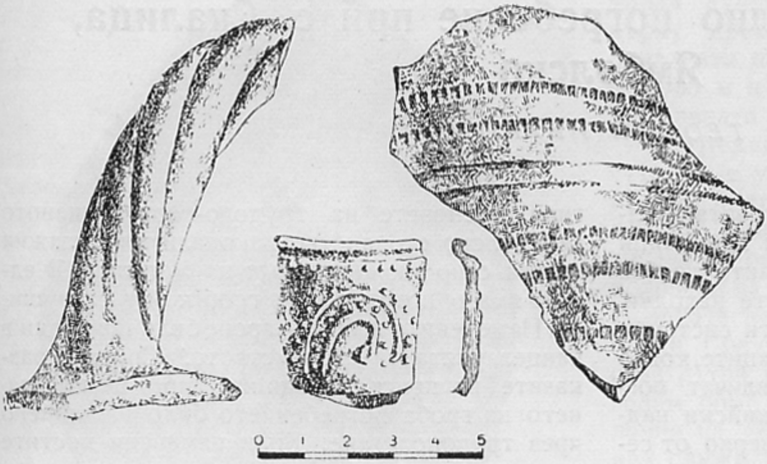

16 *Керамика от църквата*
Céramique de l'église

хождат от IX—X в. и се явяват еднакви с тези в Плиска, Преслав, Мадара и др. Знаците върху тухлите и керамичния материал, характе́рни за средищата на Първата българска държава, говорят за същата датировка.

4. Крепостта при Чаталар е заемала важно стратегическо местоположение. Тя е охранявала двата цетрални прохода на Стара планина — Ришкия и Върбишкия. Местността около нея е била удобна за разполагане предимно на конната войска на българите през тази епоха.

5. Както изтъкнахме в началото, в Чаталарския надпис се говори за построяване на аул и мост на Тича. Погрешно се смяташе, че този аул трябва да се търси на срещуположния бряг на реката, около мястото, където е намерена Чаталарската колона. От наблюденията, които направихме тук, както и в цялата близка и по-далечна околност на селото досега, не можахме да установим никакви следи от стената, спомената у Аврамов. Липсват също спомени за подобна стена у най-старите жители, както и наименования на местности, които да дадат данни за съществуване на други крепости освен тази в местността „Хисаря". Имайки пред вид горното, както и подчертания български характер на укреплението и материалите, връзката му с моста и неговото стратегическо местоположение, можем да твърдим, че именно то е аулът на Омуртаг от Чаталарската колона. Това наше предположение се потвърждава напълно от намерения през миналогодишните разкопки мраморен лъв, който е бил поставен върху колона.[1]

Наличието на раннохристиянска църква говори за едно поранно селище, което доказват и материалите, намерени както в самата църква, така и в североизточната част на външното укрепление.

Разкопките през 1959 г. прибавиха нови данни към това, което беше установено предната година и се разглежда в настоящата статия. Тях ще обнародваме на друго място. Независимо от това обаче може да се каже още сега следното:

Разчистена бе значителна част от вътрешната крепостна стена. Към северната и източната стена отвътре опират две сгради, от които източната се очертава като жилищна, а северната — като казармена. В югоизточния край на последната бе открито тухлено съоръжение, което може да се тълкува като отоплителна пещ. Най-важна за характеристиката на укреплението при с. Цар Крум е откритата триделна баня, която отговаря по своето устройство на баните в плисковския дворцов център. До нея се откри шахта за нечиста вода, свързана с няколко канала. Културният насип във и около всички тези сгради се характеризира с типични средновековни български материали — тухли и керемиди, много от които с прабългарски знаци, битова керамика и други находки от две епохи — IX—X в. и XII—XIII в.

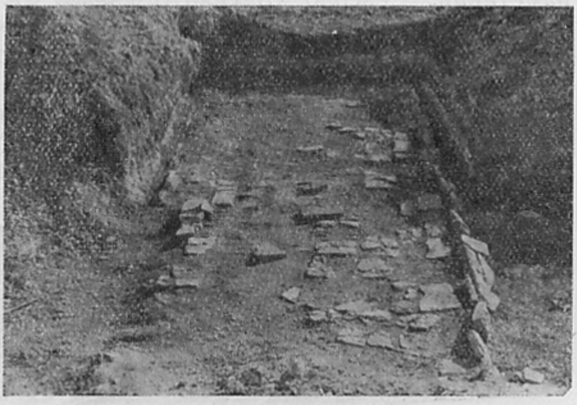

17 *Улица във външния град*
Rue de la ville extérieure

---

[1] Материалът ще бъде публикуван от В. Антонова в сб. Шкорпил.

Тракийско могилно погребение при с. Скалица, Ямболско

ТЕОФИЛ ИВАНОВ

Село Скалица, Ямболско, и неговата околност са богати с археологически паметници от различни исторически епохи, както трябва да се съди по случайно откритите находки. Обаче досега там не са предприети системни разкопки и проучвания. От паметниците, които са се запазили над земята, привличат погледа няколкото разпръснати тракийски надгробни могили. На четири км северно от селото се издига Шопова могила, в двора на трудово-кооперативното земеделско стопанство, също северно от селото, се намира Миньова могила, на половин километър северозападно е Канчова могила, на един километър южно е разположена Трънова могила и др. В местността „Белите гробища“ има също една надгробна могила. Поради липса на изследвания не е още установено от коя епоха са споменатите могили — от предримската или от римската или от двете епохи. Съществуването на могилен некропол подсказва, че в съседство с него трябва да се търсят антични селища. В подкрепа на това предположение се явяват случайно откриваните находки при обработване на земята. Така например при риголване на лозята в местността „Юрене“ селяните са открили глинени съдове, овъглено жито и др.[1] В местността „Ниханли“ се намират останки от каменни зидове с хоросанов разтвор, фрагменти от печени тухли, керемиди, глинени съдове, римски монети и др. Но наред с паметниците от античната епоха с. Скалица има и български паметници. Северно от селото минава българският средновековен землен вал „ ркесията“, запазен на дължина от няколко километра.

През март 1952 г. посетих селото във връзка с една случайна находка, открита още през юли 1949 г. в т. нар. Миньова могила. Членовете на трудово-кооперативното земеделско стопанство изкопали три силажни ями за сено в южната част на могилата. В едната яма те попаднали на гроб, който разрушили. Намерените гробни дарове били прибрани в канцеларията на стопанството.[2] Според разказите на присъствуващите при разкопаването на гроба погребението било извършено чрез трупополагане. Били намерени костите на скелета, но никой не се погрижил да ги прибере и запази за научни изследвания. Скелетът бил ориентиран в посока север—юг с главата на юг. Гробните дарове били разположени около тялото и главно около горната част. Скелетът бил покрит с купчина камъни. Увлечени от интерес към находките, разкопвачите и присъствуващите любопитни хора не обърнали внимание на точното устройство на гроба, нито на погребалните обичаи. Върху гроба била насипана могила с диаметър 13,5 м и височина 2 м. Поради това че не е присъствувал специалист при разкриването на погребението, редица интересни за науката наблюдения са били пропуснати. Засега проучванията за устройството на гроба могат да се правят само въз основа на подобни гробове от Тракия. В настоящата статия ще разгледам откритите и запазени находки от погребението. Гробният инвентар се състои от златен нагръдник,

---

[1] Ив. Велков. ИАИ, V, 1928—1929, стр. 378 и сл., обр. 254. През май 1927 г. били открити няколко глинени гърнета с една дръжка, по всяка вероятност от римската епоха.

[2] Тук изказвам благодарност на Михаил Константинов, касиер на стопанството в с. Скалица, който се погрижил за запазването на прибраните находки и впоследствие ги изпрати на Археологическия музей в София. Той също така ни даде някои данни за устройството на гроба и гробния инвентар.

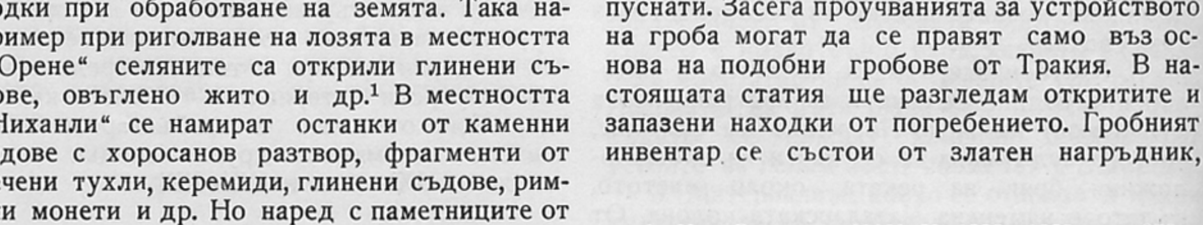

1 *Златен нагръдник от с. Скалица, Ямболско*
Plaque pectorale en or du village Skalica, arrond. de Jambol

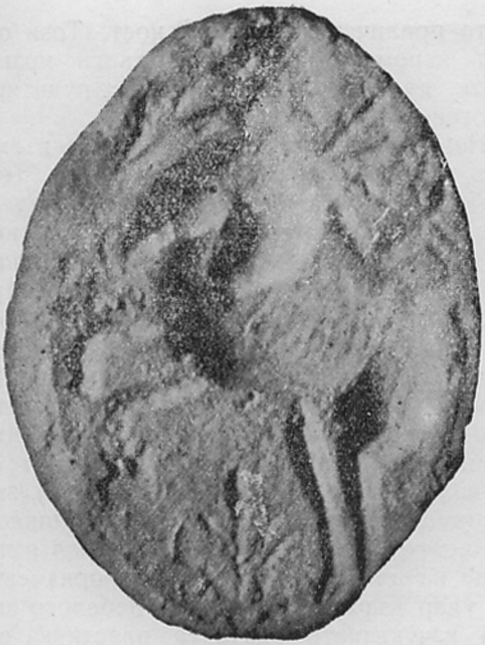

2 *Бронзов пръстен с издълбано изображение на кентавър* * *Bague en bronze avec représentation gravée de centaure*

бронзов пръстен, бронзово ойнохое, фрагментиран червенофигурен скифос и глинена амфора.[1] Според сведенията на присъствуващите били намерени още една златна фибула, която взел един от работниците, и един фрагментиран разлат бронзов съд, който също не бил прибран.

1. Златен нагръдник (инв. № 7946, Археологически музей — София). Няма точни данни где е намерен. Ако вземем пред вид други тракийски погребения от Тракия, гдето е сигурно установено мястото на златните нагръдници върху тялото на умрелия, трябва да допуснем, че разглежданият нагръдник е бил прикрепен върху гърдите на покойника. По безспорен начин това е установено в едно погребение в Мушова могила при с. Дуванли, Пловдивско. Там е намерен златен нагръдник върху гърдите на погребания, прикрепен отстрани с по една златна тракийска фибула.[2]

Нагръдникът от с. Скалица е изработен от тънка златна пластинка, както известните от други погребения нагръдници. Тя има издължена елипсовидна форма с отсечени отвесно краища. На двата края има по една малка дупка за зашиване на нагръдника върху дрехата. Дължината е 0,161 м, максималната ширина по средата на нагръдника е 0,035 м и ширината в краищата е 0,014 м. Дебелината е 1 мм. Тежи 8 г (обр. 1).

Нагръдникът е добре запазен. Повърхността му е украсена с релефни геометрически мотиви и други декоративни елементи. Срещат се ромбове, кръгчета, рибена кост и яйцевиден орнамент (овули). Украсата в двете половини на нагръдника е напълно еднаква. По краищата на нагръдника обикаля пунктирана линия. Средната част на нагръдника е украсена с три пунктирани ромба. Средният поголям ромб се разделя от една отвесна права линия на два еднакви триъгълника. Тази линия служи за граница между симетричната украса на двете половини. В средата на всеки триъгълник се вижда по един релефен пръстен Посредством четири кръстовидно разположени релефни пръстенчета средният ромб се съединява със страничните ромбове. По средата им има три пръстенчета, наредени в отвесна посока. Две успоредни хоризонтални пунктирани линии ограничават полето между двата странични ромба, в което е вписан средният ромб. На външните ъгли на страничните ромбове има по едно релефно пръстенче. Между правоъгълното поле и външната контура на нагръдника върви силно стилизиран яйцевиден орнамент (овули), който има формата на триъгълничета. Стеснените краища са украсени с изпъкнали кръгчета (в левия край — седем, а в десния край — шест), наредени в права хоризонтална линия. От всяко второ кръгче излизат по две косо наклонени прави линии,

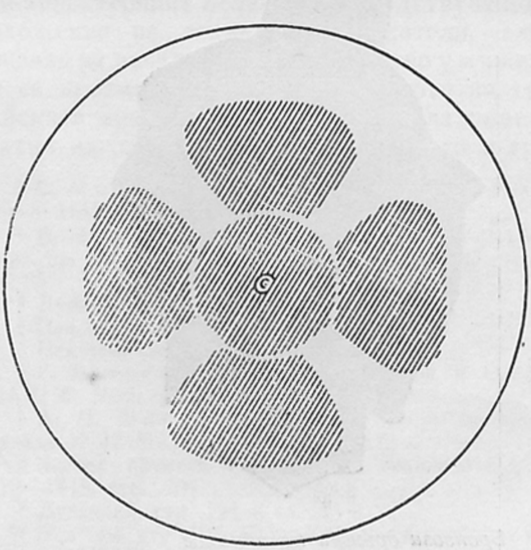

3 *Рисунка на бронзовата апликация върху дъното на ойнохоето* * *Dessin de l'application de bronze sur le fond de l'oenochoé*

---

[1] Глинената амфора се пази в училищната сбирка на с. Скалица.

[2] Надгробните могили при Дуванлий в Пловдивско. София, 1934, стр. 85, обр. 106, 4 и табл. II, 3.

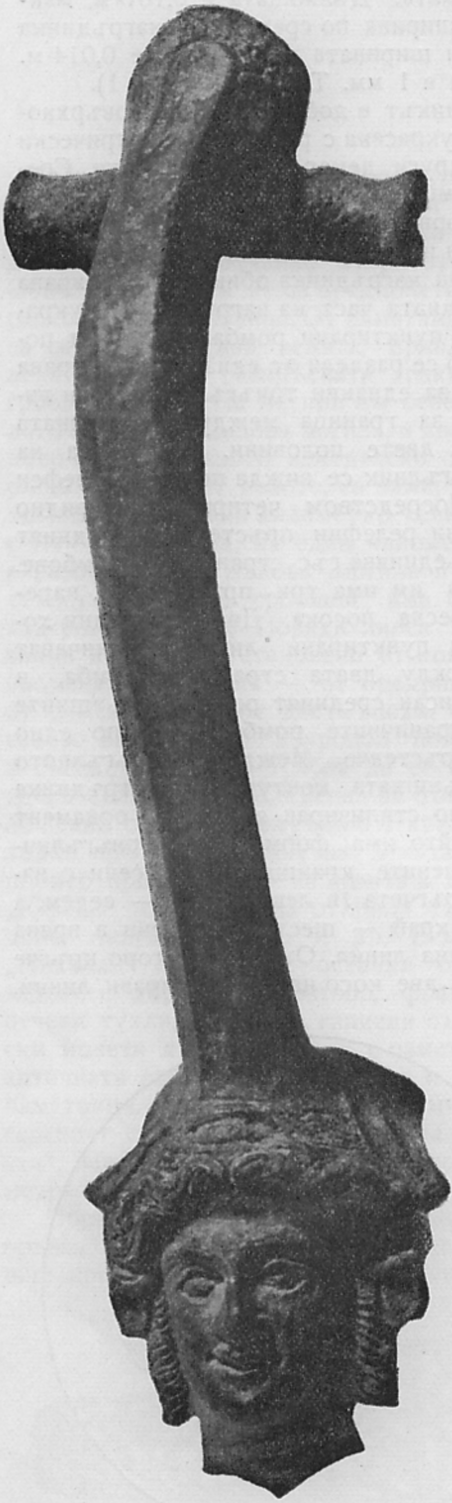

4 *Бронзова дръжка на ойнохое*
Anse de bronze de l'oenochoé

които приличат на рибена кост. Този орнамент напомня насекомо с дълги крака(?). Двете дупчици са обточени с пунктирани пръстенчета.

Нагръдникът от с. Скалица дава възможност да се хвърли светлина върху техниката на изпълнение и отчасти върху тракийското златарство през епохата, към която той принадлежи. Релефната украса показва, че тя е била нанесена върху гърбната страна на златната пластинка. Златарят е използувал три различни декоративни елемента, които той е съчетал в отделни мотиви. Това са пръстенчетата, изпъкналите кръгчета и пунктирът. Те подсказват и инструментите, с които са били направени. Златарят си е служил с остро шило (за пунктира), замба (за пръстенчетата) и дебело, тъпо шило (за кръгчетата). Пунктирът се е правел с натискане на шилото, а останалите орнаменти с лек удар върху замбата или дебелото шило. При изчукването златната пластинка е лежала върху меко дърво или друга подходяща мека подложка. По същия начин са украсени и другите златни нагръдници от нашите земи.

Изпълнението на украсата не се отличава с голямо майсторство. Макар че общото впечатление не е лошо, обаче ако се разгледа по-отблизо и по-детайлно, виждат се редица несъвършенства. Украсата е симетрична, но лявата част обхваща малко повече от половината на нагръдника. Замислените като прави линии не винаги спазват точната посока. Различен е броят на изпъкналите кръгчета в двата края на пластинката. Тези особености показват, че златарят се е осланял на своя практически опит и не е рисувал предварително украсата върху гърбната страна, а е пристъпвал направо към нейното изпълнение.

Няма никакво съмнение, че златният нагръдник от с. Скалица произхожда от ателието на тракийски златар, работил в днешна Южна България. По форма и украса не може да се посочи напълно точен паралел. По форма нагръдникът от с. Скалица се отличава от нагръдниците, открити в Голямата могила[1] и Башовата могила[2] при с. Дуванли, Пловдивско. Те имат горе по средата дъговидна изрязка. Също така той се отличава от ромбовидните нагръдници от с. Езерово, Пловдивско (бивша Първомайска околия),[3] Арабаджийската могила[4] при с. Дуванли, от

---

[1] Дуванлий, стр. 105, обр. 131.
[2] Пак там, стр. 62, табл. II, 1.
[3] Златен пръстен с тракийски надпис. ИАД, III 1913, стр. 206, табл. III, 1.
[4] Дуванлий, стр. 131 и сл., обр. 153.

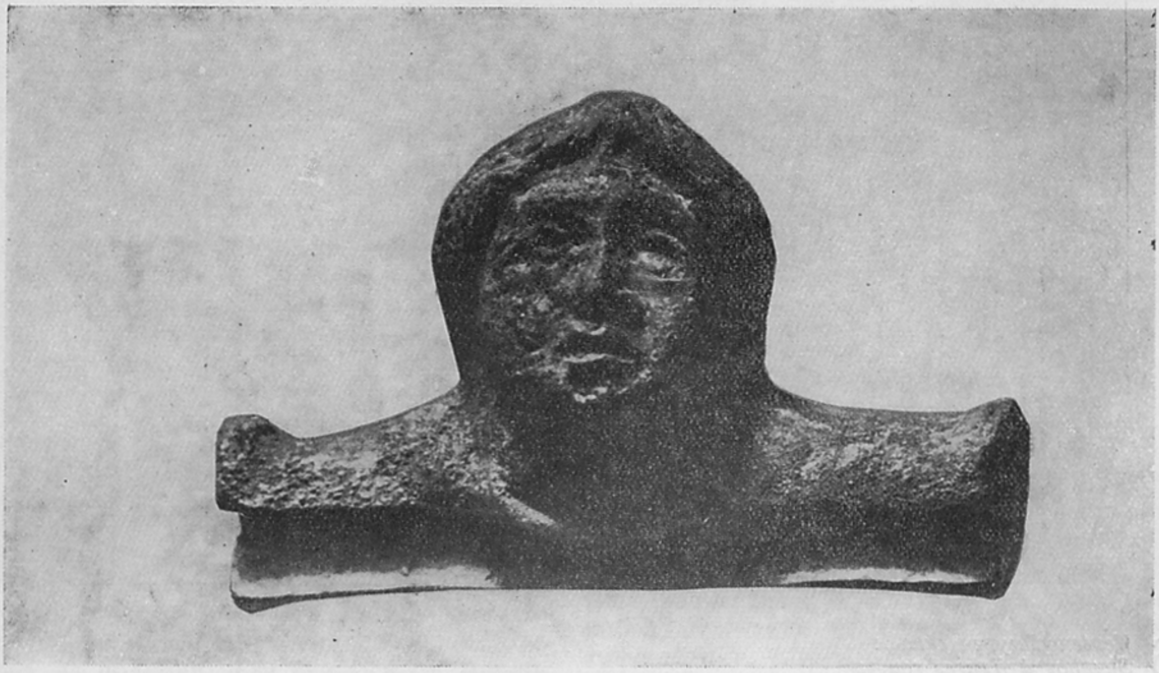

5 *Детайл от бронзовата дръжка на ойнохоето*
Détail de l'anse de bronze de l'oenochoé

с. Горняни, Благоевградско,[1] и от с. Голяма Желязна, Ловешко.[2] Отчасти той се доближава по форма до нагръдниците от Кукова могила[3] и Мушова могила[4] при с. Дуванлий, от с. Войниците, Старозагорско,[5] и Варна.[6] В сравнение с тях нагръдникът от с. Скалица е по-издължен.

Известните досега златни нагръдници-пластинки са открити предимно в Южна България — Пловдивски, Старозагорски, Хасковски, Ямболски и Благоевградски окръг. На север от Стара планина са открити само в Ловешки и Варненски окръг.

Засега един екземпляр, подобен на нашите нагръдници, е намерен в Северното Черноморие (южната територия на Съветския съюз), в „Ильинецкия курган“.[7] Според съветската археоложка А. П. Манцевич това сходство представлява момент от културната близост на Тракия и Северното Черноморие в античната епоха.

Има различни схващания относно предназначението на златните нагръдници. Отначало Филов смяташе, че това са диадеми за глава,[8] но по-късно стана съвсем ясно, че се касае за нагръдници.[9] Но с това не се изчерпи въпросът за употребата им. Филов свърза нагръдниците с погребалните церемонии на траките, по време на които тялото на умрелия заможен тракиец е било излагано на показ в продължение на три дни. Точно тогава според него тялото е било украсявано със златни пластинки, които били привързвани на гърдите.[10] Напоследък Д. П. Димитров отхвърли погребалния характер на споменатите златни нагръдници и изтъкна техния битов характер.[11] Те са били един вид инсигнии (отличителни знаци), които били носени върху облеклото или бронята и били най-характерният белег за господствуващото положение на техните притежатели, един признак за началнишко достойнство у мъжете. Те са неотменима част от облеклото на тракийската аристокрация от двата пола, понеже златни нагръдници са намерени както в гро-

---

[1] В. Миков. Гробна находка от Горняни, Неврокопско. ИАИ, XI, 1937, стр. 211, обр. 194.

[2] В. Миков. Тракийски накитни предмети от V—IV в. пр. н. е. ИАИ, XVII, 1950, стр. 147 и сл., обр. 85.

[3] Дуванлий, стр. 41, табл. I, 1.

[4] Пак там, стр. 84, табл. II, 3.

[5] Пак там, стр. 195, обр. 210.

[6] Г. Тончева. Тракийското влияние в Одесос. ИВАД, X, 1956, стр. 52, табл. II, 6.

[7] А. П. Манцевич. Шейные уборы скифского периода. КСИИМК, XXII, 1948, стр. 73.

[8] Златен пръстен с тракийски надпис. ИАД, III, 1912—1913, стр. 206.

[9] Дуванлий, стр. 194 и сл.

[10] Пак там, стр. 196. Също Куполните гробници при Мезек. ИАИ, XI, 1937, стр. 72 (тук се говори за железния нагръдник от с. Мезек).

[11] Д. П. Димитров. Тракийската гробна находка от с. Дълбоки, Старозагорско. Разкопки и проучвания, IV, 1950, стр. 235.

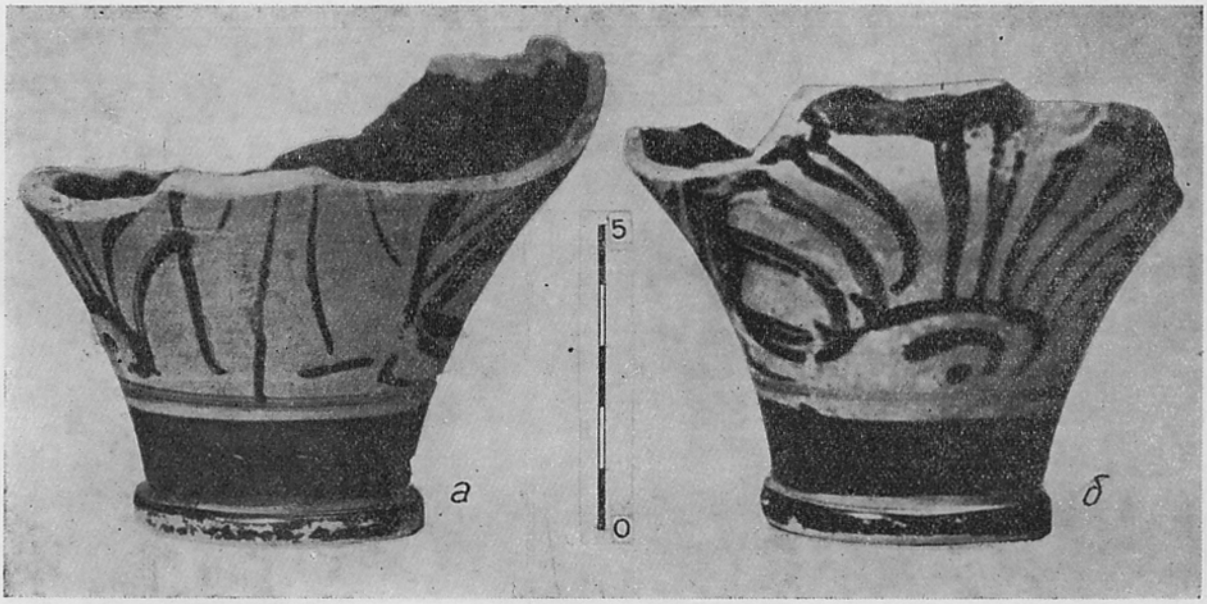

6 *Червенофигурен скифос*
Skyphos à figures rouges

бове на мъже, така и в гробове на жени. Същите отличителни белези покойните са имали и в задгробния си живот.

Известните досега златни нагръдници от Тракия се датират в периода от V до IV в. пр. н. е. Необходимо е да се направи детайлно проучване на целия материал от тракийски нагръдници, намерени в Тракия, и да се установи известна хронология, развитие на формата и украсата, както и да се установят съвременните нагръдници на отделните периоди. За целта е необходимо да се изследват комплексите, всред които са открити нагръдниците.

2. Бронзов пръстен (инв. № 7948). Той се състои от халка и елипсовидна плочка с размери 0,02 × 0,014 м. Част от халката липсва. Върху плочката е издълбано изображение на кентавър, обърнат в профил наляво (обр. 2). Горната част представя голо тяло на мъж (до кръста). Главата е обърната в профил наляво, а гърдите са дадени почти анфас. Дясната ръка е простряна напред и вдигната от лакътя нагоре. Силно е подчертан мускулът на дясната ръка. Останалата част представя кон в скок напред. Предните крака са вдигнати и свити. Задните крака са опънати назад. В празното поле пред и зад главата на кентавъра и под тялото на коня се виждат изправени клончета. Те създават илюзията, че кентавърът се намира всред природата.

В художествено отношение изображението на кентавъра не се отличава с особени качества. Но въпреки това правилно е предадена фигурата. Тя показва един гравьор, който добре е познавал общата иконография на кентавъра. Може би той е бил грък, който е работил в Тракия или в някоя гръцка колония по Западното Черноморско крайбрежие. Засега това е един от малкото паметници от нашите земи от местен произход с изображение на кентавър. Друг паметник с изображение на кентаври е златната амфора от Панагюрското златно съкровище, чиито дръжки са оформени като кентаври, но тя по всяка вероятност е внесена в Тракия.

3. Бронзово ойнохое (инв. № 7947). От него са запазени само долната част на тялото и дръжката. Височина на тялото сега 0,12 м, приблизителна ширина на тялото 0,125 м и диаметър на дъното 0,068 м. Височина само на дръжката 0,143 м. Тялото е било издуто в средата. Надолу то се стеснява. Дъното стъпва върху ниско пръстеновидно столче. Върху долната му страна личат следите на метална апликация (навярно бронзова) с форма на четирилистна детелина (обр. 3), която е придавала по-голяма устойчивост на ойнохоето, понеже дръжката му е била доста масивна и тежка. Празен, съдът е можел да се катурва без такава тежест на дъното. Нямаме данни как е изглеждало устието. По аналогия на други подобни ойнохоета от Тракия трябва да се допусне, че то е било прищипнато във форма на трилистна детелина. Горната част на дръжката, там, гдето тя се залавя за устието, е оформена като глава на жена (менада), дадена в анфас (обр. 4). Долната част завършва с глава на жена с дълги усукани къдрици, които се спускат до брадичката. На ушите се виждат корубести обеци (обр. 5).

Бронзови ойнохоета с подобна форма и оформление на дръжката, но с подобни или други митологични изображения са известни от много места в Тракия.[1] Те се отнасят към втората половина на IV в. или евентуално началото на III в. пр. н. е. Производственият им център не е установен.

4. Червенофигурен скифос. Запазена е долната половина на съда (обр. 6). Височина сега 0,085 м. Диаметър на дъното 0,048 м. Скифосът е направен от добре пресята и изпечена глина, която след изпичането е получила светлокафяв цвят. Запазената част показва чувствително стесняване на основата на съда, белег за неговата датировка. Дъното стъпва на пръстеновидно столче. Въз основа на подобни цели скифоси от Аполония[2] (сега Созопол) може да се възстанови първоначалната форма на съда. Той е имал две хоризонтално разположени дръжки, прикрепени към устието. Шийката се стеснява и се съединява с издутото тяло, което в долната си част силно се стеснява с извивка навътре. Тази форма е типична за късните скифоси — от средата до края на IV в. пр. н. е. Най-късните екземпляри имат още потясна долна част.

Върху лицевата и задната страна е била нарисувана по една мъжка, облечена в химатий фигура, обърната в профил, а под дръжките — по една палмета. Това е една от типичните схеми на украсата на червенофигурните скифоси от упадъчния период. Химатият пада на едри дипли чак до краката. Върху разглеждания скифос се вижда само долната част на фигурите. Изпълнението на фигурите и особено на палметите е доста небрежно. Сърцевината на палметата е означена с две успоредни полукръгли чернофирнисови линии и черна точка в средата. От нея излизат нагоре отделните листа. Те имат неправилна форма. Личат много добре следите от движението на четката. Черна и червена ивица отделят украсата от чернофирнисовата основа на скифоса. Фирнисът е положен върху светлочервен покривен пласт (ангоба), който служи за силует на мъжките фигури и палметите.

По своята форма, украса, сюжет и стил разглежданият скифос принадлежи към атическите червенофигурни скифоси от т. нар. керченски стил и се отнася към втората половина на IV в. пр. н. е.

5. Амфора от добре изместена глина, която след изпичането е получила светлокафяв цвят. Липсват дръжките и столчето на дъното. Височина сега 0,62 м, максимална ширина на тялото 0,25 м и диаметър на устието 0,10 м (обр. 7). Венчето на устието е плътно и заоблено. Шията се нанася около 2,5 пъти в цялата височина на амфората. Тя се разширява надолу. Контурите ѝ са конкавни. От дръжките са запазени само долните им краища. В тях се вижда вдлъбнатина, направена с отпечатване на палец. Подобен отпечатък се среща върху глинени амфори от с. Мезек,[3] до Свиленград, с. Бре-

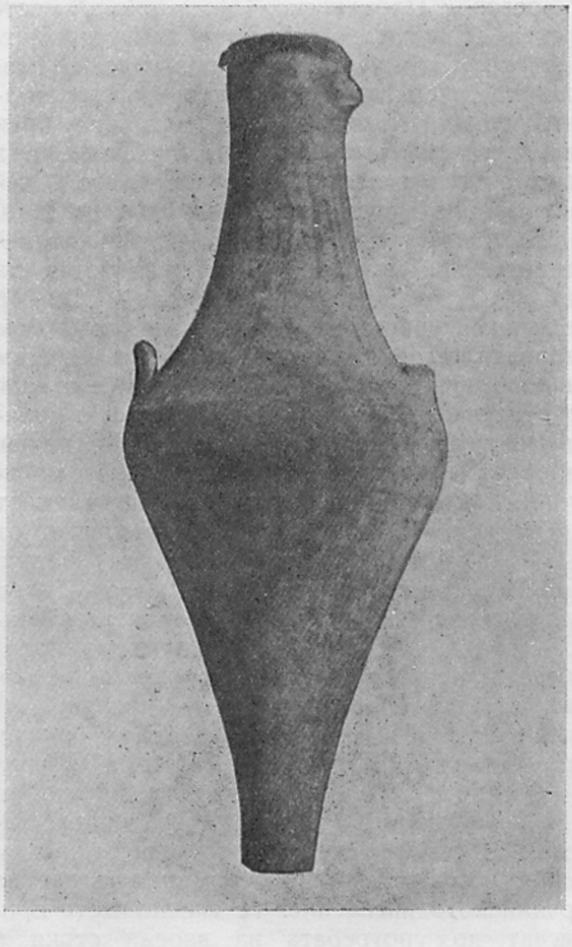

7 *Глинена амфора*
Amphore en argile

---

[1] К. Жуглев. Разкопки и проучвания на могила № 1 — Копринка. ГСУ, ФИФ, т. 48, кн. 2, 1952, стр. 258, обр. 34 и 35 (кана от Севтополис при с. Копринка, Старозагорско). Там е дадена богата библиография за други подобни бронзови кани от цялата страна.

[2] Непубликувани.

[3] Куполните гробници при Мезек. ИАИ, XI, 1937, стр. 74, обр. 81 и 82.

зово,[1] Пловдивско, Варна,[2] Разградско,[3] Коларовградско,[4] Мадара[5] и другаде. Тялото е заострено конусовидно. Контурата е леко конкавна. Столчето липсва. Възниква въпросът, от какъв произход е амфората. Няма никакво съмнение, че тя е гръцки внос. Обаче трудността се състои в това, да се определи по-точно производителният център. За съжаление липсват дръжките, които понякога имат печати, поставени, докато глината не е била изпечена.[6] Печатите обикновено съдържат името на града или областта, гдето е направена амфората и отгдето е налято виното или дървеното масло (например Тасос, Родос, Книдос, Хераклея Понтика, Синопе и др.). Също така липсва столчето, чиято форма е също един от белезите за определяне на произхода на амфората. Въз основа на цвета на глината не винаги могат да се правят сигурни изводи. По формата си амфората от с. Скалица твърде много прилича на тасоските амфори. Засега този въпрос остава неразрешен.

Амфората от с. Скалица по форма прилича на няколко амфори от нашите земи: с. Брезово,[7] Пловдивско, Панагюрище,[8] местността „Сладките кладенци“ до Бургас,[9] с. Ивански (Злокучен)[10] Коларовградско, Разградско[11] и др. При споменатите амфори столчето отдолу е издуто. Те се датират в края на IV в. и началото на III в. пр. н. е. Въз основа на паралелите амфората от с. Скалица трябва да се отнесе към този период.

Възниква въпросът, кога е станало погребението. Приблизителна датировка могат да ни дадат гробните дарове. Така например червенофигурният скифос принадлежи към втората половина на IV в. пр. н. е. Към същото време или малко по-късно се отнася глинената амфора. Най-късните златни пластинки-нагръдници, известни досега в Тракия, са от времето на македонския владетел Филип II, както показва златният нагръдник от с. Горняни, Благоевградско. Нагръдникът от с. Скалица се отличава от него по форма. Той по всяка вероятност е по-късен — след управлението на Филип II Македонски. Бронзовото ойнохое по своята форма и украса на дръжката е типично за втората половина на IV в. пр. н. е. Въз основа на всичко казано дотук погребението може да се датува през втората половина на IV в. пр. н. е. Това е периодът на македонското владичество в Тракия и ранният елинистически период. Забелязва се известен икономически подем всред заможните и управляващи кръгове на тракийското население. Те все по-често прибягват до употребата на вносни стоки и предмети за всекидневна нужда и лукс. Такъв е случаят и с погребания в с. Скалица. Всред погребалните дарове се наблюдават вносни предмети, като червенофигурният скифос, глинената амфора за вино, бронзовото ойнохое и др. Издигането на надгробна могила и запазеният гробен инвентар свидетелствуват, че е бил погребан знатен тракиец. Трудно е да се определи със сигурност дали е бил погребан мъж, или жена. Златните нагръдници се срещат при двата пола. При мъжете те несъмнено показват известно отличие за разлика от обикновените хора. Същият характер трябва да е имал златният нагръдник и при знатните тракийки. Прави впечатление, че при погребението в с. Скалица липсват накитни предмети, като например обеци, гердан, гривна и др., които са белег за погребение на жена. Пръстени носят както мъжете, така и жените. Но също така тук липсва оръжие, което в повечето случаи е белег за погребение на мъж. Откритата златна фибула подсказва, че погребаното лице е било облечено в дреха, която се е закачвала на едното рамо с фибула. Такава дреха би могла да бъде връхна дреха (гръцкият химатион) или долна дреха (гръцкият хитон). Тракийската аристокрация е била доста повлияна от гръцката култура и мода.[12] Те са носели също гръцки дрехи, както трябва да се съди по някои накити в тракийски гробове в Тракия. Но ние не знаем в различните краища на Тракия доколко местната тракийска аристокрация е запазила народностната си носия и в каква степен е била повлияна от гръцката мода. Траките запазили тракийските фибули, докато гърците употребявали аграфите (кръглите фибули) по същото време (втората половина на IV в. пр. н. е.).

Погребението в с. Скалица е било извършено чрез трупополагане. У древните траки се срещат двата начина на погребване —

---

[1] Паметници на тракийското изкуство. ИАД, VI, 1916 — 1918, стр. 13, обр. 13.

[2] Т. Иванов. Тракийски могилни погребения в Одесос и околността му през ранноелинистическата епоха. ИВАД, X, 1956, стр. 94, табл. IV, 3.

[3] Сега се пази в Разградския музей (непубликувана).

[4] В Коларовградския музей (непубликувана).

[5] Р. Попов. Могила № 1. Сборник Мадара. Разкопки и проучвания, I, София, 1934, стр. 245, обр. 208.

[6] A.—M. Bon, A. Bon et V. Grace. Les timbres amphoriques de Thasos. Paris, 1957, стр. 17, обр. 3,5.

[7] Паметници на тракийското изкуство. ИАД, VI, 1916—1918, стр. 13, обр. 13а.

[8] Пак там, стр 27, обр. 27.

[9] Ив. Гълъбов. Археологически приноси за историята на гр. Бургас. ИНМБ, I, 1950, стр. 46, табл. V, 5 и 6.

[10] Ив. Велков. Могилна гробна находка от Злокучене. ИАИ, VI, 1930—1931, стр. 253, обр. 182.

[11] Амфората се пази в Разградския музей (непубликувана).

[12] Т. Иванов. Цит. съч, стр. 98 (вж. заб. 2).

чрез трупополагане и трупоизгаряне, но последното е по-рядко. То се явява по-често през елинистическата епоха (края на IV в. — I в. пр. н. е.), но все пак трупополагането си остава преобладаващо.

Проникването на гръцките вносни стоки (вино, фина керамика, бронзови съдове и др.) във вътрешността на Тракия, в района на днешното с. Скалица, говори за тесните търговски връзки на гръцките полиси по западния черноморски бряг (Аполония, Месемврия, Анхиало и др.) с тракийския хинтерланд. Не по-малка роля е играл водният път по долината на р. Хеброс (сега Марица), който свързвал Тракия със Средиземноморския басейн. Срещу вносните стоки тракийската земя е изнасяла своите селскостопански произведения (зърнени храни, месо, кожи, мед, дървен материал и др.).

Една от бъдещите задачи на археологическите изследвания в района на с. Скалица, Ямболско, трябва да бъде системното, научно разкопаване на други тракийски надгробни могили и обикновени некрополи (гробища), както и да се издири селището, към което принадлежи могилният некропол, за да се хвърли по-обилна светлина върху политическия, икономическия и културния живот на един кът от нашата страна, играл важна роля в историческото развитие на Тракия.

Археологически находки от Сливенско

ЕЛЕНА БАЦОВА

Сливен. При прокарване на водопроводен канал и строеж на стадион в източната част на града са открити шест римски гроба. Единият е зидан от тънки правоъгълни тухли и подът му постлан с квадратни римски тухли, а всички останали гробове са обикновени, засводени с помощта на четири римски керемиди. Във всички случаи погребението е извършвано чрез трупоизгаряне. Наред с многото изгорели кости, фрагменти от глинени съдове и няколко цели обикновени глинени амфорки, панички, железни гвоздеи и др. п. в тези гробове са открити и запазени и някои интересни предмети, като:

1. **Бронзов съд** с форма. подобна на котел с височина 18 см (заедно с вдигнатата дръжка 30 см), максимална ширина 22 см, диаметър на устието 24 см. Дръжката е обла, прикрепена подвижно към съда с помощта на листовидни уши (обр. 1 *а*).

2. **Огърлица** от меден тел, навита спираловидно, с обща дължина към 40 см. По средата е по-дебела — към 8 мм в диаметър, а в краищата се изтънява до 4—5 мм. В единия край е прикрепена малка халкичка, предназначена вероятно за закопчаване (обр. 1 *б*).

3. **Съдче от сива глина**, силно опушено. Вис. 10 см, максимална ширина на тя-

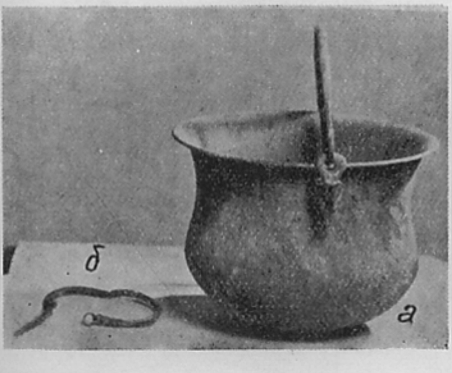

1 *а — бронзов котел от Сливен*
б — огърлица
a — Chaudron de bronze de Sliven
b — Collier

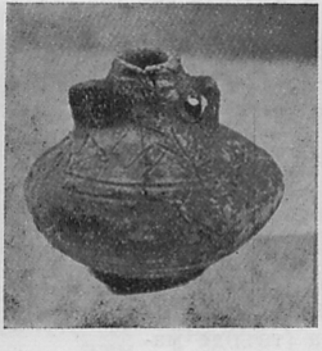

2 *Глинено съдче от Сливен*
Vase en argile de Sliven

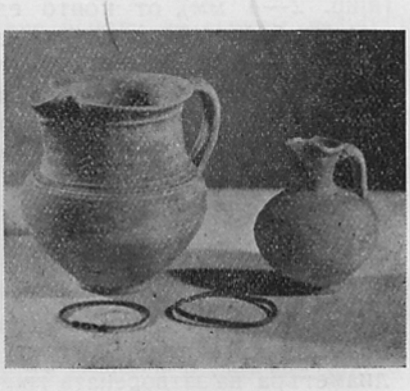

3 *Глинени съдове и бронзови гривни от с. Скобелево * Vases en argile et bracelets de bronze du village Skobélevo*

лото 11 см, диаметър на устието 2,5 см. От двете страни шийката има плътни плоски дръжки с по един малък кръгъл отвор. Съдчето е украсено с вдлъбнат орнамент на черти, разположени във вид на клонче (обр. 2).

4. Четири малки глинени съдчета с цилиндрична форма (подобни на чаши), високи 4,5—5 см и широки 6—10 см, с прави устия. При дъното слабо се стесняват. В две от тях има следи от червен прах, който е стоял вътре. Според химическия анализ, направен в лабораторията на Археологическия музей в София от др. Чавдаров, се установи, че това е чист природен хематит (Fe_2O_3), стрит на прах. Може да се предполага, че в гроба е била погребана жена, която е употребявала праха като червило.

Тези находки още веднаж показват разположението на старото римско селище на територията на днешния Сливен.

Село Скобелево. През пролетта на 1959 г. е започнало разкопаването на могилата, намираща се на около един км югоизточно от селото, за набавяне на пръст, необходима за направа на бент. В периферията ѝ било открито погребение чрез трупополагане. Тъй като работниците не обърнали внимание на находката, много от предметите били разрушени и разпръснати. Благодарение на учителката Г. Досева от същото село били запазени и предадени в музея в Сливен следните предмети (обр. 3).

1. Глинен съд от жълто-червена глина с широко устие с чучур и една дръжка (подобен на кана). Височина 15 см, диаметър на тялото 13 см, диаметър на устието 11 см.

2. Малка глинена каничка с височина 11 см, диаметър на тялото 8 см, диаметър на устието 3,5 см. Глината и формата на устието са също като на първия съд.

3. Две гривни от бронзов тел (шир. 2—4 мм), от които едната отворена, със слабо сплеснати краища, а другата затворена. Краищата ѝ са изтънени и се застъпват, като се усукват около халката с по 2—3 намотки. Диаметър — 5,5—6 см.

4. Римска сребърна монета от император Юлиан (361—363).

5. Шест мъниста от тъмносиньо стъкло с диаметър 8 мм и едно бронзово мънисто.

6. Няколко човешки зъба.

Ясно е, че е открито погребение от IV в. от н. е. От зъбите, които са запазени, и от диаметъра на затворената гривна (твърде малък, за да може да се надене на ръката на възрастен човек) може да се направи извод, че е погребано дете.

Село Малко Чочовен. В склоновете на планината над селото, в местността „Джевезлика“, селянинът Йорд. Желязков е намерил и предал в музея бронзова статуйка на орел, кацнал върху глава на крава (обр. 4). Статуйката е висока 9 см. Орелът е стъпил здраво с двата си крака върху темето на кравата, крилата му са прибрани. Изработката е много художествена. Съвсем детайлно са предадени перата и човката на орела. Очите са инкрустирани с мед.

Подобни статуйки на орел са намирани и на други места в нашата страна.[1] Точно такава композиция обаче от литературата не ни е известна. Тази ценна находка ни дава основание да предполагаме, че наблизо има развалини от римско селище или следи от римски некропол.

Село Твърдица. 1. През пролетта на 1959 г. на „Градището“ край селото случайно бил открит каменен зид с хоросанена мазилка и стенописи. Под ръководството на др. Ст. Михайлов, ст. н. сътр. при Археологическия музей в София, и с помощта на ученици от гимназията в Твърдица бяха проведени малки сондажни разкопки. Установи се, че там има останки от църква, чиято южна стена е напълно разрушена. Запазени са само части от северната, източната и западната стена на височина най-много до 1,5 м. Стените са градени от дялани и ломени камъни, а в горната си част вероятно от бигор (на тази мисъл ни навежда фактът, че при разчистването се

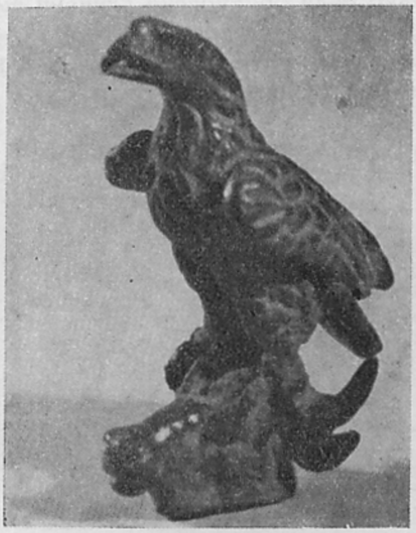

4 *Статуйка от с. Малко Чочовен*
Statuette du village Malko Čočoven

---

[1] Ив. Велков. Новооткрити старини. ИАИ, т. V, стр. 377, т. VI, стр. 307, т. VII, стр. 404. Г. Кацаров. Новооткрити старини. ИАИ, т. VI, стр. 129.

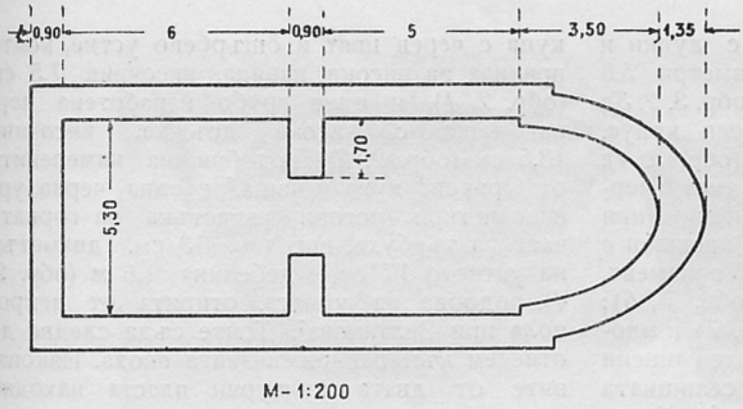

5 *План на църквата при с. Твърдица*
Plan de l'église près du village Tvardiča

намериха доста парчета бигор, издялани добре, върху някои от които имаше и следи от мазилка). Изясни се само планът на основите на църквата — еднокорабна, с полукръгла абсида и един притвор (обр. 5). Подът на притвора е бил постлан с квадратни тухли със страна 26 см. От стенописите не можа де се открие нищо цялостно, тъй като предварително мазилката е била начупена и при отдръпване на пръстта се събаряше на съвсем дребни късове. От стила на стенописите и от някои предмети, намерени тук, може да се каже, че църквата е от XI—XII в.

2. При направа на язовир край селото работниците са открили едно кръгло глинено съоръжение с диаметър около 2,20 м. Глинената замазка е изпечена добре. Върху нея почти симетрично са разположени шест цилиндрични колонки с диаметър около 30 см и височина 40—45 см, направени също от глина. По периферията на кръглата глинена замазка има следи от малка стеничка. Намерени са и фрагменти от глинена плоча с дебелина 10—12 см, с дупки около 10 см в диаметър, и много фрагменти от глинени съдове.

По всяка вероятност това е било пещ за изпичане на глинени съдове. Тя е имала следното устройство: върху първата плоча, над колонките, е била поставена втора глинена плоча с кръгли отвори и цялото това пространство е било засводено. Но това е само предположение, тъй като всичко е било много разрушено и няма възможност да се направят по-пълни проучвания.

Селища от бронзовата и желязната епоха в Пловдив

ПЕТЪР ДЕТЕВ

На територията на днешния град Пловдив са открити четири праисторически селища. Две от тях са възникнали през неолита. Едното се намира в кв. „Филипово“ до Брезовското шосе, а другото в кв. „Университетски“. Първото, най-старото селище се нарича Ясатепе или Полската могила (диаметър при основата 300 м и височина 10 м). Освен през неолита селището е обитавано още през каменно-медната епоха. През бронзовата епоха това селище се изместило на западния край на могилата и обхванало днешните Филиповски гробища. На север селището се простирало до гренажното отделение ДТК „Марица“, на юг до новото шосе за завода. Напластяванията в това място надхвърлят 2 м. При копане основи на сгради за ДТК „Марица“ по повърхнината на селището в южния и северния му край се разкриха два културни пласта с интересни находки от бронзовата и желязната епоха. Долният културен пласт е с бледопепелив цвят. От него изкопаха една калъпест тип каменна тесла, направена от диабаз (обр. 1, *1*); една каменна гладилка за глинени съдове (обр. 1, *2*); каменна бойна топка (обр. 1, *1, 3*); три глинени чашки с крушовидна форма, червен цвят, заоблени дъна, коси устия и високи дръжки — двете счупени и липсват (обр. 1, *4, 5, 6*); две пирамидални тежести с дупки; един глинен похлупак с четири дупки, диаметър 11 см и дебелина 2,3 см (обр. 3, *1*), и два къса от глинени похлупаци с дупки и орнаменти от чупени линии с диаметри 5,5 и 6,5 см, дебелина 8 мм и 1 см (обр. 3, *2*, *3*); един прешлен с форма на пресечен конус, височина 3,2 см, диаметър 5 см (обр. 3, *4*); един тъпоконусовиден глинен предмет с червен цвят, височина 5 см и диаметър при основата 5 см (обр. 3, *5*); глинен прешлен с тъмнокеремиден цвят и изпъкнал орнамент, диаметър 6 см, дебелина 4 см (обр. 3, *6*); една част от глинена кука (обр. 1, *7*) и много късове от глинени съдове. Трите глинени чаши приличат на изкопаните от селищната могила Разкопаница при с. Маноле,[1] Михалич[2] и Юнаците.[3] Долната част от глинената кука прилича на изкопаните куки от селищната могила при Михалич,[4] а глинената кана (обр. 2, *3*) е подобна на каната от селищната могила Разкопаница.[5] От горния културен пласт, с тъмнопепелив цвят и дебелина около 1 м, са изкопани една висока купа с черен цвят и ощърбено устие, която прилича на висока паница, височина 7,5 см (обр. 2, *1*), и една грубо изработена черна чаша с висока дръжка, височина 13,5 см (обр. 2, *2*), подобни на намерените от Оряхово купа и чаша,[6] и една черна урна с четири рогови израстъка на горната част на търбуха, височина 13 см, диаметър на устието 17 см и дебелина 1,6 м (обр. 2, *4*), подобна на урната, открита от некропола при Вилтанова[7]. Трите съда следва да отнесем към ранножелязната епоха. Изкопаните от двата културни пласта находки свидетелстват, че селището съществувало през тези епохи, заемало голямо пространство и било най-голямото от територията на днешния Пловдив.

Другото селище в кв. „Университетски“ носи същото име като първото. От научно-стратиграфските разкопки, които се проведоха на това селище през последните 10 години, се установи, че то е възникнало през късния неолит, съществувало през каменно-медната епоха до началото на бронзовата епоха. В орницата му се намериха до 50 см дълбочина късове от глинени съдове, които са характерни за бронзовата епоха,[8] и едно глинено съдче с крушовидна форма, червен цвят, косо устие и висока дръжка като описаните по-горе чаши, намерени от селището до Брезовското шосе в кв. „Филипово“. Външната страна на съдчето е украсена с инкрустиран орнамент, който се състои от четири успоредни една до друга инкрустирани окръжности в горната част на търбуха, от

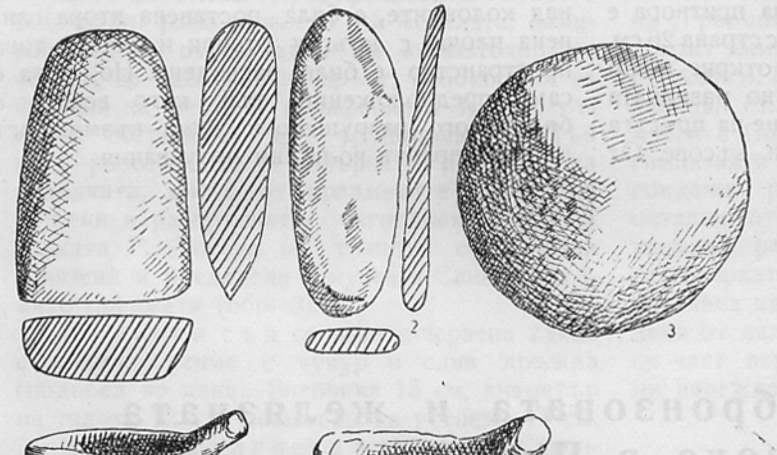

1 *Праисторически находки от Пловдив*
Trouvailles préhistoriques de Plovdiv

---

[1] П. Детев. Селищната могила Разкопаница. ИАИ, XVII, 1950, стр. 174 и сл., обр. 122, 3, 4 и 127,2.

[2] В. Миков. Праисторическото селище до Михалич, Свиленградско. РП, I, 1948, стр. 10, обр. 9 а,б.

[3] В. Миков. Селищната могила Юнаците, Пазарджишко. ГПНБМ, 1937—1939, стр. 75, обр. 21, 3, 7, 8.

[4] В. Миков. Ц. с., стр. 18, обр. 10.

[5] П. Детев. Ц. с., стр. 174, обр. 117, 5.

[6] Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 1958, стр. 662, обр. 4, 1, 2.

[7] В. Modestov. Introduction l'histoire romaine. Paris, 1907, стр. 320, табл. XXXIV.

[8] Непубликувани материали в Пловдивския археологически музей.

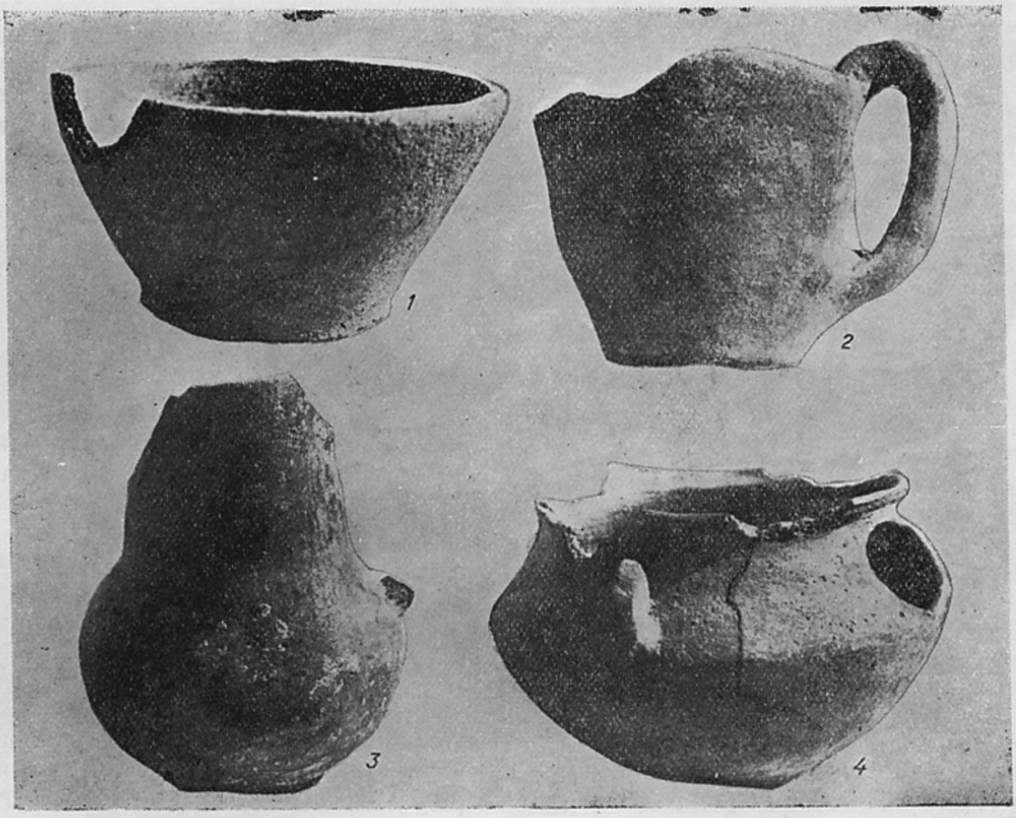

2 *Праисторически находки от Пловдив*
Trouvailles préhistoriques de Plovdiv

които двете вътрешни окръжности са инкрустирани с точки, а на изпъкналата част са инкрустирани с точки две чупени линии, успоредни една на друга.

По-значителни културни напластявания от бронзовата епоха са разкрити през 1935—1937 г. на върха на Небеттепе. Между скалите е разкопана площ от 375 кв. м на дълбочина до 6 м. Придобитите находки са от бронзовата и желязната епоха. Това са главно останки от жилища, късове от глинени съдове и чаши, подобни на тия от селищната могила Ясатепе в кв. „Филипово“, каменни оръдия на производството, глинени тежести, прешлени и много черупки от речни и морски миди Cardium, Corbis, Pectunculus, Ostrea edulis и др.[1] От това селище произхожда един глинен модел на жилище. Той прилича на колиба с площадка пред вратата, дължина 9,5 см, ширина 8 см и височина 5,5 см.

Освен това от селището са изкопани части от глинени съдове от желязната епоха и гръцка керамика.[2]

Към бронзовата епоха трябва да отнесем и селището, което съществувало на върха на Хълма на младежта (Джендемтепе). При разкопките, проведени през 1936 г., се откриха останки от първобитни жилища и глинени съдове, които се отнасят към същата епоха.[3] От това селище произхожда и един черен глинен съд с похлупак, плоско дъно, крушовидна форма и четири пъпчести дръжки за превързване от външната страна с конец и окачване или пренасяне на съдчето, височина 10,5 см, диаметър на дъното 4,2 см, диаметър на търбуха 11 см и устието 7,5 см, дебелина 5 мм, който следва да се отнесе към началото на халщата.[4]

Четирите първобитни селища свидетелстват, че територията на днешния Пловдив

---

[1] Д. Цончев. Приноси към старата история на Пловдив. 1938, стр. 11, обр. 14 и 15.

[2] Д. Цончев. Ц. с., стр. 12 и сл., обр. 16—20 и 39.

[3] Д. Цончев. Ц. с., стр. 18, обр. 34—38.

[4] Jozef Paulik. Neue Grabfunde aus der jungeren Halstattzeit im der Südwestslovakei. Arch. Slow. Akad. ved Bratislava, VI—2, 1955, стр. 374, табл. 8.

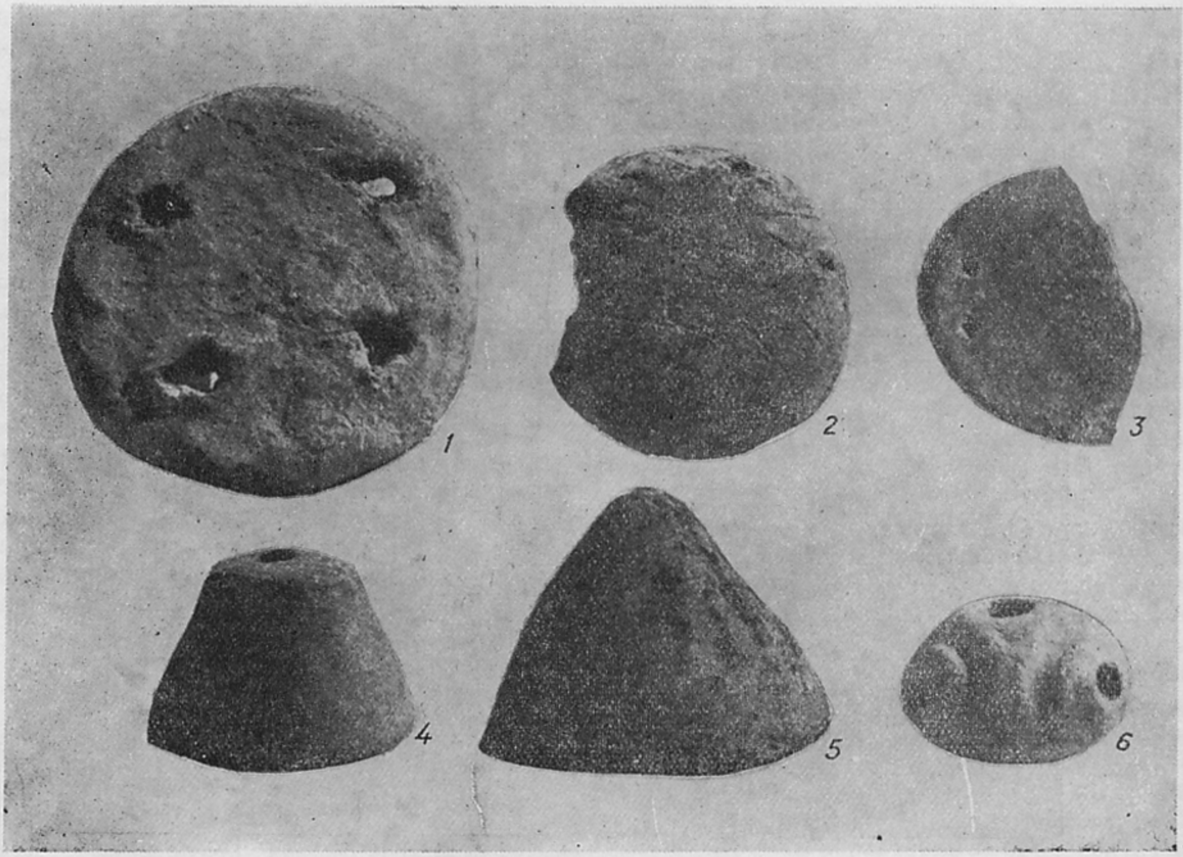

3 *Праисторически находки от Пловдив*
Trouvailles préhistoriques de Plovdiv

през бронзовата и желязната епоха била много гъсто населена. Това се дължи на благоприятните климатични условия и най-вече на появата и развитието на металургията, която спомогнала за развитието на земеделието и скотовъдството.

Тракийски антропологични материали от Севтополис

Д-Р ПЕТЪР БОЕВ

Човешки кости от тракийско време са намерени в могила № 2 от некропола на Севтополис. Столицата на тракийския цар Севт III бе разкопана от колектив начело с чл.-кор. проф. Д. П. Димитров, а могила № 2 от некропола — с помощта на М. Чичикова.[1]

Могила № 2 от некропола на Севтополис е разположена на североизток от града, на левия бряг на р. „Голяма варовица“, на двадесет метра североизточно от могила № 1. В централната куполна гробница на могилата не са намерени погребения и погребални дарове, защото на времето още тя е била ограбена и разрушена. Затова и вътрешността ѝ е изпълнена с късове тухли, камъни и пръст. Гробниците № 2 и 3 се намират на западната половина на могила № 2, като лежат на първоначалното равнище на терена. В гробница № 2 са намерени кости, силно разрушени от атмосферните влияния, както и погребални дарове: женски накитни предмети (огърлица от златни мъниста, златни фибули и изображение на мъжка глава върху златна пластинка). В гробница № 3 са намерени кости заедно с връх от железно копие и железна стригила, съдове от тракийска керамика, елинска чернофирнисова лампа, погребален венец, една златна обеца и монети — четири бронзови от Севт III и една сребърна от Александър Велики.

---

[1] Д. П. Димитров. Севтополь — фракийский город близ с. Копринка, Казанлыкского района. СА, I, 1957, 199—216; М. Чичикова. Севтополис — новооткритият древен тракийски град край язовира „Георги Димитров“ при с. Копринка, Казанлъшко. Природа, IV, кн. 2,51; М. Чичикова. Поява и употреба на тухлата като строителен материал у траките в края на IV и началото на III в. пр. н. е. ИАИ, XXI, 1957, 133 и сл.; Д. П. Димитров. Градоустройство и архитектура на тракийския град Севтополис. Сп. Археология, 1960, год. II, кн. 1, с. 3—15.

По археологическия материал Д. Димитров и М. Чичикова датират погребенията от края на IV и началото на III в. пр. н. е. (археологическите данни са получени от М. Чичикова). Като се има пред вид, че в повечето случаи траките са изгаряли своите мъртви, то тракийски антропологически материал представлява голяма ценност, понеже допринася за изясняване антропогенезата на тракийските племена. За голямо съжаление обаче антропологичният материал от могила № 2 е оскъден и много зле запазен. Откритите два детски скелета са почти изтлели от атмосферата. В гробница № 2 е намерен юношески скелет, от който са запазени някои дълги и къси кости на крайниците, прешлени, ребра, части от таза. Епифизите на дългите кости са изпаднали вследствие изгниване на епифизарния хрущял. От черепа е запазена само дясната част на тилната кост и задната част на слепоочната кост, както и долната челюст с почти всички зъби (обр. 1). Отделно са запазени само горните резци и един кучешки зъб. Мъдреците на долната челюст не са се още появили, виждат се техните ембрионални заложби в алвеолите. Изтриването на зъбите едва засяга дентина (1). Вероятна възраст на погребания е била 16—18 г. (ювенис). По лявата половина на долната челюст, по средата на левия радиус и на средата на едно от левите средни ребра се вижда зелена окраска от меден окис, по всяка вероятност от медни украшения. Намерените накити, както и грацилните кости показват, че се отнася до младо момиче.

От долната челюст се вземаха следните измерения:

65. Кондилна ширина на долната челюст	107,2
65($_1$). Короноидна ширина „ „ „	85
66. Ъглова ширина „ „ „	97,2
67. Предна ширина „ „ „	38,5
68. Дълбочина „ „ „	65
69. Височина „ „ „	27
69($_1$). „ „ „ „	26,5
69($_2$). „ „ „ „	21
69($_3$). Дебелина „ „ „	10
70. Височина на клона „ „ „	27
79. Ъгъл на долната челюст	130°

В гробница № 3 на могила № 2 е открит скелет на дете, от който са запазени няколко ребра, прешлени, части от дълги и къси кости на крайниците. Епифизите на дългите кости са паднали вследствие изгниването на епифизарните хрущяли. Липсата на череп не позволява да се определи по-точно възрастта на погребания, но по размерите на костите може да се определи приблизително, че детето е било на около 7—12 години (инфанс II). По намерените мъжки предмети може да се предположи, че тук е било погребано момче.

От другите кости на двата скелета не се вземат измерения, понеже принадлежат на деца и тяхното растене не е завършило, както и поради обстоятелството, че не може да се определи възрастта им по-точно. Материалите ще послужат при по-нататъшни изследвания.

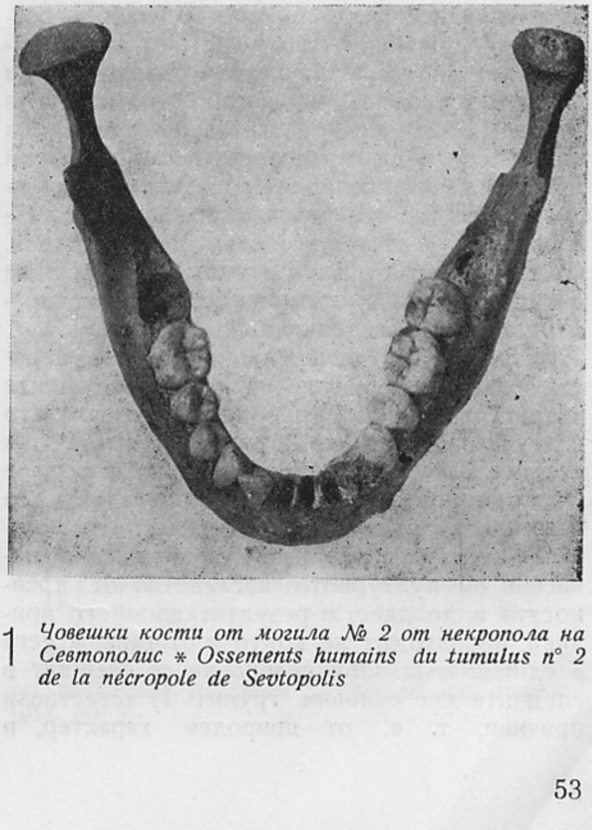

1 *Човешки кости от могила № 2 от некропола на Севтополис * Ossements humains du tumulus n° 2 de la nécropole de Sevtopolis*

Музейно дело и консервации

Разрушаване и унищожаване на старините от човека

БОРИС ИГНАТОВ

Архитектурните паметници, както и всички произведения на изкуствата и разновидните занаяти, предназначени за бита и свързани с културното развитие на човечеството, представляват особен род организъм. Техните съставни елементи подобно на органите на човешкото тяло са винаги в пълна и тясна зависимост, и то не само по отношение на функционалното им предназначение, но и по отношение на тяхната издръжливост и дълготрайност. И както всички живи същества, така и творбите, създадени от човека, са подложени постоянно на закономерни процеси, които нарушават конструктивното им равновесие до краен предел. Със сигурност може да се каже, че тези явления започват, макар и бавно, още от момента, от който всяко произведение е създадено и е влязло в употреба. Ускореното обаче и преждевременно изхабяване и загиване на паметниците се дължи най-често на многобройни и разновидни причини, голяма част от които зависят от волята, културата и съзнанието на хората. А това значи, че ако човек не е в състояние да спре естествения процес на стареенето и да предотврати смъртта, той може поне да преодолее до максимум преждевременното рушене и загиване на паметниците, като отстрани всички предпоставки, които зависят от него, използувайки за тази цел средствата и възможностите на съвременната наука и техника.

Ето защо с оглед на пълното и целесъобразно разрешаване на реставрационните и консервационните проблеми опознаването и изучаването на зловредните фактори, на техните разновидни форми, влияния и пр. е задължително условие, което науката за опазване на паметниците поставя.

Голямото разнообразие от поражения, нанасяни на културното наследство от древността и до днес, е резултат на много причини, произходът на които и тогава, и сега е един и същ. Обикновено те се свеждат в следните две основни групи: 1) естествени причини, т. е. от природен характер, и 2) причини, свързани с живота и дейността на човека.

Засега ще спрем вниманието си на причините от втората група, като считаме, че докато не бъдат отстранени зловредните прояви на хората, дотогава и борбата с природните явления няма да е пълна и резултатна.

Вредителски прояви на хората

Така както човек в своето развитие през вековете е създал с мирен творчески труд многобройни и разнообразни произведения, така, от друга страна, той сам е рушител и едва ли не враг на творбите, дело на неговите по-ранни или по-късни предшественици.

Макар на пръв поглед това да изглежда странно и дори невероятно, в действителност то се потвърждава от безброй много случаи, намерили израз в най-различни форми.

Измежду многобройните причини за варварско унищожаване на ценните материални и духовни блага, в това число и на забележителни архитектурни паметници, по-главните са войните, пожарите и грабежите, политическите и религиозните борби, социално-икономическите и благоустройствените подбуди за преустрояване на градовете и особено зле разбраното схващане за тяхното модернизиране.

Без да се спираме и разглеждаме надълго разрушителната роля на войните, която е добре известна на всички, ще припомним само за безмилостното разрушаване на Олинт (348 г. пр. н. е.) от Филип II Македонски, на Тива от сина му Александър Велики, на Картаген от римляните, както и за злата участ на Ерусалим след превземането му от римляните през 70 г. от н. е. Особено тежка обаче и с нищо непоправима е загубата на 700 000 тома книги, унищожени в Александрийската библиотека по време на боя между Юлий Цезар и александрийците през 47 г. пр. н. е.

Жертва на военни действия е бил и Партенонът през 1567 г. Вследствие на експлодирането на складирания в него барут този забележителен и ценен паметник пострадал чувствително.

Не са по-малко и пораженията от войните, отбелязани в нашата история, през периода на Първата и Втората българска държава. Забележителен случай в това отношение е походът на Никифор срещу българите в 811 г., когато по заповед на императора били опожарени палатите на Крум. На следващата година обаче в похода си към Цариград Крум на свой ред извършил страшни разрушения и грабежи. Тогава са изгорени и обърнати в развалини всички църкви, манастири, дворци и къщи извън крепостните стени на Цариград. По това време са били разрушени до основи и крепостите Атира, Силиврия, Родосто и други заедно с църквите и къщите в тях.[1] Друг паметен случай от историята на нашата страна е превземането на Преслав през 972 г. от Иван Цимисхи. В боя срещу руския княз Светослав византийският император безпощадно опожарил вътрешната преславска крепост. Жестока е била също така съдбата на дворците в третата българска столица Търново. От направените през последните години археологически разкопки на дворцовия комплекс на Царевец ясно се вижда, че стихийни пожари, предизвикани при нашествието от турците, са унищожили почти до основи целия замък, заемащ площ над 6000 кв. м.

Разрушителният процес, причинен от войните, обикновено не свършва с прекратяването на военните действия. След победата всичко онова, което е оцеляло от бойните машини и от пожарите, е обект за доразрушаване и грабене от нашествениците. Характерна в това отношение е практиката на римските завоеватели, които след всяка победа ограбвали превзетите градове. При превземането на Коринт в 146 г. пр. н. е. предвождащият войските Мумиус задигнал и откарал в Рим доста гръцки статуи. Няколко години по-късно при триумфа на пълководеца Емилий Павел с коли били изнесени от Гърция и докарани в Рим много картини и художествени предмети. Така постъпил и завоевателят на черноморските гръцки колонии Лукул, който след покоряването на Аполония (днешния Созопол) задигнал статуята на Аполон. По-късно същата участ сполетяла и римляните. В 410 г. много ценности в Рим били ограбени и разрушени от нашествието на Аларихoвите готи, а през 455—456 г. цар Авитос заповядал да се разтопят метални статуи.[2]

Тази практика не е била чужда и на другите народи. Доста цариградски паметници са пострадали и при нашествието на латинците през 1204 г. Тогава например е разрушена статуята на Херaклес Трифесперос, изработена от Лизип и поставена в хиподрома, както и статуята със змията, пренесена от Делфи и приспособена в Цариград за чешма. По това време са откраднати и четирите бронзови коня от галерията на църквата „Св. Марко“ във Венеция.[3]

Големи поражения са нанесени на културното наследство и по време на религиозните борби. И в този случай както при военните нашествия озлоблението е намирало израз в разрушителни пожари и грабежи, които са причинили гибелта на много художествени произведения и архитектурни творби. Известен е случаят с храма на Серапис в Александрия, унищожен заедно със 100 000 тома книги вследствие на пожар, предизвикан от християните през 398 г.[4] Малко по-късно, през 435 г., когато християнското учение и религиозният фанатизъм били на своя връх, Теодосий II издава едикт за унищожаването на всички езически храмове.[5] Особено голяма е била по това време опасността за скулптурните произведения, ненавиждани от християните поради голотата на тялото. Тогава е изчезнала от Партенона известната статуя на Атина Палада, дело на прочутия Фидий (V в. пр. н. е.).[6] По същото време в Рим останали на местата си незасегнати само две статуи на Константиновци и една на Марк Аврелий на кон, считана, че е на Константин Велики.[7]

Друго голямо събитие, характерно за църковната история на Византия през VIII в., на което се дължи масовото отстраняване на иконите и изгарянето им без остатък, е иконоборското движение. Ценни мозайки и стенописи, представящи сцени из живота на Христос, са били заличавани по това време навсякъде в църквите, дори и в палатите на патриарха, и са били заменяни с банални пейзажи и рисунки на животни, дървета и пр.[1]

---

[1] В. Златарски. История на българската държава през средните векове. I, ч. 1, София, 1918, стр. 274—275.

[2] Th. Wiegand, W. Otto. Die Denkmäler, ihr Untergang, Wiedererstehen und ihre Erhaltung. Handbuch der Archäologie, I, München, 1939, стр. 78.

[3] Th. Wiegand, W. Otto. Ц. с., стр. 81.

[4] La grande encyclopedie. S. v. Alexandria, стр. 126.

[5] Th. Wiegand, W. Otto. Ц. с., стр. 79.

[6] Пак там, стр. 78.

[7] Th. Wiegand. Untergang und Wiedergewinnung der Denkmäler. Handbuch der Archäologie, München, 1913, стр. 6.

Нашествието и установяването на турците в Европа, съпроводено с отрицателното им отношение към християните и тяхната религия, представя също така значителен период, през който са разрушени и обезличени голям брой архитектурни паметници. За да постави поробените народи в пълно политическо и духовно подчинение, наред с жестоките издевателства и безчинства завоевателят насочил ударите си и към религията, като превръщал църквите в джамии. Добило повсеместен характер, това явление намерило приложение най-напред в Цариград. Известната църква „Св. София“ е превърната в джамия още веднага след превземането на града. С течение на времето постепенно почти всички цариградски християнски храмове са преустроени и пригодени за нуждите на мохамеданската религия. Календер джами, Будрум джами, Клисе джами, Фетие и редица още цариградски джамии са били християнски църкви, строени от византийците през I и II хилядолетие.

Солунската „Св. София“, охридската „Св. София“ и много още църкви в Сърбия, Гърция и други страни са били също така превърнати в джамии още в първите десетилетия след идването на турците.

Такава е била съдбата и на много наши църкви, особено на по-големите и по-представителните. Софийската „Св. София“ например не се споменава от пътешествениците из нашата страна през XVI в. Знае се обаче, че през това време тя е била доста разрушена, вероятно от турците при превземането на София, и затова не била използувана. Едва в края на XVI в. по време на Сяуш паша тя бива поправена и приспособена за джамия с името Сяуш джами.[2] И друга голяма софийска църква — „Св. Георги“ — е била превърната през 1518 г. в джамия.[3] Историческата църква „Св. четиридесет мъченици“ в Търново е превърната в джамия вероятно не много късно след превземането на крепостта.

И така век след век паметниците на средновековното българско архитектурно изкуство изчезвали и на тяхно място се явила една нова архитектура — ислямската.

След Освобождението обаче християните на свой ред не пожалили паметниците, създадени през епохата на турското владичество. Стотици джамии, издигнати през петвековното робство по села и градове, били също така безжалостно и като че ли за реванш разрушени от християните. И днес от турските сакрални сгради и други паметници във всички краища на разпадналата се Турска империя са останали много малко.

Наред с пожарите, които са съпровождали военните действия и религиозно-политическите борби, човечеството и в мирновременна обстановка е било постоянно под заплахата от тези стихии. От пожари, предизвикани съзнателно или по немарливост, са унищожени големи ценности и много архитектурни паметници. Известен е Нероновият пожар в Рим, сочен и до днес като класически пример за небивало бедствие. Избухнал на 17 юли 64 г., бушуващият огън унищожил в продължение на шест денонощия две трети от града.[4]

През 532 г. от стихиен пожар в Цариград са погинали също доста архитектурни паметници. Зевксиповите бани, дворецът на византийския велможа Лазос, както и гръцката статуя на Зевс, изработена от Фидий от злато и слонова кост за храма в Олимпия и пренесена по-късно в Цариград, са жертва именно на този пожар.[5] По същото време е изгоряла и църквата „Св. Ирина“, построена от Константин. След това тя била възстановена при Юстиниан, но пострадала отново от пожар през 564 г.[6] Жертва на огъня е била неколкократно и църквата на гроба господен.[7]

Изобщо бедствията от този род са били най-обикновено явление по всяко време и за всички страни, включително и у нас. Дворецът на Царевец е преустройван на няколко пъти след пожари от невоенен характер.[8]

Кервансараят на Сяуш паша, разположен някога южно от „Св. София“ в София и превърнат още през робството в казарма, е разрушен в 1879 г. вследствие на барутна експлозия, предизвикана от пожар в артилерийския склад.[9] Бившият конак, преустроен и превърнат след Освобождението в дворец, е горял на два пъти — през 1786 и 1816 г.[1] Пак през робството Търново поради сгъстеността на сградите и характера на градежа (дървен) е преживял няколко стихийни пожара, от които цели квартали били унищожени. През XVIII в. — в 1765, 1768 и 1778 г. — Рилският манастир също така е горял, а в 1833 г. голям пожар обхванал целия комплекс.[2] Интересно е да се спомене и унищожаването на известния покрит мост над Осъм в Ловеч, построен по проект и ръководство на известния майстор Кольо Фичето през 1874 г. Ловешкият мост е бил забележителен със своята конструкция и архитектурно оформяване с 64 покрити дюкяна от двете страни на покрития път. Устоял в продължение на 50 години на много водни стихии, той е станал жертва на пожар, избухнал на 3 август 1925 г.[3]

---

[1] D. F. Cabrol, D. H. Lecquercque. Dictionaire d’archeologie chretienne et de la liturgie, VIII, 1, s. v. images (culte et querelle des), s. v. persecutions iconocistes, стр. 257.

[2] Софийската черква „Св. София“. София, 1913, 148—152; А. Иширков. Град София през XVIII век. София, 1912, стр. 18—20.

[3] А. Иширков. Ц. с., стр. 20—21. Софийската черква „Св. Георги“. София, 1933, стр. 69—70.

[4] F. Bertaux. L’antiquite. Paris, 1904, стр. 101—102. За пожара е бил обвинен Нерон, който от своя страна хвърлил вината върху християните. Истинската причина на пожара не е известна и до днес.

[5] Th. Wiegand, W. Otto. Ц. с., стр. 77; Д. П. Димитров. Увод в археологията. София, 1958, стр. 117.

[6] А. В. Кузнецов. Тектоника и конструкция центрических зданий. М., 1951, стр. 86.

[7] А. В. Кузнецов. Ц. с., стр. 97.

[8] По непубликувани наблюдения и изследвания на акад. К. Миятев и арх. Б. Игнатов.

[9] А. Иширков. Ц. с., стр. 28.

За да се добие цялостна представа за пораженията, нанесени на културното наследство от човека в процеса на развитието му, налага се наред с разгледаните причини да бъдат отбелязани и някои по-съществени вредителски прояви из мирновременния живот на човешкото общество.

Например използването на изоставените и излезли от употреба архитектурни, фортификационни и други строежи, като кариери за получаване на градивен материал, е явление, което съпровожда строителната дейност на човечеството още от най-ранни времена дори до наши дни. Добила форма на традиция, тази практика е причинила, макар и с бавен темп, обезличаването и доунищожаването на много старини. Такъв е случаят с останките на прочутия Пергамонски олтар, голяма част от който е използувана като строителен материал при градежа на византийската крепостна стена на Пергамон. Много паметници с надписи и релефи, даже и цели статуи от древността, са били вградени в Темистокловата стена на Атина и градските стени на Пагазай.[4] С антични надгробни плочи са си послужили в Ефес за покриване на каналите, а в Милет и Самос — за настилка на улиците.[5] За каменоломни са използувани и руините на забележителни комплекси, като Колизеума, форума на Траян, Диоклетиановия дворец, останките на античните сгради в Салона и редица други паметници на старото изкуство. Венецианската църква „Мария дела салута“ е била построена например с материали, извадени от разрушените през 1629 г. кули при Диоклетиановия дворец.[6]

Наред с ограбването на обикновения градивен материал голям интерес за строителството през ранния византийски период и през цялото средновековие представлявали и богатите архитектурни елементи на античното строително изкуство. Особено добре това се вижда от многобройните случаи на вторично използувани антични плочи, бази, колони и пр. в почти всички по-големи средновековни паметници. Без да се спираме на много случаи, ще припомним, че дори и във величествената цариградска църква „Св. София“ са използувани антични колони, пренесени от развалините на Ефес и Кизик.[7] По този начин и Карл Велики си доставил от Италия за строежите си в Аахен колони и други художествени предмети.[8] Тази практика е намерила широко приложение и у нас още от най-ранния период на Първата българска държава. При дворцовите и други градежи в Плиска са били вторично използувани антични блокове с надписи и тухли с печати на римските легиони. Мраморните колони на преславската Кръгла църква имат също античен произход. Най-много случаи обаче са отбелязани през периода на Втората българска държава и особено при търновските градежи. След разкриването на дворцовия комплекс на Царевец се установи, че римски надгробни плочи с надписи и релефи, докарани от Никополис ад Иструм, са употребени като обикновен строителен материал при градежа на крепостните съоръжения, а други — като настилка при входовете. Антични постаменти с релефни изображения са използувани като бази на стълбовете при стопанските помещения и в дворцовата църква. Някои от колоните и капителите на историческите църкви „Св. четиридесет мъченици“ и „Петър и Павел“ са също от по-ранни епохи. Това явление се наблюдава и в крепостта „Баба Вида“, при градежа на която в цокъла са вградени каменни блокове, някои от които са с надписи, докарани от Рациария.[9] Тази практика продължила и през робството, а дори и след Освобождението, когато като кариери за добиване на материал се използуват вече не само античните паметници, но и средновековните градежи. Плиска, Преслав, Търново и други наши градове са били в това отношение една от постоянните жертви на строителството както за държавните и обществени сгради по онова време, така и за населението от околните селища. За градежа на Шуменската крепост например са доставени камъни от някаква преславска сграда, открита в 1850 г., в която имало и мраморни колони.[1] При строежа на джамията на Царевец, построена в 1432 г., са вградени камъни, някои от които с кръстове, очевидно взети от разрушаването на дворцовия комплекс. За строителни нужди е употребен и материалът на ловешкия кастел, разрушен с взрив от турците през робството. А за настилка на някои от улиците в Ловеч били използувани антични плочи, обърнати с надписите надолу.[2] Изобщо няма случай в нашата страна, при който останките на антични, средновековни и други селища да не са използувани и ограбвани за строителен материал.

---

[1] А. Ишырков. Ц. с., стр. 32.

[2] Й. Иванов. Св. Иван Рилски и неговият манастир, 1947, стр. 54, 58.

[3] Ловеч и Ловчанско, III, 1931, стр. 90—94.

[4] Th. Wiegand, W. Otto. Ц, с., стр. 78.

[5] Пак там, стр. 77.

[6] L. Karaman. Stav ranjih stoljeca prema spomenicima proslosti i jedno konservatorsko pitanija u Splitu 1865 godine. Зборник защите споменика културе, II, свезка 1, Београд, 1952, стр. 7—8.

[7] Th. Wiegand, W. Otto. Ц. с., стр. 83.

[8] Пак там.

[9] F. Kanitz. Ц. с., 1^2, стр. 17.

Съзнателното рушене на старините, за да се използуват варовиковите материали за добиване на вар, е също една зловредна проява. Много скулптурни творби и архитектурни елементи, като колони, капители, бази и пр., изработени от мрамор или от фин бял варовик, са станали жертва на тази практика главно заради качествения продукт, получаван от този род варовици. Типичен пример е случаят с разрушаването на една от колоните на олимпиона, станало през XVIII в. по заповед на управителя на Атина, който се нуждаел от доброкачествена вар за новите си строежи.[3] По този начин били задоволявани нуждите за вар и в Рим, където многобройните варджийски пещи дали на цял квартал името Калкаранум.[4] Голямо приложение намерила тази практика и у нас, особено през турското робство. Наред с другите разрушителни фактори пещите за вар са допринесли значително за доунищожаването на останките в стария Преслав. При Кръглата църква, около двореца и около южната порта, както и навсякъде, където са открити по-големи архитектурни обекти, варджийниците били характерно явление. Тяхната многочисленост е очевидно доказателство за продължителното им и унищожително действие през робството. В това отношение не останали пощадени и останките на крепостта Царевец в Търново. И там непосредствено до южната порта на дворцовия комплекс бе открита при последните разкопки през 1958 г. голяма варджийска пещ, жертва на която е станала преди всичко мраморната архитектурна украса на този огромен замък.

Ограбването и рушенето на паметниците е познато и под друга форма и от друга категория вредители, известни у нас като иманяри. Историята на този род грабежи, която няма нищо общо с войните, е дълга и е свързана преди всичко с желанието за бързо и леко забогатяване.

Още в древността успоредно с религиозното вярване да се слагат в гробовете на покойниците скъпи инвентарни предмети и дарове е съществувала и практиката да се ограбват тези ценности. Такива прояви са отбелязани в Египет доста отдавна, и то най-често с цел да се използуват извадените предмети при други погребения.[5] Типичен случай обаче, отбелязан от Страбон (VIII 391), за варварски грабежи на ценности е разкопаването на градските гробища в Коринт от римските ветерани, настанени там след победата на Гърция в 146 г. пр. н. е[6] Гробоhelp разкопвачеството по това време добило такива размери, че се обособило в специална професия, срещу която още тогава се появили открити протести.[7] Въпреки всичко обаче дейността на иманярите не спряла, а продължила да се шири през всички епохи даже след издаваните строги законодателни разпоредби. Особен възход иманярството имало по време на ренесанса и барока, когато успоредно със стремежа за откриване на съкровища са търсени и антични художествени произведения, ценени и употребявани по това време за украса на сградите. Типичен пример за подобен грабеж са разкопките на австрийския граф Ельбьоф, който в 1709 г., за да си набави антични паметници за украса на новия си дворец, направил шахта в театъра на Херкулан, откъдето задигнал откритите старини.[8]

Дейността на иманярите не спряла и през следващите епохи. През XX в. откриването на голямото богатство в гробницата на Тутенх-амун ѝ дало нов тласък. Започнало се търсенето на съкровищата на Александър Велики, на цар Соломон, гробовете на Атила, Аларих, Чингиз хан, Тимур и др. Стигнало се дори дотам, че някои, подтиквани от мистични подбуди, вярвали, че Паладионът е заровен под Константиновата колона в Цариград.[9]

---

[1] М. Арнаудов. Раковски. Съчинения, избор, характеристика, обяснителни бележки. София, 1922, стр. 88.

[2] F. Kanitz. Ц. с. II^2, Leipzig, 1882, стр. 13—14.

[3] Th. Wiegand, W. Otto. Ц. с., стр. 77 — 78.

[4] Пак там, стр. 77.

[5] Пак там, стр. 83.

[6] Пак там.

[7] Гръцкият философ питагореец Аполон от Тиана, който живеел в Рим по времето на Нерон, като се опълчил срещу гробоpазкопвачеството, казал: „Ако някой стане богат по нечестен път, чрез грабеж и отрова (иска да каже убийство чрез отравяне) или разруши гробници на царе, съдържащи злато и други богатства, той заслужава не само съд, но и убийство.“

[8] М. Сергеенко. Помпей. Москва, 1949, стр. 15.

[9] Th. Wiegand, W. Otto. Ц. с., стр. 84.

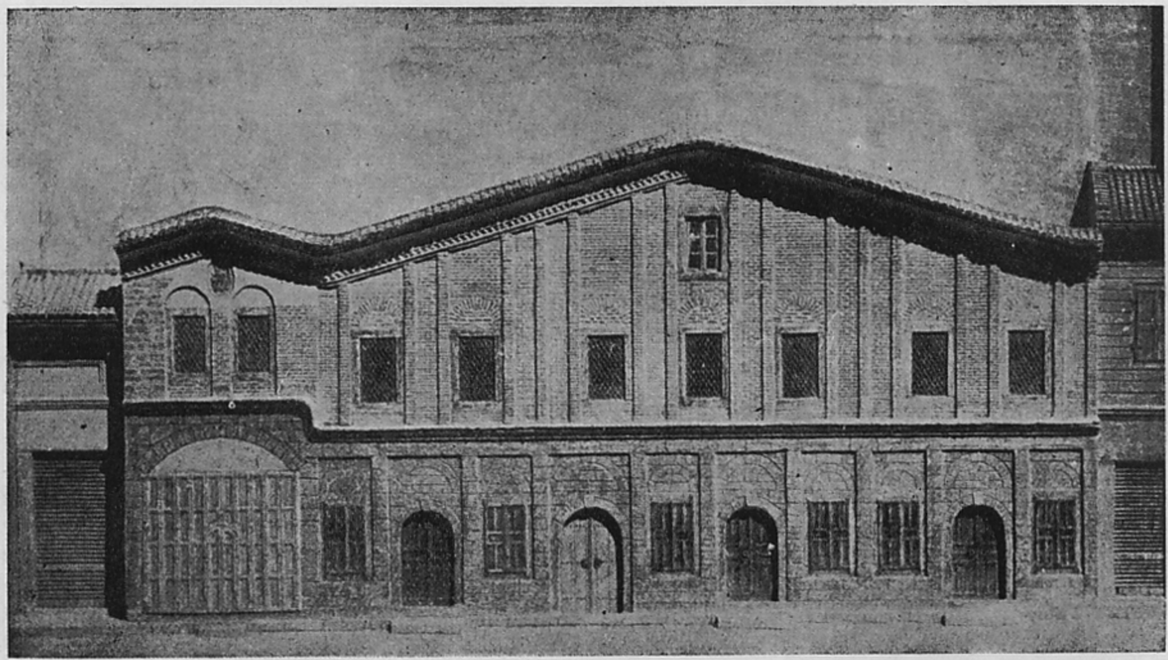

1 *Ханът на Хаджи Минчо в Търново (по модела на Леон Филипов)*
L'auberge de Hadji Minčo à Tărnovo

Като не бива да се отрича макар и малката полза, която иманярите са допринесли за науката с откриването на забележителни обекти[1] и за обогатяването на музейните фондове с ценни паметници, по начало тяхната дейност трябва да се счита като пакостна. Преди всичко извършваните от тях разкопавания са стихийни, без метод и научна цел, поради което голяма част от находките, които не представляват интерес за тях, са унищожавани. Най-страшното обаче, което се наблюдава при всяко иманярско копане на архитектурен обект, е безогледното рушене на зидовете, сводовете, колоните и пр., с което не само че се нарушава целостта и стабилитетът на сградата, но и останалото от нея, изоставено на атмосферните влияния, растителността и свободното разграбване от хората, е обречено на сигурно загиване. Такива явления са отбелязани още в най-ранни времена и у нас. Почти без изключение всички известни старини, заварени под и над повърхността на земята, са били обект на тършуване, ограбване и рушене от иманярите. Прочутата Казанлъшка гробница, останала за щастие и до днес запазена, е ограбвана още в древността.[2] Гробът на Иван-Александър, открит неотдавна на Царевец в дворцовата църква „Св. Параскева", е разрушен и ограбен сигурно от турците след опожаряването на двореца. В случая трябва особено да се съжалява за плочата, която е покривала гробницата. От намерените след разкриването фрагменти се установи, че тя е имала на горната си част барелеф, за който със сигурност се приема, че представлява образът на цар Иван-Александър.[3]

Пакости от този род са нанасяни на паметниците и след Освобождението, и то доста много. Ние обаче ще отбележим само един доста интересен случай. Известно е, че така наречените „побити камъни" (дикилиташ) при с. Девня не са дело на човешката ръка, а са природно явление вследствие на ерозията. Добили приблизителната форма на конуси, изправени над повърхността на земята на места до 3—4 м, тези естествени паметници привлекли вниманието на иманярите, които разрушили някои от тях, за да търсят вътре скрито злато.[4]

Еволюцията на осъзнатите нужди, които стимулират човека към нови форми на културен и материален напредък, е също така една от големите причини за масовото унищожаване на стари градежи, неотговарящи повече на новите потребности на човека. Особено големи са били унищоженията в заварените стари градове при разрешаване на градоустройствени и благоустройствени проблеми от по-късните епохи. Създаването на улици, площади, градини, паркове, канали и пр., както и строенето на архитектурните сгради в духа и изискването на съответната епоха е ставало винаги за сметка на завареното наследство, щом като то се окажело негодно за новите изисквания и пречело за тяхното разрешаване. Примери в това отношение могат да се приведат много и отвсякъде, защото няма град, дори и отделни сгради, които да не са получили отпечатък от промените, станали през епохите, на които те са свидетели.

---

[1] Th. Wiegand, W. Otto. Ц. с., стр. 83.

[2] В. Миков. Казанлъшката гробница. София, 1954, стр. 34, заб. 82.

[3] К. Миятев. Една надгробна скулптура от двореца в Търново. ИАИ, XIX, 1955, стр. 335.

[4] К. Шкорпил. Пазете природните забележителности. IV отчет на Варненското археологическо дружество за 1910 г., Варна, 1911, стр. 10 и сл.

Наред обаче с преустройствата, които развитието наложило като задължителни от хигиенни, циркулационни и други съображения и на които се дължи справедливото отстраняване на онова, което е в несъответствие с нарасналите културни нужди, са правени и нововъведения, продиктувани най-често от интересите на отделни личности.

До 1908 г. в Рим е била добре запазена Аврелиановата стена с всички свои кули, особено в северната част между Порта Пинчиана и Порта Салара, като за нуждите на съвременното движение били оставени от двете ѝ страни външен и вътрешен пръстен, които се съединявали чрез засводени прорези през стените. По искането обаче на заинтересовани търговци, които са имали имоти наоколо, общинският съвет на Рим решил да пресече на шест места стената по посока на всички опиращи се до нея улици, и то с ширина, каквато имат улиците, и на височина през цялата стена.[1]

Много ценни паметници на старото строително изкуство, като порти, кули, замъци, характерни обществени и частни сгради и др., са погинали и другаде в името на зле разбраните изисквания на съвременността. Такива случаи се срещат у нас, някои от които трябва да споменем. Така например запазената сравнително добре дори през робството трета порта от главния вход на крепостта Царевец в Търново е разрушена след Освобождението в 1889 г. От хигиенни съображения ли стана това? Или тя пречеше за правилното разрешаване на регулационните проблеми в отдавна изоставената крепост, превърната от турците в обикновена махала? Нито едното, нито другото. Никакви сериозни причини не е имало и не може да има за разрушаването на един ценен паметник от нашето минало, свързан с толкова много исторически събития. Липсата на култура и достатъчно пиетет към старините са единствено причина за разрушаването на тази ценност.

Знаменитата и характерна за нашата възрожденска архитектура сграда (обр. 1) — ханът на хаджи Минчо в Търново, разположен на скалистия бряг на Янтра срещу Трапезица — е също пожертвувана от обновителите, сигурно за да не наруши със старият си вид силуета на новосъздадената улица.

Но не само Търново е жертва на стихийното строителство след Освобождението. Пресилените изисквания за модернизиране и благоустрояване на населените места са допринесли значително за обезличаване характера на почти всички наши балкански градове. Тетевен, Троян, Габрово, Трявна, Дряново и много още други са нагледен пример за жестоки ампутации, унищожили цели квартали и характерни сгради с цел да се създадат никому ненужни безкрайно дълги и прави улици. Типичен случай обаче за планово унищожаване, извършено по регулационен ред през 1930 г., е Карловската чаршия. Това рядко съчетание между сгради и околна среда, оформено в един ансамбъл, отразяващ архитектурното изкуство и бита през епохата на нашето Възраждане, е завинаги загубено. И никой никога не ще има възможността да се възхити на тази композиция — дело на българския творчески гений (обр. 2 и 3).

Посегателства от този род са извършени и в Пловдив. И там, за да бъдат удовлетворени строгите регулационни изисквания, били орязани прекрасните еркери на много старинни къщи, наредени по улиците „Княз Церетелев“, „4 януари“, „Д-р Чомаков“ и др. Трябва да отбележим, че и в този случай един великолепен архитектурен ансамбъл, част от възрожденското минало на Пловдив, е обезличен. Пловдив е преживял и друга голяма загуба. През 1930 г. по решение на общинския съвет въпреки закрилата на закона за старините и протестите на музейните органи е била разрушена сградата на единствения останал у нас кервансарай, известен с името Куршум хан. С разрушаването на този забележителен комплекс, пощаден дори от земетръсните стихии, българската наука загуби един ценен паметник от епохата на турското владичество, а Пловдив — един от малкото останали свидетели на многовековната си история.

Отрицателно отношение към старините е засвидетелствувано и в случаите, когато те се явяват макар и незначителна пречка при проектирането и извършването на новите

---

[1] Th. Wiegand, W. Otto. Ц. с., стр. 79.

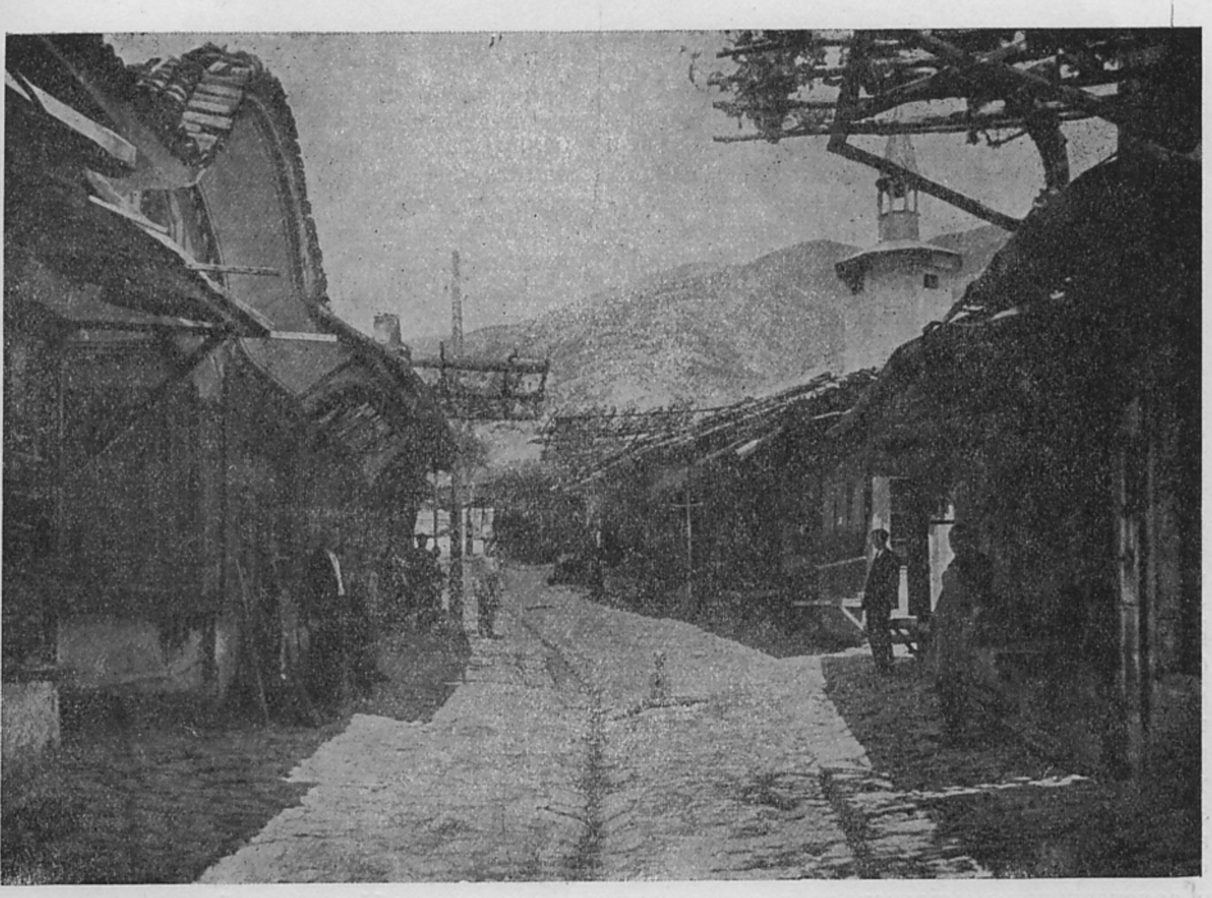

2 *Стара улица в Левскиград (Карловската чаршия)*
Vieille rue de Levskigrad (le marché de Karlovo)

строежи. До преди 30 години в Дупница (Станке Димитров) е бил запазен старият мост, граден сигурно от български майстори доста отдавна, през епохата на турското владичество. Това ценно произведение на инженерното изкуство, оформено в двата си края с масивни караулници, които са създавали оригинална цялост на композицията и връзка с околната архитектурна среда, е било унищожено без остатък, за да се построи на негово място нов железобетонен мост. Може би за съвременните нужди старият мост не е бил достатъчно сигурен и построяването на новия е било наложително, но не можеше ли това да стане, без да се погубва и последният представител у нас на този род строежи. Няма съмнение, че запазването на паметника е било възможно, ако е имало поне малко съобразителност и преди всичко добра воля. Подобна небрежност е проявена и към руината на така наречената римска баня на брега на Дунава при Оряхово. През 1927, 1928 г. при строежа на железопътната линия, за да не бъде отклонено трасето само с няколко метра, вероятно от икономически съображения, банята е била вдигната във въздуха и днес освен спомена за нея друго нищо не е останало.

Изобщо може да се каже, че няма населено място в нашата страна, където завареното архитектурно наследство да не е повече или по-малко засегнато от регулационните планове и от новото строителство. И ако по обема на новоизвършените преустройства трябва да се съди за станалите разрушения, със сигурност първото място се пада на столичния град. Разбира се, и дума не бива да става, че София е можела да остане в оня вид, който робството ѝ е бил завещал. Но редом с предприетите преобразования, смятани тогава като необходими, е трябвало да бъдат пощадени поне някои от паметниците, оцелели даже през робството. Църквите „Св. Архангел“, „Св. Никола Малий“ и други са разрушени при прокарването на регулацията, затова че били стари и не подобавали на един европейски град, какъвто трябвало да стане София.[1] Желанието за разхубавяване на столицата стигнало дори дотам, че у някои се появила мисълта да бъде съборена и „Св. София“,[1] за да не загрозява двореца и околните сгради. Жертва на тази идея и на различни други изисквания са станали и много старинни частни и обществени сгради, доста джамии и особено известният Чохаджийски хан.[2] Този огромен архитектурен комплекс, познат като търговски център, е изчезнал без следа заедно с джамията и всички златарски дюкянчета, разположени във вътрешния му двор. Дори и централната част на турската баня, където е бил големият басейн, облицован с мрамор и покрит с купол, не е била спасена въпреки решението на общинската управа да се запази тази част като павилион в градината пред новата баня.

---

[1] А. Иширков. Ц. с., стр. 25—27.

И така, като не бива да се отричат огромните преимущества, които модерното градоустройство предлага за правилното и цялостно разрешаване на многобройните проблеми в населените места, трябва същевременно със съжаление да се признае, че при проектирането и прилагането в миналото на регулационните планове не е обръщано достатъчно внимание и не е отдадено нужното значение на културното наследство, особено на архитектурните паметници. По тази причина са погинали не само отделни старини и архитектурни комплекси, но преди всичко е обезличена архитектурно-историческата физиономия на много наши селища, измежду които, както казахме, на първо място е София. И действително, когато човек върви из софийските улици и булеварди, когато се ползува от толкова много придобивки на модерната техника, строителното изкуство, новата архитектура и пр., той не може да не бъде горд за тези големи постижения на своя народ, достигнати изключително след Освобождението и особено през последните години. Но едновременно с това неговото самочувствие и гордост биха били на още по-високо ниво, ако имаше веществени доказателства, които да му напомнят, че той се намира в територията на един град с двадесетвековна история, град, който още от най-ранни времена е бил голям административно-търговски и културен център, богато устроен с обществени, сакрални, фортификационни и други строежи. За голямо съжаление от паметниците на стария град е останало толкова малко, че е съвсем недостатъчно да ни пренесе в далечното минало и да ни накара да видим и да почувствуваме отделните епохи, оживотворени и изправени пред нас с техните характерни особености, така различни една от друга. Регулационните преобразования и усилената строителна дейност след Освобождението са направили от София един съвършено модерен в историческия смисъл на думата град.

Наред с така набелязаните причини, гибелни за състоянието и съществуването на паметниците, трябва да бъдат споменати и някои пакостни прояви на гражданите. На първо място като най-характерно и повсеместно явление е безогледното подписване и драскане с молив и най-различни остриета по стените, стенописите, колоните, дървените части и въобще навсякъде в старите църкви и манастири, та дори и по останките на античните и средновековните паметници. С тези макар на пръв поглед безобидни постъпки в действителност се нанасят големи повреди на произведенията на изкуството, отслабва се издръжливостта и дълготрайността на конструктивните и декоративни елементи, лишава се зрителят и особено изследвачът от ценни за науката подробности, с други думи, създават се условия за по-бързото доближаване до нежелателния край. Примери в това отношение има толкова много, че надали има почитател на старините, който сам да не е констатирал и да не се е възмутил от тия поражения, израз единствено на невежество и слаба култура.

Но не липсват и съзнателно организирани издевателства. Ще припомним по този повод за надписа на Иван-Асен II в Асеновата крепост, разрушен в 1888 г. неизвестно от кого и възстановен по автентични данни от проф. Златарски в 1889 г.[3] Обект за предумишлено рушене е била и римската кула във Варна. През 1907 г. по предложение на Варненското археологическо дружество за запазването на старината е бил изработен проект от общинската техническа служба за частично пререгулиране на квартала, в който се намирала кулата. По този проект, одобрен от общинския съвет, се предвиждало отчуждаването на околните частни сгради и обособяването на площад, в средата на който да остане старината. Това решение обаче предизвикало толкова големи недоволства, че планът не само не бил реализиран, но дал повод на заинтересованите да се нахвърлят върху беззащитната старина и я разрушат на две места.[4]

Доста останки от архитектурни и други паметници, запазени векове под повърхността на земята, са разрушавани несъзнателно, а в много случаи умишлено по време на оран и

---

[1] Ф. Шмидт. Паметници на българската старина. Псп., XXI, 1909, кн. 70, стр. 441.

[2] А. Иширков. Ц. с., стр. 30.

[3] В. Златарски. Асеновият надпис при Станимака. ИАД, II, 1911, стр. 231—247.

[4] К. Шкорпил. Римската кула. II отчет на Варненското археологическо дружество за 1907 г. Варна, 1908, стр. 26—28.

3 *Портал в Карловската чаршия*
Portal du marché de Karlovo →

БАЛКАНЪ

за почистване на терените, използувани за насаждане на земеделски култури. Особено застрашително се оказало в това отношение разрастващото се лозарство в Преслав, където на територията на стария град и в съседните райони отдавна вече съществуват много лозя.

Разораването на стари гранични окопи и валове, както и на надгробни селищни могили и използуването им за посевни площи или за други земеделски цели е също така вредителска проява, отбелязана у нас доста отдавна. Еркесията, Островският, Хайрединският и Ломският окоп са обезличени до такава степен, че ако не се тури край на това системно свличане на пръстта, в най-скоро време те ще бъдат напълно заличени. Селищни и надгробни могили в Пловдивско, Старозагорско, Чирпанско и въобще навсякъде в нашата страна са използувани най-често от „Пътни строежи“ и други ведомства за вадене на пръст, необходима за насип на пътищата, приготвяне на тухли и пр.

Нецелесъобразното използуване и лошото стопанисване на заварените старини, особено на архитектурните паметници от епохата на нашето Възраждане, е също така съществена причина за тяхното преждевременно погубване. Създадени и устроени съобразно с изискванията на своето време, възрожденските жилищни постройки по композиция и градеж са доста непригодни за съвременния живот, особено за сгъстено съжителство, а още помалко за обществени цели. Това обстоятелство е принудило някои от по-късните обитатели на такива сгради да предприемат преустройства и нововъведения, които обезличават характера на паметниците, а други, като вкарват в помещенията тежки инвентарни предмети и материали, претоварват носещите конструкции и с това допринасят за по-бързото изхабяване и рушене на сградата.

Наред с тези прояви не липсват и случаи на реставрационни работи по фасадите и във вътрешността на сградите без всякакво основание и консервационен смисъл, а само за декоративен ефект. С такава дейност, провеждана обикновено с нетрайни материали, не само че се нарушава оригиналната естетична стойност на паметниците, но понякога се нанасят непоправими щети.

Трябва най-после с прискърбие да отбележим, че неправилното отношение към старините все още не е напълно преодоляно от всички. Само така могат да се обяснят някои нарушения, извършени през последните години, какъвто е например случаят със събарянето на часовниковата кула в Левскиград (обр. 4).

Като не считаме, че сме изчерпали всички възможни форми на вредителство от страна на човека, в заключение ще изкажем някои пожелания.

Преди всичко трябва да отбележим, че докато войните нанасят невъзвратими щети на културното наследство и докато от тях страдат и погиват милиони човешки същества, немислимо е едно радикално опазване на паметниците. Единствената препоръка, която се налага в този случай за спасяването на народите и на техните паметници, е да се прекратят войните.

Човечеството и в мирновременна обстановка руши безогледно паметниците на старото изкуство, подтиквано от най-различни подбуди. И макар че тези поражения стават сравнително бавно и често дори незабелязано, в същност те са много опасни. На тях не бива да се гледа като на случайно допуснати грешки, а обратно — като на общи и постоянни явления с дълга и дълбоко вкоренена традиция. И тъкмо поради това опазването на старините от този род посегателства е доста трудна и деликатна проблема, но не и неразрешима.

На първо място трябва да изтъкнем необходимостта от повече знание за паметниците и за тяхното значение като ценни документи за науката и културното възпитание на поколенията. Така у всички ще се породи поголямо чувство на пиетет към тях и грижата за опазването им ще стане общонародно дело. По този начин и борбата с природните явления ще се провежда навреме и при това с убеждение.

Осъществяването на това основно изискване, така важно за цялостното разрешаване на защитните проблеми, може да стане по много начини и с различни средства. И в това отношение със задоволство трябва да отбележим, че през последните години в нашата страна се правят значителни стъпки. Създават се научно-популярни филми, организират се изложби, изнасят се доклади, публикуват се много статии и пр. Все пак възможностите далеч не са изчерпани и в тая насока много още може да се направи. Така например място за масова пропаганда и разясняване значението на паметниците и необходимостта от опазването им са учрежденията, масовите организации, комсомолът, пионерската организация и особено учебните заведения.

Във всички случаи обаче с оглед на добре разбраната цел пред вид естеството на материята, която ще се изнася, необходимо е тази дейност да се извършва под ръководството на един отговорен център. Там предварително и съгласувано с други ведомства ще се обсъждат възможностите, средствата, тематичните планове и програмите за осъществяването им. А такъв център сега у нас съществува и това е Институтът за паметниците на културата при Министерството на просветата и културата.

Изискването да се възпита у гражданството по-голямо чувство на почит към културното наследство не изключва и някои административни и законодателни мерки.

Безразличното и нехайно отношение към старините, стремежът към рушенето и ограбването им са фактори, които за съжаление са все още доста силни и отстраняването им няма да стане скоро само по пътя на убеждението. За спасяване на паметниците от такива прояви и от редица други произволи на частни и служебни лица се налага своевременно и справедливо наказание на злосторниците. Макар в нашата страна да съществуват закони за закрила на старините (Постановление на Министерския съвет № 165 от 5. VIII. 1958 г.), необходимо е да се издадат и специални правилници и наредби, по силата на които конкретно и бързо да се санкционира всяко посегателство. Така не само ще се пресече пътят на иманяри, варджии и др., но и грижата за доброто стопанисване и охрана на паметниците от пожари и пр. ще стане по-голяма.

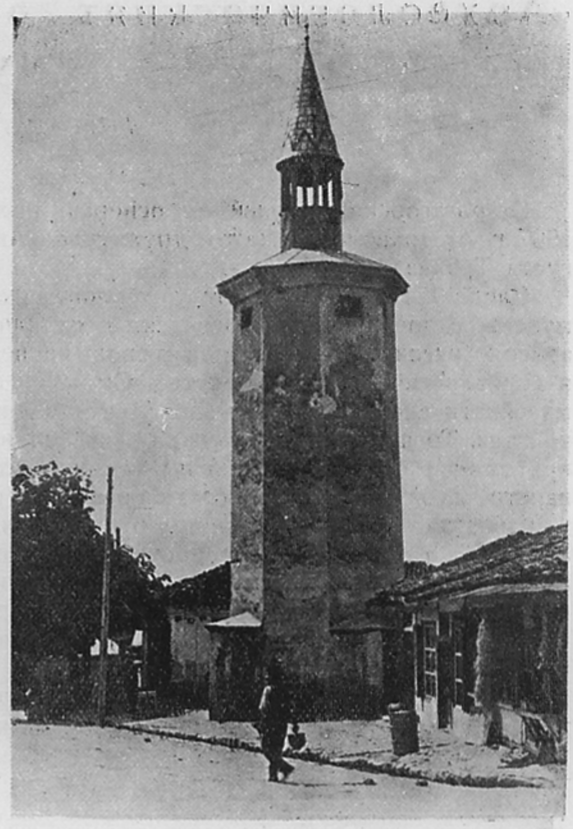

4 *Часовниковата кула в Левскиград*
La tour d'horloge de Levskigrad (anciennement Karlovo)

Преждевременното рушене на старините, считани като пречка за правилното разрешаване на актуалните архитектурни и градоустройствени проблеми, е също така голям въпрос, който винаги ще стои открит пред съвременната наука за опазване на паметниците. И за да не се допуснат груби грешки, каквито в миналото достатъчно са правени, налагат се и в тази насока известни мерки. Мисълта ни не е да се спре естественият процес на развитието, а да се потърсят при проектирането и осъществяването на новото строителство решения, с които да се гарантира максималното запазване на архитектурното наследство. Осъществяването на това изискване е възможно при условие, че то влезе като задължително във всяка програма, предвиждаща нов строеж на територия, където има старини. А това значи, че проектантските организации, които са натоварени да изпълняват такива програми, са длъжни да направят всестранни проучвания, като на първо място уведомят Археологическия институт при БАН и Института за паметниците на културата при Министерството на просветата и културата. Така тези два отговорни за старините института навреме ще знаят не само за предвиденото ново строителство в места, където има старини, но ще могат и своевременно да окажат помощ или да направят възражение. По този начин ще се добие и най-точна представа, до каква степен и където действително старините се явяват пречка за осъществяване на новото строителство.

В заключение трябва да изтъкнем, че наред с така набелязаните пожелания се налагат и грижи за създаването на кадри за научно и техническо ръководство при разрешаване на реставрационните и консервационните проблеми.

Факултетът по архитектура е единственото място у нас, където отдавна вече трябваше да се четат лекции за теорията, практиката и методите на съвременната наука за реставрация и консервация на архитектурните паметници. Голяма роля в това отношение може да изиграе Институтът за паметниците на културата, като осигури издаването на свой печатан орган, където успоредно с поставянето и изясняването на теоретични и научноизследователски въпроси да се разглежда и консервационната практика у нас, на другите страни и особено в Съветския съюз.

Така грижата за старините и дейността на Института по опазване на паметниците ще бъдат поставени на широки и здрави основи и ще бъдат справедливо оценени от нашия народ.

Археологическият отдел в Старозагорския музей

ДИМИТЪР НИКОЛОВ

Старозагорският музей е основан през 1907 г. от археологическото дружество „Августа Траяна“.

След 9. IX. 1944 г. от археологически музеят се преустрои в краеведски с отдели: археологически, етнографски, революционен и социалистическо строителство. От 1953 г. музейната експозиция претърпя две преустройства. Това се наложи поради значителния приток на нови експонати и поради преместването на музея в нова сграда през 1959 г.

Новата експозиция беше открита на 30. IV. 1959 г. Музеят се състои от следните отдели: археологически, етнографски, националноосвободително движение и работническо революционно движение. Археологическият отдел заема две зали и коридор в първия етаж и лапидариум в двора. Ръководната идея при изработването и осъществяването на тематико-експозиционния план е била на базата на наличния фонд да се дадат максимални знания за икономическата, политическата и културната история на племената и народите, населявали Старозагорския край от първобитнообщинния строй до турското робство. При осъществяването на тази идея са използувани три вида материали: оригинални експонати от фондовете на музея, илюстрации, създадени по идея или копирани от антични паметници и текстове. Първата група експонати значително превишава останалите. При това стремежът е бил да се използуват оригинални и характерни само за окръга експонати с оглед експозицията да придобие своя собствена физиономия и да не повтаря останалите музеи.

Хронологическият принцип е възприет само за най-общия план на експозицията. В първобитнообщинния строй са очертани два периода: неолит-енеолит и бронз. Тракийската до-

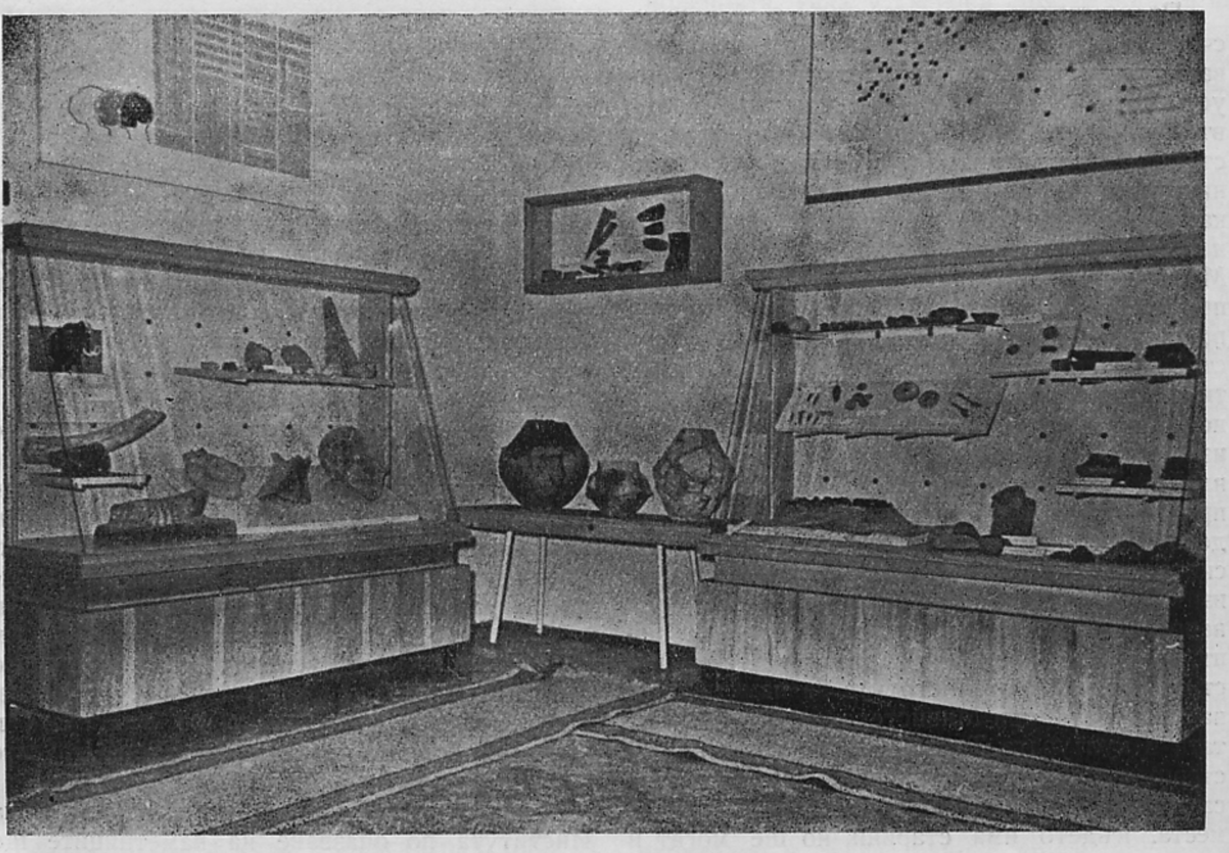

1 *Музеят в Стара Загора. Праисторическият отдел*
Musée de Stara Zagora. Section préhistorique

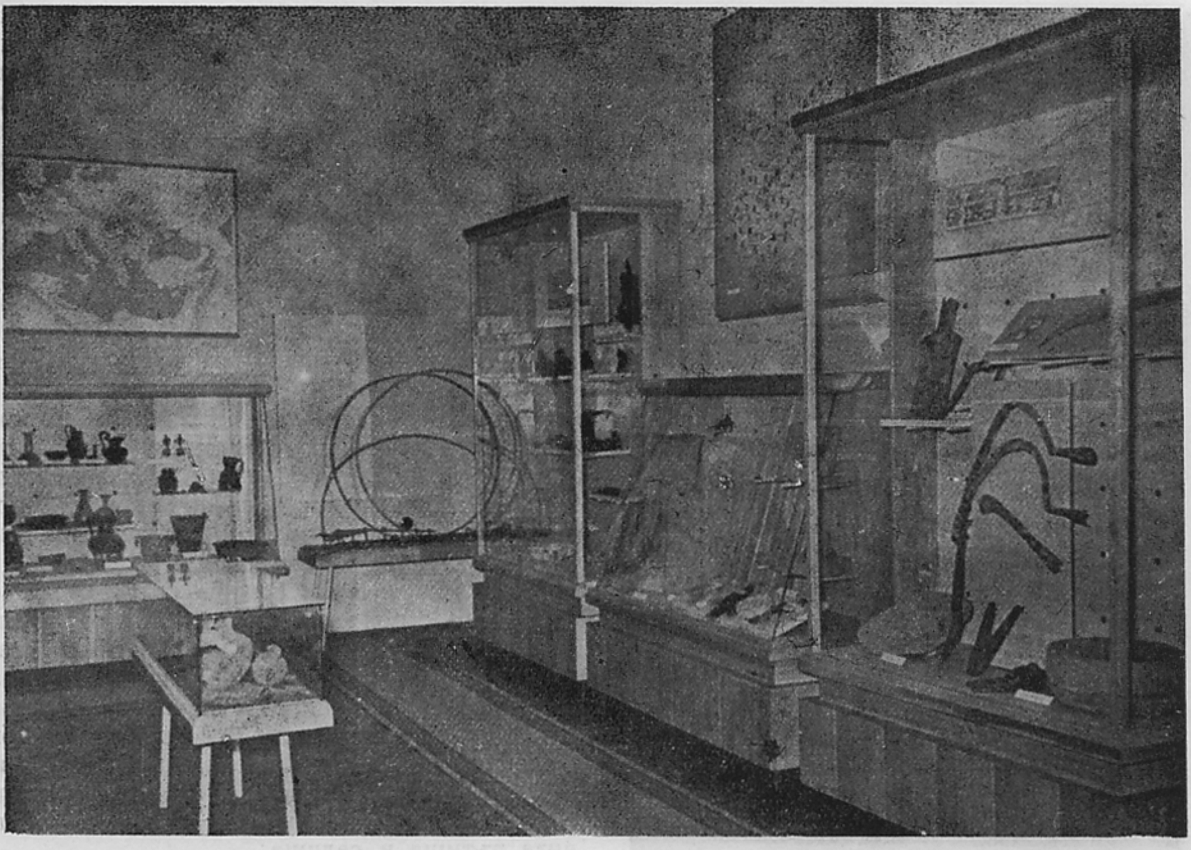

2 *Античният отдел — зала I*
Section d'antiquités — salle I

римска култура също е разделена на две: доелинистически и елинистически период. Епохата на римското владичество (I—VI в.) е представена като един период. В средновековието също са набелязани два периода: VI—XII в. и XIII—XIV в. (Втората българска държава). Тези дялове са подсказани от самите експонати. Вътре в тези дялове експонатите са подредени въз основа на тематичния принцип — според практическото си предназначение. Отделните експонати са получили по-точна датировка в обяснителните текстове.

В първия дял с оригинални експонати са представени основните трудови дейности на хората през първобитнообщинния строй: земеделие, скотовъдство, лов и риболов. Наред с тях е отразено и грънчарството, предачеството и тъкачеството. За идолната пластика е отделена специална витринка. Като връзка между неолит-енеолит и бронз служи голяма илюстрация — разрез на Карановската могила с характерните за всеки пласт предмети. В бронзовата епоха са подчертани новите явления: развитието на металургията и орното земеделие. Изложени са потички за стопяване на метала, каменни калъпи за отливки и бронзови сечива.

Основният материал за първобитнообщинния строй е открит и събран при разкопки на селищните могили в Кирилметодиево, Борилово и Старозагорските минерални бани. Останалият е събран по повърхността на множеството селищни могили в окръга, за които е съставена и изложена на стената карта. Между обикновените експонати тук изпъква мраморният идол от Старозагорските минерални бани и глинена потичка с азурит (медно съединение, от което е получаван металът), намерена на Берекетската могила.

В доелинистическия период е изтъкнато по-високото ниво на производителните сили — употребата на желязото и грънчарското колело. Въоръжението (върхове на копия и стрели, криви тракийски ножове, части от шлем и др.) подчертава появата на войната, постоянен спътник на класовите общества. Тук са изложени и предмети от гръцки произход, които показват стопанските и културните връзки между Тракия и Гърция. Най-ефектен експонат в този дял са златните съдчета (фиалета) от V в. пр. н. е.,

3 *Античният отдел — зала II*
Section d'antiquités — salle II

които са изложени в специална стенна витрина-каса.

В следващия дял е подчертано по-нататъшното развитие на стоково-паричните отношения и задълбочаването на робовладелския строй у траките. На второ място тук е изтъкнато силното елинистическо влияние върху цялата материална и духовна култура на траките. Представени са елинистически тип оръдия на труда, гръцка и местна керамика, монети на тракийските и македонските владетели, снимки и материали от Севтополис. Тук е представен и макет на прочутата тракийска гробница при Казанлък. Материалите за този отдел са взети от могилни гробове или пък са случайни находки.

Епохата на римското владичество е централна тема в целия отдел. Главен източник и съдържание на този отдел е историята на Августа Траяна-Берое. Тук и експонатите са по-изобилни и е направен опит за по-диференцирана тематика. В първата витрина експонатите са свързани с въоръжението на римската армия, за да се подчертае мисълта, че римляните идват в Тракия със силата на оръжието и че те побеждават, тъй като тяхната армия е по-многобройна и по-добре обучена и въоръжена. Във втората витрина са изложени вносни предмети от бронз, стъкло и глина. В центъра е изложена статуйка на Меркурий — бог на търговията. Над витрината е закачена карта на Римската империя през II—III в. С това се изтъква неимоверното развитие на стоковото стопанство, главна особеност на развития робовладелски строй. А за Тракия римското владичество означава разцвет на робовладелския строй.

Характерна особеност, дължаща се на римляните, е пътното строителство и усъвършенстването на съобщенията и пътната кола. В следващата витрина са показани снимки на римски път и мост, милиарна (пътна) колона и части от коли.

Втора характерна особеност за Тракия е огромното строителство, при което се използува печената тухла, хоросанът и скъпи мрамори, мозайки и др. В следващата витрина са изложени образци от строителни материали, глинени водопроводни тръби и тръби от хипокауст, мраморни облицовки и украси. Над витрината е изложена карта на градската територия на Августа Траяна с известните пътища и селища.

Следва селското стопанство, представено с оръдия на труда и релеф на Деметра. Изложен е и граничен камък между териториите на две села.

В коридора между двете зали е уреден кът, посветен на града. Тук е изложен план на античния град върху плана на сегашния, надпис, в който се споменава името на града, илюстрации на външния му вид, взети от монети, и др. Все тук са изложени и монетите на римските императори и отделно монетите на Августа Траяна.

Във втората зала са изложени предмети на бита и изкуството: съдове от глина, стъкло и бронз, железен сгъваем стол, лампи и биберони. Украшенията са представени със: обеци, гривни, пръстени, фибули, огърлици, огледала, игли за коса и др. Показани са ключове, стригили, лекарски инструменти, колани, ножчета, хазартни принадлежности (зарове и ашици) и др.

Специална витрина е отделена на новооткритата баня при Старозагорските минерални бани. Тук е изложен макет на банята и предмети, открити при нейното разкопаване.

Изкуството и религията са застъпени с релефи и статуйки на божества, портретни глави, фрагменти от мозайка, теракоти и др. Повечето от експонатите на този дял са оригинални и неповторими.

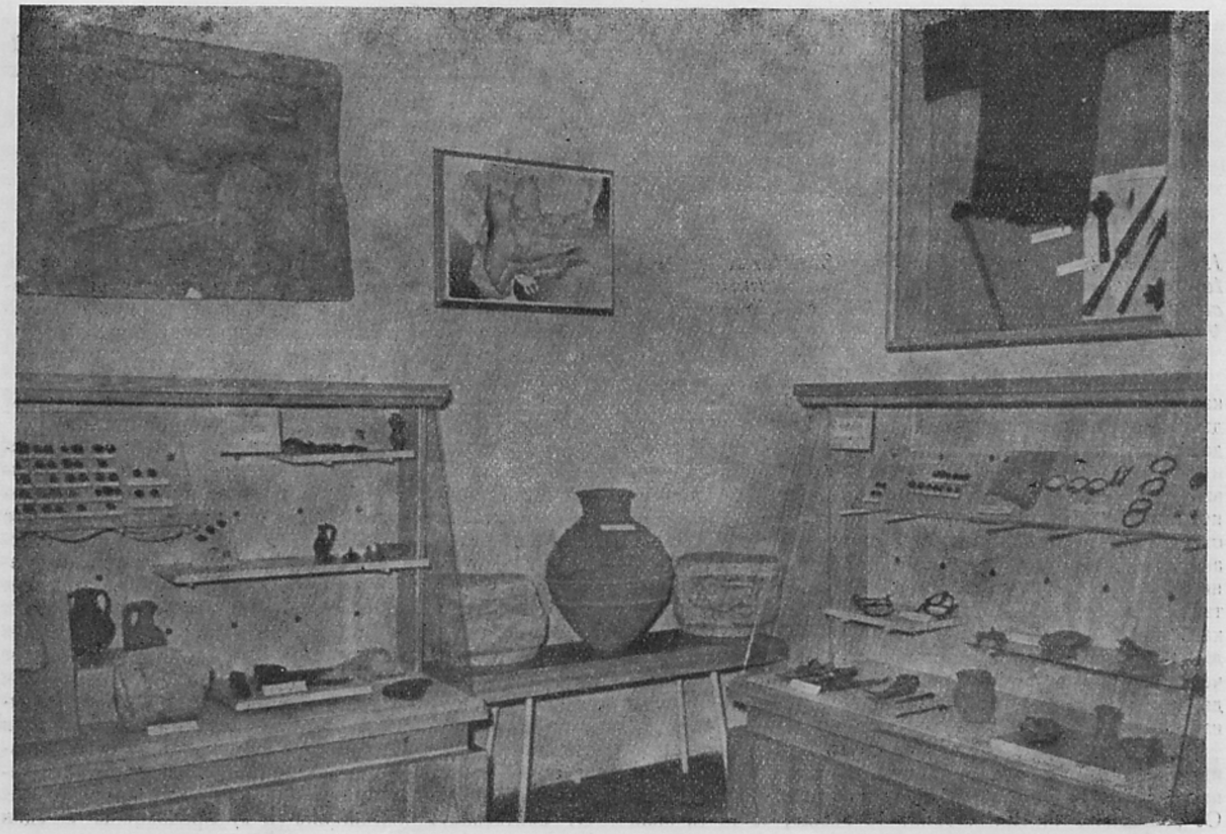

4 *Средновековният отдел*
Section du Moyen Age

В следващия дял е разгледана историята на края от VI до XII в. Представени са оръдия на труда, образци от керамика, монети на византийски владетели, моливдовули и украси. Тук са поставени копия и снимки на прочутите старозагорски плочи с релефи на животни. Изложен е и оригинален капител с изображение на лъв и грифон. В последната витрина са отделени експонати, които се приемат за български — от Втората българска държава. Най-интересният експонат тук е пергамент от XIII—XIV в.

Под специален навес в двора на музея е уреден лапидарий. В него в хронологически ред са изложени статуи, надписи, колони и архитектурни фрагменти.

Общият брой на изложените експонати в Археологическия отдел е 1164.

Общият вид на експозицията е спокоен и четлив. Няма претрупаност и украшателства. Витрините са дървени с остъклена горна и предна част. Форматът на витрините е различен в зависимост от излагания материал. Поставките са два вида: стъклени и дървени. Те стоят на железни подвижни пръчки, които се монтират на гърба на витрината. По желание те могат да се местят във всички посоки. Текстовете са ограничени както по обем, така и по брой. Не всички експонати са анотирани. Стремежът е бил да се обясняват наведнъж цяла група предмети и само за най-характерните са дадени отделни обяснителни текстове. В тях се изтъкват три неща: името на предмета, датировка и къде е намерен. Всички текстове са наборни. Пестеливо са употребени и илюстрациите с цел да се даде предимство на оригиналните експонати.

Критика и рецензии

I. Barnea şi Virg. Bilciurescu. Şantierul arheologic Basarabi (Археологически разкопки в Басараби). Materiale şi cercetări arheologice, vol. VI, 1959, стр. 541—566

На 11 юни 1957 г. при експлоатация на каменните кариери при с. Басараби, Кюстенджански окръг (в Добруджа), била открита скална църквичка. Входът ѝ бил отдавна затрупан. Той бил открит случайно, когато работниците започнали да свалят горния пласт, който покривал годните за експлоатация варовикови скали. Проучването на този ценен новооткрит паметник било възложено от страна на Археологическия институт при Румънската академия на науките и Окръжния музей в Кюстенджа на колектив начело с проф. Йон Барня. Първите резултати от тези изследвания са вече обнародвани. От публикацията се вижда, че материалите от Басараби представляват изключителен интерес за нашата родна археологическа наука. По тая причина смятам, че ще бъде полезно да се запознаят нашите читатели с резултатите от тези изследвания.

Около църквата е имало и други помещения, също издълбани във варовитите скали, но те са били разрушени при по-ранишното използуване на каменните кариери. От запазените от тях останки се вижда, че те са били разположени на различно ниво — едни по-високо, други по-ниско.

Входът на църквата е изсечен в отвесна плоскост, получена при естествено отцепване на скалния масив. Над вратата, отвън и надясно от нея, се виждат знаци и букви, между които се чете и годината 6500, т. е. 992 г. Църквата е ориентирана правилно и се състои от три помещения: притвор, наос и олтар. Общата ѝ дължина е само 5,95 м. Подът и таванът са неравни, те са на 1,99 м максимално разстояние един от друг. Отделните части се съобщават помежду си с врати, които в горните си краища завършват с неправилни полукръгли арки. Лека арковидна извивка има и таванът.

Притворът има форма на правоъгълник с неравни страни, а наосът и олтарът съответно на трапец и полукръг също с неправилни очертания. Двамата румънски автори смятат, че църквата е била използувана за кратко време. Покрай западната стена на притвора е имало нисък банкет, в наоса — един висок постамент, а в олтара — три такива постамента, средният от които е служел за олтарна трапеза, а останалите два заедно с този от наоса — за маси. По стените вътре в църквата, главно там, гдето е имало по-добро осветление, се виждат разни графити и релефни кръстове. Най-много рисунки има в притвора, където са изрязани с тънко острие разни знаци, кирилски и рунически букви, както и човешки и животински фигури, между които един ездач на кон, галопиращи коне, елен, зайци и др.

Недалеч от църквата са открити две гробни стаички, свързани помежду си също както и помещенията на църквата с аркиран вход. В западното помещение са открити два човешки скелета, поставени един до друг върху пода на помещението с глави към запад, както се изисква от християнския погребален обред. Друг скелет е намерен в съседното източно помещение. При скелетите не е имало никакви приложения. Както и при църквата, стените на гробничните помещения, особено тези, които са били по-добре осветени, са изпъстрени със схематични рисунки на животни, птици, фантастични животни и др. Най-голям интерес представляват фантастичните животни, които съвсем отблизо напомнят заставките в илюстрираните евангелия. Тези рисунки навярно са правени от духовници или от други просветени люде, които са били запознати с тогавашната преводна и оригинална литература и особено с книгите, украсени с разкошни миниатюри, разводи, заставки и заглавки.

В скалния масив наоколо се намират още много помещения, които тепърва ще бъдат проучвани.

Голям интерес представлява и едно жилище на повърхността, недалеч от църквата, изградено върху пласта от натрошен варовик, образуван при издълбаването на църквата. Жилището има правоъгълна форма. Стените му са изградени от ломен варовик, споен с вар. В северния ъгъл на помещението са намерени следи от разрушена пещ, както и фрагменти от типичната за Плиска славянска керамика. По-особени са няколко керамични къса от бяла глина, боядисани в червено, намерени в насипа на жилището. В един друг сектор, означен от авторите с буквата D, са открити също няколко скални помещения и галерии. В едно от помещенията са намерени славянски тип керамика, ръчна мелница и други материали, които показват, че помещението е било обитавано. При една от изкуствените площадки тук е намерено желязно оръдие, служещо за дълбане на скалите. От обитаваното помещение (Е 2) произхожда и един удължен амфоровиден съд от бяла глина, покрита отвън с червеникава боя. Още по-интересни са другите помещения. В едно от тях (Е 3) се срещат рунически графити и три човешки фигури, две от които са с нимби. Тук са нарисувани още кръстове, дърво, птица, кръг, розета и др. Това помещение се съобщава посредством няколко врати и един прозорец с няколко други помещения и с една галерия. На пода на помещението Е 4 са открити два човешки скелета с глава на запад. Авторите смятат, че първоначално това помещение е обслужвало жилището Е 2, с което то има връзка посредством един прозорец, а по-късно е било обърнато в култово място. За култово място, по-точно за параклис, е било приспособено и помещение Е 5, което стои в тясна връзка с гробничните помещения и галерии, които са разположени наоколо. И по стените на този параклис се забелязват множество графити, между които и една интересна рисунка на светец, придружена от кратък нечетлив надпис. Върху някои стени от това помещение има следи от червена боя. Авторите предполагат, че с такава боя са били покрити всички стени на параклиса, та графитите по стените са личели още по-добре. Тук и там има входове, зазидани с варовикови блокове, които от вътрешната страна също са измазани с червена боя.

В заключение авторите заявяват, че откритите при с. Басараби скални култови помещения са най-старите християнски култови места в Румъния, като се изключат, разбира се, базиликите от IV—VI в. Като изхождат от находките — една църква и два параклиса, множество кръстове и фигури на светци, липса на гробен и друг инвентар и отсъствие на детски скелети, — румънските колеги заключават, че на това място е съществувало манастирско селище. Обаче фактът, че тук и там се срещат и профанни сцени, ги кара да мислят, че те са дело на по-старото тукашно езическо население. Въз основа на надписите, керамиката и историческите събития, свързани с областта, селището се отнася към времето между последната третина на IX в. и хилядната година, след което е било напуснато неизвестно по какви причини. В този кратък период на съществуване се установяват два етапа на развитие, към втория от които се отнасят двата параклиса и църквата.

На края на статията има кратко приложение от Дамян П. Богдан, който въз основа на надписа над вратата на църквата — SФ — 6500 (=992 г.) и на един надпис от притвора — дажіни ѥсмь — заключава, че графитите имат старинен характер и се отнасят към края на X— началото на XI в. Ако надписът от притвора е правилно преписан, струва ми се, че ще трябва да се отнесе към още по-късна епоха, както се вижда от начертанието на буквите ı , н и и. Някои неправилности в ортографията навеждат автора на мисълта, че вторият надпис навярно не е писан от славянин. Аргументът обаче е неубедителен, понеже добре е известно, че не всички са знаели добре правописа.

Както подчертават и румънските автори, за да се разрешат окончателно въпросите, които поставят пред нас интересните новооткрити паметници при Басараби, необходимо е преди всичко внимателно да бъдат проучени графитите. Но ние можем и въз основа на данните, с които разполагаме сега, да направим някои изводи. Така за правилен може да се счита изводът, че първите скални помещения тук са били издълбани в последните тридесетина години на X в. Това е времето, когато Самуил води епически борби срещу византийския император Василий II, който отдавна вече си бил поставил за цел не само да си възвърне отпадналата от неговата власт Източна България, но и да подчини и западната половина на българската държава, където Самуил се разпореждал като пълновластен господар.[1] В полза на това предположение ние разполагаме и с една безспорна дата — 992 г., — изписана над вратата на църквата.

Като имаме пред вид историческата обстановка в края на X в., а също и кирилските и руническите надписи по стените на скалните помещения, ние можем още отсега почти със сигурност да твърдим, че селището е било българско. Малко е вероятно обаче предположението на румънските автори, че в границите на едно и също поколение (за един период от 30—35 години) са съществували два различни етапа на развитие. Тук по-скоро се касае за по-дълготрайно обитаване и използуване на скалните помещения, което продължава най-малкото и през XI—XII в., ако не и по-късно. Освен това малко е вероятно обитателите да са живели само в скални жилища. В действителност истинското селище трябва да се търси някъде наблизо, може би на самото плато или в подножията му. Що се отнася до обитателите на скалните помещения, те ще да са били монаси-отшелници. Подобно съчетание на обикновено открито селище със скални църкви, гробници и други помещения ние имаме у нас при с. Мадара и с. Калугерица (местността „Кирика"),[2] Коларовградски окръг.

Очакваме с нетърпение проучването и обнародването на графитите, както и окончателното разкриване на целия сложен комплекс от скални църкви, гробници и галерии при с. Басараби. Ние отдавна вече сме убедени, че много от въпросите на нашата археология ще могат да бъдат успешно разрешени само в най-тясно сътрудничество с нашите румънски колеги.

Стамен Михайлов

---

[1] В. Н. Златарски. История на българската държава. Т. I, ч. 2, София, 1927, стр. 686 и сл.

[2] Г. Фехер. Разкопки в местността Кирика над с. Калугерица. Сб. Мадара, кн. II, София, 1936, стр.133 и обр. 169.

Впечатления от албанските музеи и паметници на културата

В Албания бяхме не за дълго, но дните, които прекарахме там, оставиха у нас прекрасни впечатления от цялата страна, от нейния трудолюбив народ, красива природа и великолепни паметници на културата и музеи.

Тирана е сравнително нов град. Името се споменава едва в XV—XVI в. Най-старата постройка в нея е джамията на Етем бей, строена през XVIII в. Днес Тирана е особено красив град, с широките си засенчени с южна растителност булеварди и потънали в зеленина градини. Понастоящем в него има пет музея: Музей на националноосвободителните борби, в който е показана героичната борба на албанския народ срещу турското и фашисткото робство, Дом-музей на партията, в който на 8 ноември 1941 г. е основана Албанската комунистическа партия, Музей „Ленин—Сталин", уреден с материали от Съветския съюз, и Археологически, Етнографски и Природонаучен музей към университета.

Археологическият музей не е голям, но е много добре подреден и съдържа редки паметници на културата, с които е показана историята на албанския народ от най-древни времена до падането му под турско робство.

Наистина малка е албанската страна, но древна и богата е нейната история. В музея са експонирани много оригинални и интересни паметници на илирийската култура, особено специфичните за нея бронзови украшения, оръдия на труда и оръжия.

Към средата на VII в. пр. н. е. в Албания били създадени гръцките колонии в Дуръс, Аполония, Бутринто, Орикон и др., които се превръщат в големи и красиви градове с богата култура. Не може погледът на посетителя в музея да не се спре пред великолепните мраморни скулптури на богове, философи, войни и жители на тези градове, на изящните украшения и фината вносна керамика. Показана е и историята на Албания през средновековието, а също така и героичната борба на албанския народ под предводителството на националния герой Скендербег против турското робство.

В провинцията най-напред посетихме Шкодра. В по-голямата си част градът е запазил все още старинния си вид със своите криви калдъръмени улици и

1 *Бутринто, Албания. Голямата врата на крепостта*
Butrinto. Albanie. La grande porte de la forteresse

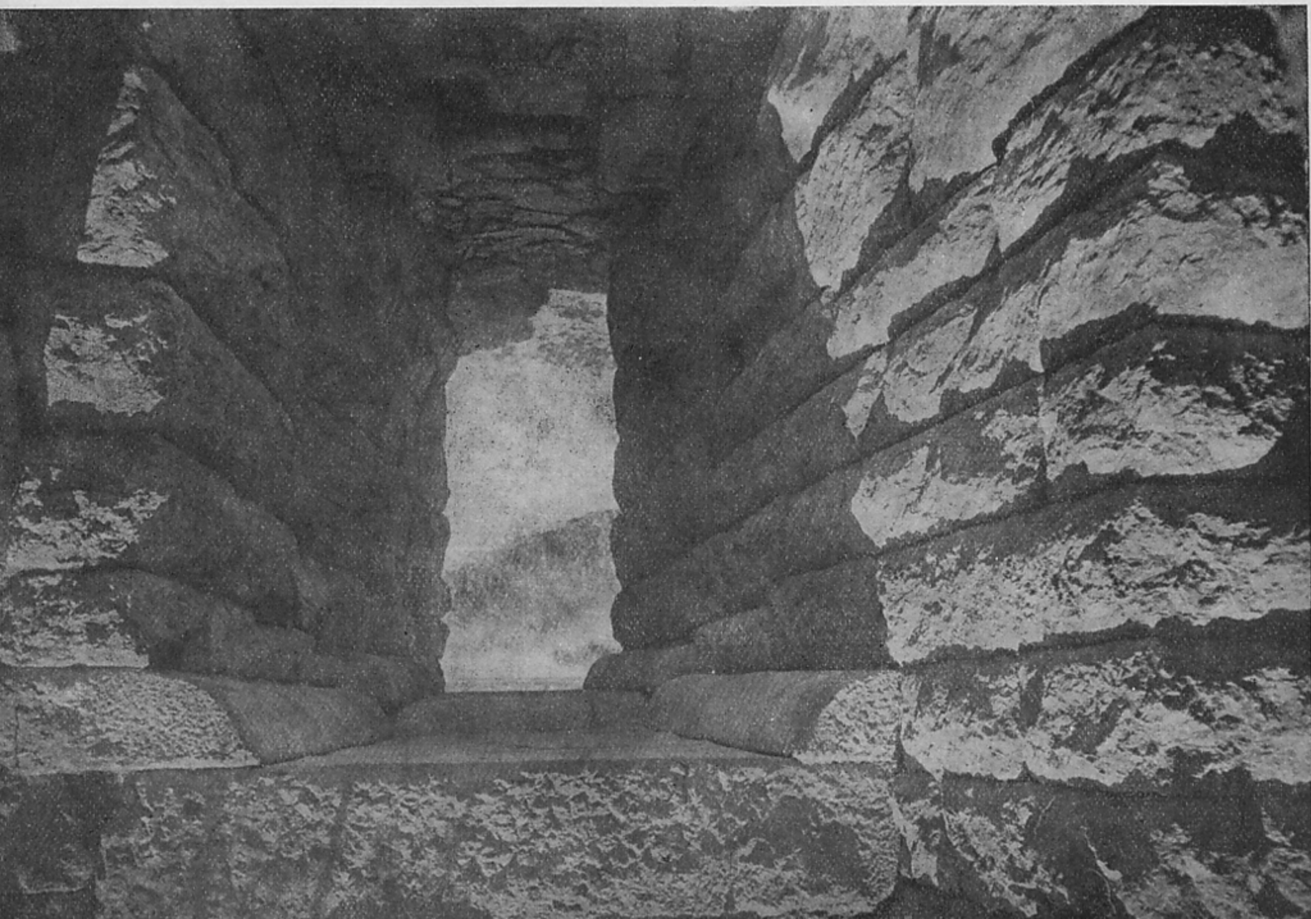

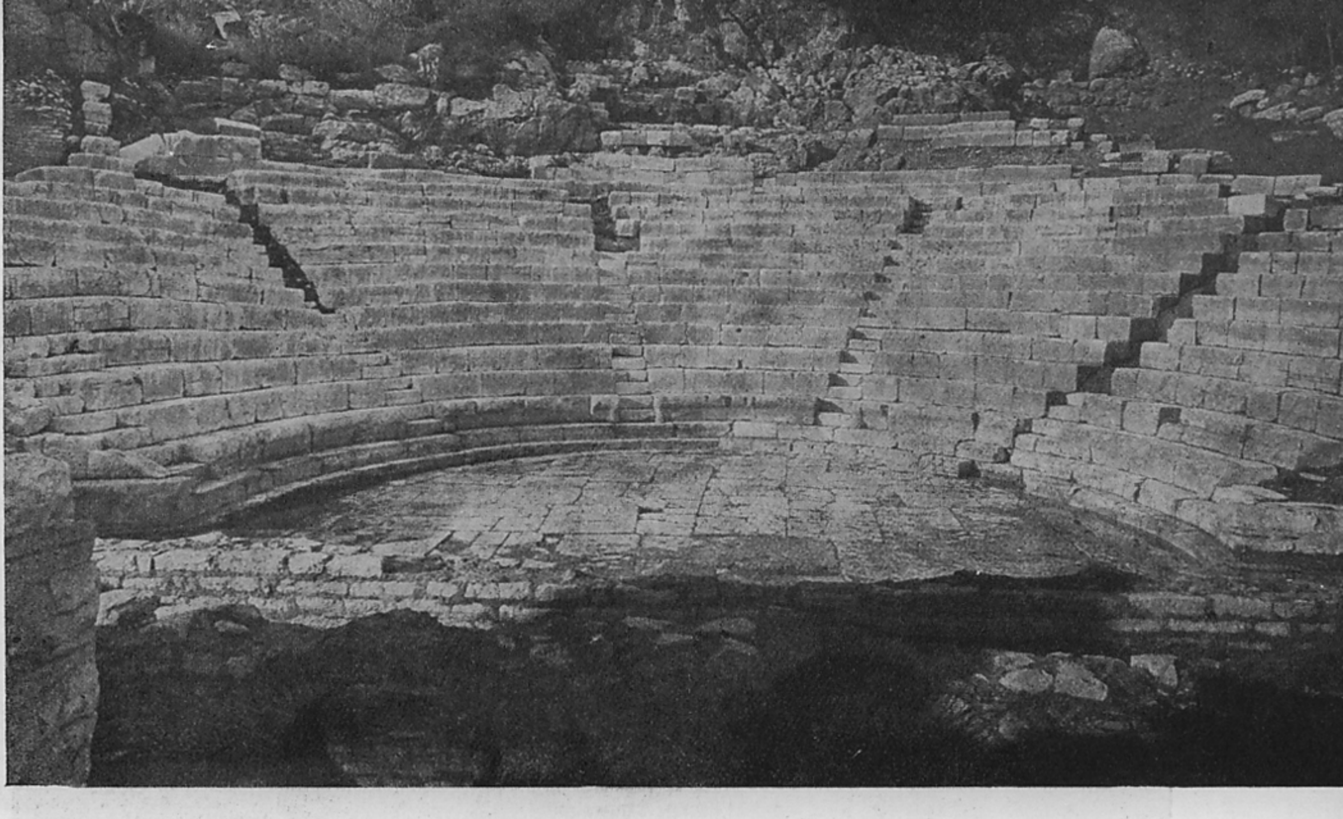

2 *Бутринто, Албания. Театърът*
Butrinto. Albanie. Le théâtre

стари къщи със запазена дърворезбена украса и засенчени романтични дворове.

Близо до града, на един хълм на завоя на р. Бояна, е разположена великолепно запазената Шкодренска крепост — Розафат. Нейните основи са положили илирийците (запазена е част от илирийската стена с циклопически градеж), а после крепостта е преправяна и използувана от римляни, византийци, венецианци и турци. За нейното построяване съществува интересна легенда. Трима братя строили крепостта, но построените през деня стени се събаряли. Тогава те решили да вградят в крепостта една от своите жени, за да я заздравят. Оная от трите съпруги, която първа донесе храна на мъжа си на другия ден, тя щяла да бъде вградена. Не удържали на думата си двамата по-големи братя и предупредили жените си. В уречения ден първа дошла жената на най-малкия брат Розафа, която била вградена в крепостта. Но тя имала малко дете и помолила да оставят едната ѝ гръд свободна, за да може да кърми свидната си рожба. И до днес от това място на крепостта струи бистра вода.

Музеят на Шкодра е краеведски, каквито са всички провинциални музеи в Албания. В него са събрани извънредно много експонати, с които е показана природата и цялостната история на Шкодренския край до наши дни.

На 39 км от Тирана се намира и крепостта Круя, която е свързана с една от най-славните страници от историята на албанския народ. Предполага се, че основите на крепостта са положени по времето на Юстиниан Велики. В началото на XV в. тя преминала в ръцете на турците, които обаче скоро я напуснали. През годините 1443—1478 Круйската крепост придобива световна известност. Тук се разгорял пламъкът на националноосвободителната борба на албанския народ, ръководена от националния герой Скендербег. От негово време днес в крепостта е запазена само една четириъгълна кула.

Дуръс е разположен на лазурния бряг на Адриатическо море, обкръжен с хълмове, които привличат със своите маслинови гори. Историята на града говори, че неговите първи заселници са били илирийците, а в 627 г. пр. н. е. тук е била основана гръцка колония от преселници от Коринт и Коркира. В V в. пр. н. е. градът станал крупен търговски център и в продължение на векове сякъл монети от сребро и бронз, които се срещат твърде често и у нас.

По време на византийския император Анастасий, който бил от Дуръс, е била построена здрава крепостна стена в три реда. Следващите завоеватели — венецианците и турците — строели отделни стени и нови кули. От средновековната крепост на Дуръс е останала само защитната стена пред вратите на града.

В богатия музей на Дуръс са изложени многобройни мраморни надгробни плочи, релефи и скулптури — редки произведения на изкуството на античния град. Много и разнообразна е и гръцката чернофигурна и червенофигурна керамика, златните и сребърните украшения и съдове, които са били употребявани от знатните жители на града.

Тук заслужава да се видят и отделите: „Природа“, „Националноосвободителни борби“, „Етнография“ и „Социалистическо строителство“, които са също много богати и дават цялостна представа за историята на Дуръс.

В Елбасан разгледахме част от къснoсредновековната крепостна стена, в която е включен и Общият музей.

Посетихме и Южна Албания, която обхваща областите на градовете Влора, Берат, Корча и Гинокастър, които съставят половината от територията на Албания.

Корча е третият по големина град в Албания. Още отдалеч в центъра на Корча прави впечатление голямата белокаменна сграда на музея, гдето с много оригинални материали е показана историята на Корчанския край от древността до наши дни.

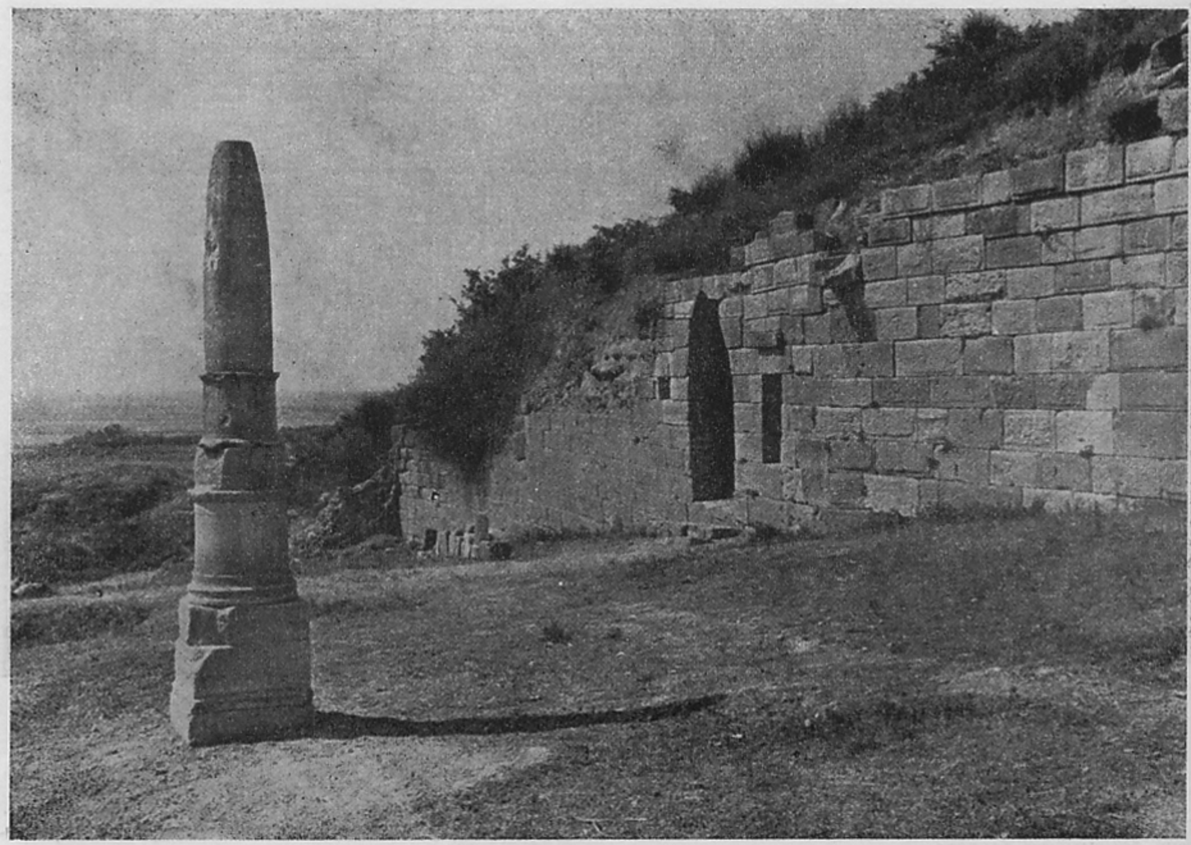

3 *Аполония Йонийска, Албания. Опорна стена и обелиск на Аполон*
Apollonie Ionienne. Albanie. Mur de soubassement et obélisque d'Apollon

Много хубаво впечатление правят в Корчанския музей и във всички други музеи, които видяхме, отделите: „Националноосвободителни борби“, „Етнография“ и „Социалистическо строителство“. В отдела „Националноосвободителни борби“ е показана героичната история на Корча като крепост на националноосвободителните борби на албанския народ против турското робство, а по-късно против италианските и немските завоеватели.

Във всички музеи са събрани много местни носии и накити, които поразяват със своите разнообразни форми, цветове и изящна изработка. Според албанския етнограф Рок в малката албанска страна има около 140 носии. В експозицията на музеите са показани албански къщи, различни процеси от домашното производство и други.

Отделът „Социалистическо строителство“ дава нагледна представа за големите преобразования, които са се извършили в Албания в областта на икономиката и културата през годините на народната власт.

Близо до Корча имахме възможност да разгледаме и с. Въскопоя, което в средновековието е било голямо селище с около 20 църкви. Стенописите и дърворезбената украса на някои от запазените църкви (XII—XVI в.), работени от прочутите корчански зографи Константин и Атанас и от други неизвестни майстори, поразяват с реалистичното третиране на образите.

Всеки българин, който посети албанските градове Гинокастър и Берат, не може да не почувствува нещо родно и близко, защото тези градове по своята архитектура приличат на нашия стар преславен град Търново. Гинокастър и Берат се издигат върху хълмове с амфитеатрално разположени къщи, варосани в бяло, с чардаци и много прозорци. Когато посетихме някои от тях, останахме възхитени от прекрасните тавани, врати и колони с резба, украсени с геометрични и растителни орнаменти, изработени с голямо майсторство.

Особена красота на Гинокастър и Берат придават запазените близо до тях монументални средновековни крепости, които имат дълъг живот. По-добре е запазена Гинокастърската крепост със своите кули, бастиони и безкрайни сводести галерии. Крепостта е издигната в VI в., а през 1820 г. е разширена от големия албански феодал Али паша Тепелени. Байрон, който е посетил Гинокастър, пише, че е видял много красива крепост, в която е имало мелница и голям часовник. В крепостта сега е включен и богат музей, в който са изложени много оригинални експонати за природата, историята и културата на града и района му още от най-дълбока древност до наши дни.

В Албания са запазени още много такива крепости благодарение на това, че тя пада под турско робство в XV в., когато е намаляла онази разрушителна вълна, на която са станали жертва много великолепни паметници на културата у нас. Тук турците използували голяма част от средновековните крепости.

Саранда е най-южният пристанищен град в Албания.

В далечната синева на Йонийско море се очертават светлините на остров Корфу. През VII в. пр. н. е. гръцките жители на този островен град основали на отсрещния полуостров Ксамил античния град Бутринто.

През V—IV в. пр. н. е. последният достига забележителен стопански и културен напредък и става важен център на Йонийското крайбрежие. По-късно Бутринто става римска колония. През III в. от н. е. градът достига още по-голям разцвет и се обогатява с нови частни и обществени постройки. В 395 г. той бил включен в Източната Римска империя. През X—XI в. бил завладян от българите, по-късно от венецианците, а през XVII в. от турците.

От античния град са запазени голяма част от крепостната стена с циклопически и полигонален строеж (от VI - IV в. пр. н. е.), с монументални порти (обр. 1) (от IV в. пр. н. е.), многобройни кули и големият театър на града (обр. 2). Неговите открити каменни седалки (от III в. пр. н. е.) са построени в подножието на хълма. Сцената на театъра е по-късна постройка (от края на I и началото на II в. от н. е.). Тук някога е кипял голям културен живот. До театъра е запазен храм на Асклепий от I в., в който е намерена статуя на жреца на храма. Около театъра са запазени и много римски къщи с прекрасни полихромни мозайки, бани и търговски магазини, нимфеум от II в., в който са открити мраморни статуи на Аполон и Дионис, малък античен храм от IV в. пр. н. е. и др. по-късни постройки, между които баптистерий от VI в. и средновековни църкви.

В музея, построен сред развалините на античния град, посетителят стои изумен пред мраморните склуптури на богове, на войн от I в. пр. н. е., работа на атинския скулптор Сосиклеос, на граждани и гражданки от Бутринто, изработени с неподражаемо майсторство. В музея са изложени и много архитектурни детайли и мраморни релефи. Те говорят за един богат живот и за една висока култура на малкия, но красив град Бутринто през античността.

В района на гр. Саранда разгледахме една илирийска крепост и античния град Фениче, построени високо в пазвите на планината, и средновековната църква Месопотам, която е интересна със своята архитектура, и др.

Последният град, който посетихме в провинцията, беше Фиер, забележителен с евкалиптовите си дървета и кипариси. На осем км от Фиер, до днешното село Пояни, е съществувал в античността големият град Аполония, в който напоследък се провеждат разкопки от съветско-албанска експедиция под ръководството на известния съветски археолог проф. В. Д. Блаватский от Археологическия институт при Академията на науките на Съветския съюз.

Град Аполония е основан като гръцка колония в 588 г. пр. н. е. от градовете Коринт и Коркира край р. Виоса, която била плавателна и се свързвала с Адриатическо море. В V в. пр. н. е. Аполония достига бърз стопански и културен развой, което ѝ позволило да се откъсне от метрополиите си и да сече монети. През III—II в. пр. н. е. Аполония разширява взаимоотношенията си със страните на Балканския полуостров. През средата на I в. градът достига върха на развитието си. През римското владичество Аполония е пазела автономията си в рамките на Римската империя. От средата на III в. настъпва явен упадък, а в IV в. градът вече не съществува. Причини за това са острите противоречия на робовладелския строй, земетресенията, грабежите на нападащите северни народи и най-вече промяната на леглото на р. Виоса.

Населението на Аполония през античността достига 60 000 души. Цицерон, който идва от Рим, го нарича magna urbs et gravis. Тук са идвали младежи от найвисшите римски слоеве да изучават философия и риторика. Между тях е бил и Октавиан Август.

От античния град е открита една част от крепостната стена (обр. 3), долният пояс на която е от IV в. пр. н. е., градена с големи каменни блокове, а тухлената стена нагоре е от II в. пр. н. е. Тя има ширина 6,10 м. Извънредно интересен е и портикът на града, целият с ниши, във всяка от които е имало мраморна скулптура. От него се отива в малък театър и библиотека. Разкопани са и много римски къщи с великолепни полихромни мозайки, с вътрешни дворове, басейни и канализация. В много от тях са намерени на място мраморни статуи, които красели дворовете. Скулптурата в Аполония е била на голяма висота. В самия град са намерени над 20 прекрасни скулптури на Атина (обр. 4), Атлант, на магистрат, на философ (вероятно на Демостен) и много други. Аполония е била не само голям град, но и най-значителният културен център на Адриатическото крайбрежие.

4 *Аполония Йонийска, Албания. Статуя на богиня Атина * Apollonie Ionienne. Albanie. Statue de la déesse Athéna*

На Аполонийския хълм е изграден малък музей, в който се съхраняват много мраморни склуптури, архитектурни детайли, бронзови, сребърни и златни накити и съдове — редки произведения на изкуството.

За Албания може да се разказва още много. Специално за нейните музеи трябва да се подчертае, че те се радват на голямо посещение от страна на трудещите се и съдържат прекрасни паметници на културата, които говорят за една висока култура, която е цъфтяла по време на античността, и за славната героична история на албанския народ. Албанците ценят своите паметници на културата и помагат на народната власт за тяхното опазване.

Г. Табакова-Цанова

Отчетна конференция за постиженията на българската археология през 1959 г.

На 30 и 31 май и 1 юни т. г. се състоя Отчетната конференция на българските археолози, организирана от АИМ при БАН. В конференцията взеха участие освен научните сътрудници на АИМ още и представители на отдел „Музеи“ и на Института за паметниците на културата при МПК, научни сътрудници и музейни служители от музеите в Пловдив, Варна, Търново, Коларовград, Стара Загора, Русе, Свищов, Разград, Търговище, Плевен, Габрово, Толбухин, Видин, Благоевград, Сандански, Кюстендил, Димитрово, Бургас, Несебър, Хасково, Сливен, Нова Загора и Пазарджик, представители на Катедрата по археология и музейно дело при университета, сътрудници от Музея за история на София и от Военноисторическия музей. Присъствуваха също представители от сродни институти на БАН и много граждани.

Конференцията бе открита със слово от акад. Кр. Миятев, директор на АИМ. Той подчерта бързото развитие на археологическата научноизследователска и практическа дейност в страната, в основата на която лежи общият перспективен план. Наред с огромната планова работа обаче пред българските археолози се открива и огромна извънпланова работа, която не търпи никакво отлагане, тъй като в повечето случаи е свързана с проучването на старините, които непрестанно се откриват при нашите големи социалистически строежи. Това налага научните сътрудници на АИМ да се организират в единен, сплотен колектив със сътрудниците от музеите в страната и всички кадри и средства да се насочат към силно застрашените национални и други обекти.

Целта на настоящата конференция е, като обсъди задълбочено и сериозно тематиката, методиката и резултатите на извършените през 1959 г. разкопки (както редовни, така и спасителни), да съдействува за правилното развитие на нашето общо археологическо дело.

След това думата бе дадена на Вера Мавродинова, ст. н. сътрудник на АИМ, която изнесе доклад за разкопките в местността „Селище“ на Външния град на Преслав. През 1959 г. колективът в Преслав е имал за задача да изследва чрез широки сондажни изкопи местността „Селище“, за да се уточни устройството и социалната топография на тази част на града. Разкопана е била площ над 1850 кв. м. Открити са били останки от стени, градени с речни или ломени камъни и споени с глина. Разкопани са били 15 погребения без всякакъв инвентар, поради което не могат да се датират точно. Разчистен е бил и един кладенец, изграден от камък и завършващ горе със стубел, направен от голям мраморен капител. Навсякъде в сондажите е била намерена керамика, предимно гърнета от X—XI в. и малък брой късове от т. нар. среднобългарска битова керамика. Металните находки са главно гвоздеи, ножчета, панти, стрели и др. Намерени са и костени апликации, някои от които много фини. Данните, получени от сондажните разкопки в местността „Селище“, са до голяма степен откъслечни. През настоящата година изкопите, гдето са открити части от сгради, ще бъдат разширени и ще могат да се добият повече сведения за характера на постройките на обикновените жители и за комуникационните и градоустройствените отношения на града.

През 1959 г. са продължили разкопките на двореца в Царевец — Търново, с главен ръководител акад. Кр. Миятев. Доклад за резултатите от проучванията изнесе Соня Георгиева, мл. н. сътрудник в АИМ. Доразкрита е била една постройка на платото, чиито зидове лежат върху културен насип. Разкопани са и останките на двореца в южната част на източния склон на хълма. Оформени са били пет помещения, разположени в две редици, и една кула, предназначена вероятно да отбранява южния вход на крепостта. Големият наклон на склона е наложил укрепването на зидовете с контрафорси и допълнителни разширявания. Находките от разкопаната през 1959 г. част от дворцовия комплекс принадлежат към периода на втората българска държава. Най-масов материал са фрагментите от глинени съдове — среднобългарска битова керамика и трапезна или „сграфито“ керамика. В някои помещения са намерени железни инструменти и накити: позлатена тока и коланни апликации. Извънредно интересно е едно емайлово изображение на светец с нимб около главата. Намерените в насипа на някои от помещенията части от мраморни облицовъчни плочки, голям брой мозаични кубчета и късове от стенописи свидетелствуват за богатата украса на дворцовите помещения.

Арх. В. Игнатов направи кратко съобщение за консервационните работи, извършени в Търново при II жилищен блок.

Цветана Дремсизова, директор на Окръжния музей в Коларовград, докладва за разкопките на Шуменската крепост. Проучванията тук са почнали още през 1957 г. във връзка с някои мелиоративни мероприятия. В резултат на сондажните разкопки е било установено наличието на две крепостни стени. През 1959 г. са били доразкрити откритите по-рано стени и са били разкопани нови останки от крепостни стени. Въз основа на техниката, на строителния материал и на находките, главно керамика и монети, Дремсизова установява следната схема за укрепителната система: най-ранно тракийско укрепление от IV—III в. пр. н. е., по-късна римска крепост от III—IV в., византийска от VI в. и две български — от IX—X в. и от XII и XIV в., и последен, шести период — от ранната епоха на турското владичество. Музеят в Коларовград правилно е запланирал да продължи разкопките на Шуменската крепост през следващите години, за да може да се проучат основно формата и планът ѝ и с още по-голяма сигурност да се определят и датират отделните периоди.

Вяра Антонова (Коларовград) изнесе доклад за проучванията в укреплението при с. Цар Крум. Спасителните разкопки, извършени тук през 1958 г., които дадоха значителни резултати, са били продължени през 1959 г. като редовни разкопки. Проучванията са били съсредоточени във Вътрешната крепост, гдето е било завършено разчистването на солидната каменна постройка и е бил разкопан североизточният ъгъл на каменното укрепление. Каменната постройка е с неправилна четвъртита форма, с основи, градени от големи камъни, споени с хоросан. Субструкцията им е била с пилоти, забити в земята и залени с дебел пласт хоросан. Сградата се състои от три помещения и е представяла голяма баня, както може да се заключи от наличието на хипокауст, резервоар, седалка, останки от вана и водосточни тръби. Керамичният материал, намерен тук, спомага за датирането ѝ от IX—X в. На изток от банята са открити основи на постройка, която е имала за източен зид крепостната стена. Сондажите, извършени в пространството, заемано от вътрешната крепост, са разкрили основите и на други постройки и многоброен керамичен материал, сред който преобладават фрагменти от „славянски тип“ гърнета. Единичните находки от римска монета и фибула свидетелствуват за съществуването на едно поселение от къснoримската епоха, което е било разположено вероятно в северната част на крепостта, гдето през 1958 г. са били разкрити основите на късноантична църква.

Разкопките при Цар Крум ни разкриват останките на едно българско укрепление от IX в., чието цялостно проучване ще допринесе за разрешаването на важни въпроси, свързани с Плиска и Преслав.

Оживените разисквания по доклада сочат големия интерес към обекта поради важното му значение за изясняване характера на славяно-българската култура през епохата на първата българска държава.

Янка Николова и Никола Ангелов (Търново) направиха колективен доклад за проучванията на една църква в подножието на хълма „Момина крепост" в Търново. Извършените спасителни разкопки са разкрили основите на една църква, градена с ломен камък и тухли, споени с хоросан. Църквата е еднокорабна с една полукръгла абсида. В зидовете са запазени следи от сантрачи — вътрешни и външни в притвора и само вътрешни в наоса. Намерени са и голям брой декоративни плочки от външната украса на църквата. В насипа са открити голям брой фрагменти от кухненска и трапезна „сграфито" керамика, което дава възможност църквата да се датира от XIV в. Вероятно тя е била квартална църква за онова население, което е живяло в подножието на хълма „Момина крепост".

Димитър Цончев (Пловдив) направи кратък доклад за крепостното строителство в нашите земи, като се спря на три средновековни крепости в Родопите. Той информира конференцията и за последните резултати от разкопките в Хисаря, гдето са били открити две базилики, нови кули на крепостните стени и др.

За разкопките на Окръжния музей в Хасково изнесе доклад Димчо Аладжов. През 1959 г. музеят е провел разкопки на възвишението „Хисаря" в околностите на Хасково. Разкрити са основите на крепостната стена с четириъгълна кула на южната страна. Стената е дебела 2,30 м, градена с ломени камъни и бял хоросан. Крепостта, изглежда, е имала само един вход от югозапад, защитен с кули, които сега са почти напълно разрушени. Край крепостните стени, от вътрешната им страна, са открити следи от опожарени жилища и много керамика, предимно гърнета от „славянски" тип от VIII до XI в. След разрушаването на крепостната стена мястото тук е било използувано за некропол. Открити са повече от 100 погребения, всички християнски. Повечето от гробовете са оформени наоколо с дребни ломени камъни, а някои са били вкопани в скалата. Намереният разнообразен погребален инвентар — стъклени и бронзови гривни, сребърни обеци и др., — както и фрагментите от „сграфито" керамика датират некропола от XIII—XIV в.

Ат. Милчев докладва за разкопките в местността „Асар дере" при Плиска. През 1959 г., във връзка с построяването на микроязовир, тук са били направени разкопки, при които са намерени две землянки. По форма, размери и устройство те са съвсем еднакви с откритите досега пет землянки при обект № 31 в Плиска. Намерената керамика дава възможност землянките да се датират от VIII в. При същите разкопки са били открити и четири пещи за изпичане на глинени съдове. Пещите са двуетажни, вкопани в земята, с крушовидна форма. Огнищата, които са се намирали извън пещите, са били свързани с долната им камера посредством канал. Намерени са много фрагменти от керамика, между които преобладават фрагментите от глазирани съдове. Милчев датира пещите от IX—X в.

През отчетната година Ат. Милчев е ръководил разкопки и в местността „Градището" при с. Якимово II, Михайловградско. От направените сондажни изкопи са установени два културни пласта: долен — римски — и горен — раннославянски. В западната част на местността „Градището" са намерени и тракийски материали. Милчев се спира само на материалите от средновековния пласт. Разчистени са били четири землянки, в една от които са били намерени около 300 мъниста, направени от стъклена паста, една гроздовидна обеца и други накити. Намерените материали и фрагменти от керамика, работена на примитивно грънчарско колело, дават основание на Милчев да датира землянките от края на VII или началото на VIII в. Открити са били и четири жилища, в които са намерени бронзови апликации, палестински кръст, бронзови стрели и други материали, които датират жилищата от X—XI в.

Следващият доклад „Разкопки на градището при Долно Церово, Благоевградско" от Димка Стоянова, директор на Окръжния музей в Благоевград, ни запозна с проучванията, които сътрудниците на Благоевградския музей са направили в един късноантичен кастел. Открити са части от крепостната стена и керамичен материал, който показва, че животът тук е продължил до края на античността и след едно прекъсване е бил възобновен отново през средновековието. Разкопките в Долно Церово представят особен интерес поради обстоятелството, че това е първият кастел, разкопан досега в тази област.

За разкопките в Несебър докладва главният ръководител Иван Венедиков. През отчетната година проучванията в Несебър са били извършени в по-широк мащаб от предишните години. Първият обект е бил дворът на ТКЗС в града. Тук е намерена керамика „сграфито" и са разкрити основите на четвъртита кула, вероятно от късносредновековната епоха. Изкопи са били направени и в двора на училището „Любен Каравелов". Тук са намерени останки от три средновековни сгради, а в долните пластове е намерена в изобилие внесена гръцка керамика. Третият обект е пространството пред „Пантократора". Макар и много разрушен, средновековният пласт е дал интересни материали. Разчистена е била една средновековна изба, в която са открити фрагменти от средновековни амфори и гърнета. Много богато в изкопа е представен елинистическият пласт. Открити са основите на две елинистически сгради, две изби, част от вътрешен двор, покрит с плочи, няколко антефикса и много теракоти. В най-долния пласт са намерени много фрагменти от тракийска керамика. При новостроящия се хотел „Балкантурист" също е направен голям изкоп, гдето е разкрит средновековен некропол, използуван до XVI—XVII в., стена от пределинистическата епоха и различни архитектурни фрагменти.

Разкопките в Несебър през 1959 г. за първи път дадоха обилен средновековен материал от XI—XII в., който хвърля нова светлина върху историята на българския Несебър през средновековието.

Велизар Велков докладва за предварителните проучвания в Рациария. Направени са няколко сондажа — два близо до западната крепостна стена, гдето е установен дебел късноантичен пласт и са разкрити зидове на сграда от края на III в. В некропола са направени шест по-малки сондажа и са били намерени два водопровода — един от глинени и един от оловни тръби. През 1960 г. проучванията в Рациария ще бъдат значително разширени.

За спасителните разкопки в с. Сапарева баня докладва Теофил Иванов. През 1959 г. е било направено едно важно откритие, като е било установено мястото на западната порта. Вътрешните ѝ страни са били изградени от добре изгладени гранитни блокове. Портата е претърпяла редица преправки — била е стеснена и превърната в потерна, а по-късно е била окончателно затворена и потерната. Разчистени са били двете правоъгълни кули, които фланкират портата, и е открита втора крепостна стена, вероятно от VI в.

Горанка Тончева (Варна) направи кратко съобщение за разкопките на амфитеатъра в Марцианополис. През 1959 г. проучванията в амфитеатъра са продължили и са били разкрити нови

13 разпределения-клетки, които дават възможност да се установи, че постройката е имала елипсовидна форма и е била предназначена за амфитеатър. Находките го датират от III—IV в. Някои преправки на клетките и намерените материали от V—VI в. показват, че клетките са били използувани за жилищни помещения през това време и вероятно стоят във връзка с откритата в близко съседство базилика.

Богдан Султов (Търново) докладва за археологическите проучвания на римското тържище Дискодуратера край с. Гостилица. Работата през отчетната година е била съсредоточена на два обекта — при откритата през 1958 г. постройка и при северната крепостна стена. Постройката е почти правоъгълна по форма, с вход на западната страна, градена с ломени камъни и кал, а нагоре с нетраен материал. Намерени са няколко бази и колони, както и обилен керамичен материал, но предназначението на постройката още не е установено. През 1959 г. е била проучена и северната крепостна стена от вътрешната страна и са били открити две кули. Проучванията в Дискодуратера показват, че животът тук не е прекъснал при Аврелиан, а е продължил и по-късно, достигайки най-голям разцвет през IV—V в. Следи от живот тук се намират отново през XII—XIV в.

За проучванията на палеолитната култура у нас докладва Николай Джамбазов. Във връзка с издирването и проучването на палеолитни находища по долината на р. Осъм и Вит са били обходени повече от десет пещери. В пещерата „Вълова дупка", или „Очилата", при с. Ъглен е било открито ново палеолитно находище. Сондажните изкопи са установили останки от две епохи — от края на палеолита и от каменно-медната епоха. През 1959 г. са продължили разкопките в пещерата „Самуилица" II до Кунино, Врачанско. Част от кремъчния материал от най-долния пласт в пещерата има мустерски облик и показва много общи черти с културата от долните пластове на пещерата „Бачо Киро" и Деветашката пещера. Във втория пласт са открити кремъчни оръдия, характерни за селетската култура. Оръдията от горния пласт са близки с оръдията от горния пласт на пещерата „Очилата", Еменската пещера, Деветашката пещера и другаде.

Джамбазов е направил проучвания на палеолитната и мезолитната култура в района на „Побитите камъни" (Дикилиташ). Разкритият тук материал свидетелствува за етапи, сходни с етапите от развитието на палеолитната култура в много от нашите пещери.

Главна задача на всички изследвания на палеолитната култура у нас е да се постави основа за изработване на относително по-точна стратиграфска периодизация на палеолита с оглед на българските земи.

Петър Детев (Пловдив) изнесе доклад за разкопките на селищната могила „Ясатепе" в Пловдив. Разкопките са продължили в западния сектор на изкопа. Открито е било жилище с правоъгълна форма, разделено на три помещения. На пода на всяко от тях са намерени пещ и огнище. Изкопани са били много фрагменти от съдове, идоли и костни предмети, характерни за къснонеолитната култура. От по-горния пласт произхождат фрагменти от съдове от енеолитната епоха. По време на разкопките са били очертани добре северният и западният профил на изкопа.

За спасителните разкопки в Еменската пещера докладваха Янка Николова и Никола Ангелов (Търново). Разкритите тук материали — керамика, оръдия на труда и други предмети — позволяват да се разграничат пет културни пласта. В найдолния пласт А са били открити кремъчни оръдия от късния палеолит, в пласт Б са открити фрагменти от керамика от енеолита и една златна гривна. Особено важна е намерената в пласт В колективна находка от бронзови оръдия. В пласт Г е открита в изобилие тракийска керамика — както работена на колело, така и на ръка. Пласт Д е от късноримската епоха. Откритите материали показват, че и Еменската пещера като Деветашката е била обитавана дълго време.

Накрая обобщаващ доклад „За периодизацията на културата през новокаменната и медната епоха в Тракийската низина" изнесе Георги Георгиев (София). Георгиев установява етапите на развитие на културата през тези две епохи главно въз основа на точните стратиграфски данни, получени от разкопките в Караново и други селищни могили, проучвани системно у нас през последните години. Георгиев предложи една нова относителна и абсолютна хронология, с което коригира приетите досега у нас датировки.

В заключителното си слово акад. Кр. Миятев направи преценка на работата на конференцията. Радостно явление е масовото участие в конференцията на представители от почти всички музеи в страната. Разискванията след докладите бяха оживени, задълбочени и критични. Те обаче засягаха главно резултатите от работата, а не методични въпроси или тематичната основа на някои от разкопките. Изнесените 19 доклада отчитат всички по-важни археологически изследвания, извършени на полето през 1959 г. Те отразяват в същност постиженията на българската археология на терена. Тези постижения са значителни, но могат да бъдат още по-големи, ако се подобри организацията на работата, ако се изберат по-сполучливо някои от обектите с оглед на проблемите от переспективния план и се разпределят правилно кадрите. Важно постижение на конференцията е изнасянето на един обобщаващ доклад, като е необходимо на бъдещите сесии броят на докладите от този вид да се увеличи.

В изказванията си по работата на сесията всички изтъкнаха голямото значение на ежегодните отчетни конференции като метод за тясно сработване между археолозите от цялата страна и за колективна помощ в археологическата научна и практическа работа. Повечето от участниците препоръчаха да се устройват едновременно с конференциите и изложби на новопридобитите археологически материали, а също така докладите да се разглеждат предварително в секциите, след което, групирани по проблеми, да се изнасят на конференцията. Това ще позволи да добием ясна представа в какво състояние се намира проучването на отделните проблеми и там, където сме изостанали, да засилим нашите проучвания. Само по този начин отчетните конференции на българските археолози ще изиграят решаваща роля за по-нататъшното правилно развитие на българската археология.

Мария Чичикова

*

На 27—30 април т. г. проф. д-р В. Хензел, директор на Института за история на материалната култура при ПАН и ръководител на Катедрата по славянска археология при Варшавския университет, и проф. К. Майевски, чл.-кор. на ПАН, водиха преговори в Археологическия институт при БАН за организирането на полска археологическа експедиция в България.

Като обект за разкопките на полската експедиция бе определено градището в местността „Стъклен" при Свищов — развалините на римския град Novae. Една подвижна разузнавателна група на полската експедиция ще изследва славянски поселения в същия район.

С. С.

*

В края на месец април т. г. посети нашата страна M. S. F. Hood, директор на Британския археологически институт в Атина и ръководител на разкопките, които същият институт провежда в Кносос на остров Крит. M. S. F. Hood има възможност да работи няколко дни в Археологическия музей в София, както и да посети музеите в Пловдив, Стара Загора и Нова Загора, за да се запознае с материалите от Караново, Езеро, Ясатепе и др.

От 9 до 15 май гостуваха у нас и други четирима английски археолози, известни специалисти по праистория. Водач на групата бе Stuart Piggot, професор по праистория в университета в Единбург. Той работи върху проблема за неолита в Британските острови и връзките му с неолита от Западна и Централна Европа, а също прави проучвания върху първата епоха на бронза, по който въпрос в момента подготвя голяма студия.

J. D. Cowen, член на Института по археология в университета в Лондон, работи главно върху бронзовата и халщатска епоха. Събрал е значителен материал от мечове, част от които вече е издадена. Сега събира материали по този въпрос от Централна и Югоизточна Европа.

Nancy Sandars от университета в Оксфорд работи върху отношенията между Източна Европа и Близкия изток през неолита, бронза и халщата. Сега подготвя голям труд върху Праисторическото изкуство в Европа. Тя участвува в разкопките в Кносос и в разкопки в Англия. Ученичка е на Гордон Чайлд.

T. G. E. Powell, ръководител на Катедрата по праисторическа археология в университета в Ливерпул. Работи върху бронзовата и желязната епоха, както и върху келтите — техния език, култура и установяване в Ирландия. Автор е на няколко книги върху мегалитните гробове, върху келтите и др. Ученик е на Елис Минс.

Гостите работиха няколко дни в Археологическия музей, гдето с помощта на В. Миков, завеждащ Секцията по праистория в Археологическия институт, имаха възможност да се запознаят с богатия материал от разкопките в Караново и други праисторически находища у нас. Те посетиха и музеите в Пловдив и Нова Загора, гдето също намериха извънредно интересни материали.

Английските археолози си заминаха възхитени от археологическите богатства на нашата страна. Те непрекъснато подчертаваха важността на нашите проучвания в Караново, Езеро, Русе, Ясатепе не само за праисторията на Югоизточна Европа, но също и за решаването на важни въпроси от праисторията на Европа и Близкия изток.

М. Ч.

*

През тази година Институтът за гръко-римска древност при Германската академия на науките в Берлин ще проведе за втори път разкопки в римския кастел Ятрус при с. Кривина, Русенски окръг. Във връзка с уреждането на някои подробности пристигнаха в София на 24 май т. г. проф. д-р Й. Ирмшер, директор на Института за гръко-римска древност в Берлин, и доц. Г. Цинзерлинг от университета в Йена.

Т. И.

СПИСЪК НА СЪКРАЩЕНИЯТА

ИАИ — Известия на Археологическия институт
ИРАИК — Известия Русского археологического института Константинополе
МИА СССР — Материалы и исследования по археологии СССР
КСИА — Краткие сообщения Института археологии, Киев
СА — Советская археология
ГАИМК — Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры
СЭ — Советская этнография
ИАД — Известия на Археологическото дружество
ИВАД — Известия на Варненското археологическо дружество
КСИИМК — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР
ГСУФИФ — Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет
ИНМБ — Известия на Народния музей — Бургас
СпБАН — Списание на Българската академия на науките
ГПНБМ и ГНБМПл — Годишник на Пловдивската народна библиотека и музей
ГНАМПл — Годишник на Народния археологически музей — Пловдив
ГМПлО — Годишник на музеите в Пловдивски окръг
РП — Разкопки и проучвания. Народен археологически музей
ГНМ — Годишник на Народния музей
Мсб СбНУ — Сборник за народни умотворения, наука и книжнина
Псп — Периодическо списание на Българското книжовно дружество

Технически редактор: М. Зайчарова Худ. редактор: М. Кънева Коректор: Л. Кашлакевска

Дадена за набор на 24. IV. 1960 г. Подписана за печат на 21. VI. 1960 г. Печатни коли 11,75 Издателски коли 9,75
Формат на хартията 59/84/8 Тираж 1000 Поръчка № 215 Отделна книжка 6 лв. Годишен абонамент 20 лв.

Набрана и отпечатана в печатницата на Българската академия на науките, ул. Ив. Вазов 13

SOMMAIRE

Articles

St. Mihailov — L'église de Boïana — monument zemarguable de l'art médiéval bulgare 1
Vl. Georgiev — Etat actuel des recherches sur la langue thrace 13

Matériaux et communications

V. Antonova et Tz. Dremsizova — Le camp d'Omourtag près du village Tzar Kroum, departement de Kolarovgrad 28
T. Ivanov — Ensevelissent sous tumulus près du village Skaliča, département de Jambol 40
E. Bacova — Trouvailles archéologiques de Sliven et ses environs 47
P. Detev — Stations de l'âge du bronze et du fer de Plovdiv 49
P. Boëv — Matériaux anthropologiques de Sevtopolis 52

Muséologie et travaux de conservation

B. Ignatov — Dégâts et destructions des antiquités par l'homme 54
D. Nikolov — La section d'archéologie du musée de Stara Zagora 56

Critique

St. Mihailov — I. Barnea şi Virg. Bilciurescu. Şantierul arheologic Basarabi. Materiale şi cercetări arhelogice, vol. VI, 1959, p. 541—566. 70

Revue

G. Tabakova-Tzanova — Impressions des musées et monuments de la culture d'Albanie 72
M. Cicikova — 5e Session savante sur les acquisitions de l'archéologie bulgare en 1959 76

Адрес на редакцията
Археологически институт и музей при БАН
бул. Стамболийски 2, София Ц
Тел. 8-24-05 и 8-24-06

Адрес за абониране
Издателство на БАН
бул. Дондуков 32, София Ц
Тел. 8-38-83